

AREOPOLISZ

**Történelmi és társadalomtudományi
tanulmányok VIII.**

AREOPOLISZ

**Történelmi és társadalomtudományi
tanulmányok VIII.**

Udvarhelyszék Kulturális Egyesület
Székelyudvarhely
2008

A kiadvány megjelenését támogatták
Eurotrans Alapítvány

Hargita Megyei Hagyományőrzési Forrásközpont

Megjelent a Magyar Tudomány Napja tiszteletére!

Szerkesztők:

Hermann Gusztáv Mihály
Kolumbán Zsuzsánna
Róth András Lajos

Borítóterv:

Biró Gábor

© Areopolisz Történelmi és Társadalomtudományi Kutatócsoport
© Udvarhelyszék Kulturális Egyesület

ISBN 978-973-1879-06-2

A Magyar Tudomány Napja tiszteletére!

Az Areopolisz Egyesület által 2001-től kezdődően megjelentetett tudományos évkönyvek nyolcadik kötetét tarthatja kezében az érdeklődő olvasó.

Tanulmánykötetünket a talán már megszokottá vált sokszínűség, a feldolgozott témák gazdagsága jellemzi. A kötetben közölt tanulmányok mind tudományos igénnyel megírt munkák, esetenként doktori tézisek részét képezik majd. Az egyház-, politika-, gazdaság- és társadalomtörténeti tematikájú írások mellett helyet adtunk recenzióknak is, a bemutatott könyv témájának érdekessége vagy helyismereti jellege alapján.

Fiatál értelmiségi szerzőink – újak és régiek – többségükben hazai és magyarországi intézmények doktorandusai, akik mindannyian fontosnak tartják erdélyi magyar nyelvű kiadványokban is közzétenni kutatásaik eredményeit.

A tavaly, 2007-ben született az ötlet, hogy az évkönyvet mint tudományos fórumot kössük össze bizonyos formában a Székelyudvarhelyen 2007-ben először megszervezett Magyar Tudomány Napjával. 2007. évi kötetünket tehát már a Magyar Tudomány Napja tiszteletére jelentettük meg. Így tesszük ezt az idén is, reménykedve, hogy az elkövetkező években is együtt ünnepelhetjük a Tudomány Napját és forgathatjuk a IX., majd a X. kötetek lapjait, Erdély múltjára vonatkozó ismereteinket gazdagítva.

Kívánjuk, fogadják szeretettel és forgassák haszonnal jelen kötetet!

a szerkesztők

MIHÁLY JÁNOS

Néhány udvarhelyszéki plébánia harangjáról. II.¹

Farkaslaka: Nepomuki Szent János plébánia

Farkaslaka a XVII. századi misszionáriusi jelentések szerint az Erdélyi Fejedelemség idején a székelyszentléleki plébánia leányegyháza volt.² Damokos Kázmérnak, az erdélyi ferences őrség őrének becsült adatokon alapuló jelentése szerint e filia 1657-ben mintegy 70 családot, körülbelül 650 lelket számlált.³ Jó száz év múlva Farkaslakának már saját temploma volt, önálló egyházközség. Első plébánosának, P. Szabó Józsefnek a beiktatására 1762. június 16-án került sor az 1759-ben befejezett templom fundusán.⁴

Az önállósult plébánia harangjairól az első adat az 1766. évi leltárban található. Ebben két harang, illetve egy „sanctusra” való harangocska szerepel.⁵ Az 1776. évi püspöki vizitáció jegyzőkönyvéből megtudjuk, hogy a két nagyobb harangot báró Bajtay Antal erdélyi püspök (1760–1772) szentelte fel 1769-ben.⁶ Az 1783. évi leltárból azt is megtudjuk, hogy a nagyharang 196 fontos, a kisebbik 28 fontos, míg a „sanctusra” való 12 fontos volt.⁷ A két nagyobb harang Nepomuki Szent János tiszteletére, míg a szentély felett lévő kisharang Szent Antal és Szent Dónát mártír tiszteletére volt szentelve.⁸

-
- 1 Az adatgyűjtésről és a forrásokról lásd Mihály János: *Néhány udvarhelyszéki plébánia harangjáról I.* In: Areopolisz. Történelmi és társadalomtudományi tanulmányok VII. Székelyudvarhely, 2007. 7-8.
 - 2 Tóth György István: *Misszionáriusok jelentései Magyarországról és Erdélyről (1627–1707)*. Róma – Bp., 1994. 252, 378. (A továbbiakban Tóth, 1994.)
 - 3 Uo. 300.
 - 4 Mihály János: *Fejezetek Farkaslaka történetéből*. In: Farkaslaka múltja és jelene. Kolozsvár, 2007. 53.
 - 5 Farkaslaki Római Katolikus Plébánia Levéltára (A továbbiakban FRKPL) Diarium Ecclesiae Farkaslakiensis. 1762.
 - 6 Gyulafehérvári Érseki és Káptalani Levéltár (A továbbiakban GYÉL) Canonica visitatio. (A továbbiakban C. V.) Farkaslaka. 1776: 5. d. (doboz), 10. k. (kötet), 547.
 - 7 FRKPL Farkaslaka. 1783. évi leltár. Magyar (ún. bécsi font) = 0,5606 kg
 - 8 GYÉL C. V. 1783/1808: 14. d., 25. k., 741b.

A plébánia levéltárában található Diárium sárgult lapjai szerint, 1785-ben a farkaslaki születésű Bálintfi Gergely gyergyói főesperes és plébános költségén egy 4 mázsás nagyharangot öntetett az egyházközség: „Anno 1785 Méltóságos Bálintfi Gergely gyergyai esperes és Szent Miklósi plébános úr örökös emlékezetre méltó istenes költségén korondi Máté István és Sámuellel öntettünk egy négy másás harangot három száz magyar forintokkal. A nagy Szent Gergély Pápa tiszteletére, a mint a rajta való írás mutattya ekképpen:

*Me resonante velim Farkaslaka numen adora
Hujus namque decus nuncio postque Deum
Gregorium Veneror Sanctum que voce sonore
Significuque rogos, funeral, festa, preces
GergorII BaLInt GenerosIs sVMtIbVs eXstano
Perstsepo soLLICItE per pIa vota DIIs.*

Ezen harangok öntése volt – írja Rimonai József plébános – Kis Asszony havának 11-dik napján, 12-dikére virradólag éjszaka. És mind csinos állására, mind szavára nézve eleitől fogva mindenkítől, akik itten megfordultak dicséretet nyert. Mégis (oh háládatlan parasztság!) némellyek a farkaslakiak közt, nevezetesen pedig Miklós Ferentz mint corifeus, Pakott Józseff, Márton Ferentz, Nagy Sigmond, s kisebb Nagy István s más hasonló korpából gyúrt emberek besteleníteni gyalázni, zángó korondi fazéknak nevezni, sőt a méltóságos urat is mintha hasztalaná lőtt volna minden költése ilyen modortalan, paraszt irigységgel forralt tsevegésekkel busítani küldöt pirulást nem tudó levelekben nem szégyenlették. De ugyan tsak orrokat kényszerítetének meg fogni midőn Anno 1786 die 13a Februariis méltóságos Balintffi ur itten Farkaslakán (Minek utánna méltóságos vikarius uris az harangot meg vizsgálta s dicsérte volna) megjelenék és az harangban egész tetszését, örömét mutatá, s azon embereknek ostoba gyalázásokat torkokba veré ilyen szokkal: Az harangra kentek ne zugalodgyanak mert az akár mellyik toronyba bé illik s nékem igen tettszik.”⁹

9 FRKPL Diarium Ecclesia R C. Farkaslakiensis. 18-19.

A harangnak a toronyba való felkötéséhez szükséges vas megvásárlására a farkaslaki születésű László Péter, ebesfalvi harmincados „öt német forintokat ajánlott fel”.¹⁰

A Diárium szerint 1798-ban Bálintfi Gergely esperes költségén a helyi plébános, Daróczi Mátyás egy 96 fontos harangot öntetett Szent Antal tiszteletére, „mely került 100 rénens német forintba.”¹¹

Az 1808. évi jegyzőkönyv szerint a toronyban három harang, a szentély felett pedig egy kisharang függött.¹² 1812-ben a Szent Antal tiszteletére öntött harangot újraöntette az egyházközség.¹³

Az 1824. évi püspöki egyházlátogatás a kőből rakott toronyban három harangot talált: az 1785-ben öntött és 1805-ben felszentelt 4 mázsás nagyharangot, az 1766-ban öntött és 1769-ben felszentelt közel 2 mázsás középső harangot, valamint az 1812-ben öntött és 1818-ban felszentelt 25 fontos kisharangot. A nagyharangot Mártonffi József erdélyi püspök (1799–1815) szentelte fel Szent Gergely pápa tiszteletére. A kisharang Rudnay Sándor erdélyi püspök (1815–1819) által szenteltetett fel Szent Antal tiszteletére.¹⁴

1845 és 1850 között egy új és méreteiben is impozáns templom épült Farkaslakán. A régi harangok a Haynald Lajos erdélyi püspök (1852–1863) által, 1854. október 29-én, Nepomuki Szent János tiszteletére szentelt templom tornyába kerültek.¹⁵

A Szent Antal tiszteletére öntött kisharang 1869-előtt, Simonfi Antal segédkantortanítósa alatt elhasadt,¹⁶ de 1889-ben Segesváron újraöntötték a következő felirattal: „ÚJRA ÖNTETETT SZENT ANTAL TISZTELETÉRE SEGESVÁRT MANCHEN MIHÁLY ÁLTAL 1889.”¹⁷

1896-ban, a millennium évében az egyházközség úgy döntött, hogy régi harangjait újraönteti. A három új harangot Kolozsváron,

10 Uo.

11 Uo. 40.

12 GYÉL C. V. 1808. 14. d., 25. k., 739b.

13 FRKPL Ratio Ecclesia Farkaslakiensis pro Anno 1812. Erogatione.

14 GYÉL C. V. 1824: 33. d., k. n.; 1831: 34. d., k. n. (kötés nélkül)

15 Mihály János: i. m.

16 FRKPL Historia domus. 9. o.

17 Uo. Ügyiratok. Lásd a 373. sz. 1917. évi iratot. (Eredeti számozás.)

Andrasofszky Erfraim harangöntő műhelyében öntötték meg. A farkaslaki Miklós Gergely 2000 korona „*hagyományából*” fizetett 617 kg súlyú nagyharangra a következő felirat került: „JÉZUS LEGSZEN-TEBB SZÍVE TISZTELETÉRE ÖNTETTE MIKLÓSI GERGELY ÉS NEJE SZEGEDI TERÉZIA 1896-BAN MAGYAR HAZÁNK EZRED-ÉVES ÜNNEPÉN”. A régi nagyharang felhasználásával készült és a harang alából fizetett 344 kg súlyú második harangra egyfelől a „GregorII BaLInt generosIs sVMtIbVs eXstans Perstepo soLLICite per pla Vota DIIs. A SZEPLÖTLEN FOGANTATÁS TISZTELETÉRE ÚJRA ÖNTETTE TÖBB BUZGÓ HÍVŐ 1896-BAN”, másfelől a „BAJNA FERENC LELKÉSZ IDEJÉBEN ÖNTÖTTE ANDRASOSZKY EFRAIM KOLOZSVÁRT” felirat került. A harmadikat, a 171 kg súlyú harangot a közbirtokosság 520 korona ajándékából öntették Nepomuki Szent János tiszteletére. E három harang és az 1889-ben öntött 32 kg súlyú lélekarhang az első világháborúig szolgáltak a farkaslaki templom tornyában.¹⁸

A világháború alatt a 344 kg súlyú harang kivételével a többi harangot a hadsereg a maga részére lefoglalta és beolvasztották. A 617 kg súlyú nagyharangot, valamint a közbirtokosság pénzén öntött 171 kg súlyú harangot a hadviselés céljára – ellenszolgáltatás mellett – 1915. október 12-én ajánlotta fel „*hazafias lelkesedéssel*” az egyházközség.¹⁹ 1917. december 28-án leszerelték a 32 kg-os lélekarhangot is. Brassóba szállították, a császári és királyi katonai pályaudvar gyűjtődéjébe.²⁰

A világháború után az egyházközség – az elrekvirált harangok helyett – új harangok beszerzését határozta el. Már 1921-ben Kiss János esperes-plébános szorgalmazására gyűjtést rendeztek e célra, de az összegyűlt összeg 1923-ban az áremelkedés miatt már nem volt elég a kitűzött cél megvalósítására. A következő év elején végre sikerült a megfelelő összeget összegyűjteni és a nagyszebeni Feroagricola céggel – egy 685 kg súlyú „fisz” hangú és egy 162 kg

18 Uo. A farkaslaki róm. kath. Templom, iskola, lelkész és kántori javadalom leltára. 1907.

19 Uo. Ügyiratok. Harangjaink háborús célra kéretnek felajánlatni. Lásd a 254. sz. 1915. évi iratot. (Eredeti számozás.)

20 l. a 16. sz. jegyzetet.

súlyú „cisz” hangú harangról – a szerződést megkötni. A harangok 1924. április 15-én, „nagykedden” Székelyudvarhelyen voltak, hol a heti vásáron reklámcéllal való bemutatásukról maga a cég gondoskodott. A harangokat nagyszerdán szállították haza Farkaslakára. „Nagy Domokos erdőbirtokossági elnök hozatta a nagyobbikat 4 ökörrrel, a kisebbet pedig Pakot Zs. János községi bíró 2 ökörrrel. A nép mindenütt kicsődült az útra, mert a harangvivők hírnökök előküldésével s nagy ostorcsattogtatással, kellő zajos hajtással, sőt Farkaslakán a megvolt harang meghúzásával is gondoskodtak arról, hogy ők **mít** és **milyen** fogatokkal szállítanak.”²¹ A harangok megáldása április 22-én, húsvét harmadnapján történt. Az Erdélyi Tudósító – Bíró Lajos székelyudvarhelyi tanár tudósítása alapján – részletesen beszámolt az eseményről: „Feledhetetlenül szép, lélekemelően kedves és emlékezetes napja volt Farkaslaka udvarhelymegyei községnek április 22., az idei húsvétnek harmadik napja. Ugyanis ekkor áldotta meg és szentelte fel Pál István pápai prelates, kerületi főesperes a község lakóinak áldozatkészségéből beszerzett 685 kilogrammos nagy harangot és a 162 kilós harmadik harangot, az előbbi Jézus szent szíve imáadására és az utóbbit Mária tisztelőre, fényes egyházi ünnepség és szertartás közepette. A lélekemelő szent ténykedésnek nemcsak a község lakói kívántak a tanúi lenni, hanem a szomszédos községekből is számosan rándultak át, úgy, hogy a farkaslaki nagy templom délelőtt 10 órára zsúfolásig megtelt áhítatos közönséggel.” A ünnepség bevezető részét képezte a mozsarak dörgése mellett az ünnepélyes szentmise, melyet Pál István végzett a környékbeli papság fényes segédletével. A mise befejezése után Gegő Simon szentléleki plébános mondott a harangok rendeltetéséről és felszenteléséről megható, gyönyörű prédikációt, és a templom kerítésén belül megkezdődött a harangok szentelése. Az előírt zsoltarok elvégzése után a harangokat megáldották, és izsóppal megszentelték. Ezután a harangok megkoszorúzása következett (Pakot János bíró, Pakot Elek almegyebíró, Nagy Dénes volt katona, Jakab Dénes és Nagy Anna a Jézus Szíve Társulat, a háborúban elesett katonák és az élők, valamint az egész község nevében helyezték el koszorúikat). A harangok megkoszorúzása után megkezdődött a toronyba való

21 FRKPL Historia domus. 187.

felhelyezésük. Alig egy óra alatt mindkét harang a rendeltetési helyén volt, amit mozsarak dörgése jelzett. Délután 5 óra tájban már az új harangoknak a régi haranggal összecsendülő hangja hívta vecsernyére a híveket.²²

A farkaslaki templom tornyában jelenleg három harang szolgál.

A „fisz” hangú, 685 kg súlyú nagyharang alsó átmérője 105 cm, felső átmérője 62 cm, magassága 80 cm. Felirata: „JÉZUS SZENT-SÉGES SZIVE IMÁDÁSÁRA KÉSZÜLT A FARKASLAKI HIVEK ADOMÁNYÁBÓL. 1924. FABRICA FEROAGRICOLA. NAGYSZEBEN”. Az 1896-ban öntött középső harang (feliratát lásd fennebb) alsó átmérője 85 cm, felső átmérője 50 cm, magassága 65 cm. A „cisz” hangú, 162 kg súlyú kisharang alsó átmérője 70 cm, felső átmérője 40 cm, magassága 55 cm. Felirata: „SZŰZ MÁRIA TISZTELETÉRE ÖNTETTÉK A FARKASLAKI HÍVEK. 1924. FEROAGRICOLA NAGYSZEBEN”.²³

Máréfalva: Szent Imre herceg plébánia

Az egyházi feljegyzések szerint „Máréfalva parókiális temploma öreg Rákóczi György idejéből való [azaz 1630–1648 közötti], a hagyomány szerint ugyanis a templom régi tornyán az ő neve volt bevésve.”²⁴ Francesco Leone da Modica konventuális ferences szerzetes 1638. évi jelentéséből az tűnik ki, hogy Máréfalva a szóban forgó időben önálló parókia volt Deák Péter licenciátus irányítása alatt.²⁵ Damokos Kázmér 1657-ben kelt jelentésében a parókiához tartozó családokat 50-re, a lelkek számát körülbelül 250-re becsülte.²⁶ Ugyanon már koronai püspökként 1668-ban a máréfalvi hívek számát 225-ben állapította meg.²⁷ 1670-ben a 200 fős parókia lelki gondozását

22 *Erdélyi Tudóstóló* 7 (1924. május 4.) 2. A cikk kivágva és a Historia domusba beragasztva a 187. oldalon

23 Az adatokat 2008. június 25-én vettük fel, Gáspár Györgydeák Lajos lelkész engedélyével és Jakab László helybeli harangozó segítségével.

24 Dávid László: *A középkori Udvarhelyszék művészeti emlékei*. Buk., 1981. 203. (A továbbiakban Dávid, 1981.)

25 Tóth, 1994. 252.

26 Uo. 300.

27 Uo. 378.

licenciátus végezte. 1670-ben ugyancsak licenciátus vezeti, a lelkek száma 200.²⁸ 1697-ben Csomortáni András volt itt a licenciátus.²⁹

Harangjairól, temploma tornyáról az első közvetett adat a XVII. század végéről, 1694-ből származik: „*Marefalviaknak imponaltatik, hogi az toronj födelit az iövö pünköst napiaig megh földgyék.*” „...*czinaltassák meg az harangot is, az faluba be vigyek io födel ala heljeztetven.*”³⁰

Az 1717. évi püspöki vizitáció alkalmával a toronyban egy közepes harangot vettek leltárba.³¹ Az 1721. évi vizitációs jegyzőkönyv is egy harangot említ, amely fel volt szentelve.³² Az ugyanezen évben készült leltárban azonban a következőt olvashatjuk: „*Középszerű harang a Toronban. Item ottan egy vashól s rézből álló. Az faluban az parochiális kertben egy harang. Meg vadnak szentelve.*”³³ A toronyban tehát a középszerű harang mellett volt még egy, melynek méretére dokumentumunk nem utal. Az 1694. évi utasításnak megfelelően egy harang a faluban volt, a parókiális kertben, fa haranglábon.

Az 1735-ben felvett egyházlátogatási jegyzőkönyv szerint a templom zsindeletűs kőtoronyában két felszentelt harang függött.³⁴ 1743-ban is két harangot vettek leltárba.³⁵ A két harang közül az egyiket, P. Kari Miklós helybeli plébános feljegyzése szerint, Segesváron 1745-ben újraöntötték, míg a régebbit megtisztították. „*Azon 36 forintból csináltattuk az új harangot fr. 23. Az ó harangot le vitetvén Seges Vára, s visszahozatván, s megtisztítatván den. 34.*”³⁶

A XVIII. század második felére szűknek bizonyuló romos templom helyett újat építenek a máréfalviak. Ez a templom, amelynek tervezése

28 Uo. 392.

29 Székelyudvarhelyi Római Katolikus Plébánia Levéltára. Szent Miklós plébánia. Szebelébi Bertalan vizitációs jegyzőkönyve. 1694. év.

30 Uo. 1694. év.

31 „Est Turris in illa Campana 1 mediocris.” GYÉL C. V. 1717: 1. d., 1. k., 132.

32 Uo. C. V. 1721.: 1. d., 1. k., 215. „Turris est ex muro, in qua est una Campana benedicta.”

33 Máréfalvi Római Katolikus Plébánia Levéltára (A továbbiakban MRKPL) Matricula Baptisatorum, Copulatorum et Mortuorum. 1721–1820. Inventarium Recens Rerum Ecclesia Marefalviensis ab Anno 1721.

34 GYÉL C. V. 1735: 2., 4. k., 168.

35 Uo. C. V. 1743: 2., 5. k., 415.

36 MRKPL Matricula Baptisatorum, Copulatorum et Mortuorum. 1721–1820. Rationes Templi. 1745. Az oldalszámozást nélkülöző könyv hátsó felében különböző rendszer nélküli bejegyzések. 1745. P. Kari Miklós parochus.

1763-ban kezdődött, már a falu közepén épült fel. A torony alatt lévő nyugati bejárat fölé az 1772-es építési évszám került. 1776-ban a püspöki vizitáció az új toronyban két kis harangot talált, amelyeket a jegyzőkönyv szerint, annak idején, németújvári gróf Batthyány József, erdélyi püspök (1759–1760) szentelt fel.³⁷ Az elkövetkező évtizedekben újabb harangokat öntetett az egyházközség, ugyanis 1817-ben már négy harang volt a zsindellyel fedett toronyban: egy 250 fontos nagyharang, egy 80 fontos harang és két 30 fontos harang. Ezeket az 1823. évi vizitációkor újra leltárba veszik. A jegyzőkönyvből azonban kiderül, hogy a 250 fontos nagyharangot 1822-ben Segesváron újraöntették. A harang súlya az újraöntés után 3 mázsa 41 font lett. 1823. július 19-én négyesi báró Szepessy Ignác erdélyi püspök (1820–1827) szentelte fel Szent Imre herceg tiszteletére. A jegyzőkönyv szerint a másodikat, azaz a 80 fontos harangot még 1782-ben, a két 30 fontos harang közül az egyiket 1764-ben, a másikat 1794-ben öntették.³⁸

Az 1831. évi jegyzőkönyvből az derül ki, hogy időközben még egy harangját, a 80 fontost is újraöntette az egyházközség. A megnövekedett (2 mázsa és 45 fontos) harangot ugyancsak Szepessy püspök szentelte fel Kadicsfalván tett püspöki látogatása alkalmával a Boldogságos Szűz Mária tiszteletére, még 1824-ben. 1831-ben leltárba vettek egy 1760-ban öntött 80 fontos harangot is, amely a korábbi leltárakban valamilyen oknál fogva nem szerepelt. A negyedik harang az 1794-ben öntött 30 fontos lélekharang volt. Ezzel az elhunyt máréfalvi görög katolikusok lelki üdvéért harangoztak.³⁹

Az 1851. évi tűzvészben az egyházközség régi harangjai is elpusztultak, de nem sokáig volt harang nélkül Máréfalva népe. Az 1866. évi püspöki egyházlátogatás újra négy harangot talált a toronyban. Az 5 mázsa 91 fontos nagyharangot 1852-ben öntették, és 1853. május 12-én szentelte fel Haynald Lajos erdélyi püspök az egyházközség patrónusa, Szent Imre herceg tiszteletére. A második harang 3 mázsa és 39 font súlyú volt, és a Boldogságos Szűz Mária tiszteletére öntették

37 „Cum Ecclesia nova, etiam turris altum ante duos annos nova aedificata; en ea duae campanae parvae ab Excellenissimo D. Josepho Battyani benedicta.” GYÉL C. V. 1776: 5. d., 10. k., 407.

38 Uo. C. V. 1817: 16. d., k. n.; C. V. 1823: 33. d., k. n.

39 Uo. C. V. 1831: 34. d., k. n.

1853-ban Segesvárt. A harmadik, a 48 fontos Szent Antal harang „nagy Mihálykó Ferenc költségén” öntetett. Ez a lélekharang az elhunyt a görög katolikus hívekért szólalt meg. A negyediket Nagy Erzsébet, kadicfalvi Jakab István özvegye adományozta az egyházközségnek. A jegyzőkönyv szerint a három utóbbi harang nem volt felszentelve.⁴⁰

1892 novemberében egy gyermek temetése alkalmával a Szent Antal lélekharang elhasadt („*eltörött a csengettyő és kiugrott az ablakon*”), de 1893-ben újraöntették Segesváron.⁴¹

Az első világháború alatt Máréfalva harangjai „*elveztek*”. Valószínűleg rekvirálták őket. Csak az 1853-ban öntött nagyharang maradt a toronyban, s szolgált egyedül 1922-ig, amikor Kiss János lelkészsége alatt három új harangot rendelt az egyházközség Bukarestből: egy „H” hangzású 300 kg-os nagyharangot, egy ugyancsak „H” hangzású 60 kg súlyú kisharangot, és egy „fisz” hangú 35 kg-os halálcsengettyűt. *„Az új harangok értéke 22 726 lej volt. Csak közös összefogás teremthette meg ezt a pénzalapot: Bíró Cecília idevaló úrleány, különben bogárfalvi r. kat. iskolai tanítónő színdarabot adott elő a harang alapra 1820 lej tiszta jövedelemmel. A Közbirtokosság 12 000 lej készpénzzel járult hozzá. Adakozásból összegyűlt 5000 lej, ezen kívül harangrovatalt vetettek ki a hívekre 100, 50, 25 lej értékben a hívek tehetsége szerint. Mihály Gergely bemutatta a Harang című színdarabot, ez is hozott bizonyos összeget.”*⁴²

Kiss János lelkész feljegyzéseiből azt is megtudjuk, hogy a nagyharang koszorújára a következő kronosztikon került, melyben a kiemelt betűk (római számok) a harang készítésének évét (1922) adták:

Máréfalva buzgó népe hívott engem éLetre
Hogy aztán én hívogassam őt az örökéLetre.
Zengem Isten diCsőségét, békességet hIrdetek,
Az éLőkre áldást kérve, üdvöt a holt hívekre.
Vész, Viharban, tűzveszélyben síró hangom felkiált:

40 Uo. C. V. 1866: 37. d., k. n.

41 Lásd Kovács Piroska: „*Orczád veritékével...*” Máréfalva a történelem sodrában. Kézirat. Régi idők tanúi. Az egyházi épületek és történetük fejezet, Harangok alcím. Köszönet Kovács Piroskának, hogy a kéziratot a rendelkezésünkre bocsátotta.

42 Uo.

Vedd el Istenünk Csapásod, távoztasd a pártvIszályt.
Hogyha hallod hívó hangom, jer veLem imádkozzál,
S buzgón élve szent hitünkben Végre lelkeD égbe száll.

A három harang közül a nagyharang Szent Imre herceg tiszteletére, a kis harang Szent Erzsébet tiszteletére, míg a lélekharang Szent Antal tiszteletére szenteltetett fel.⁴³

A nagyharang 1962-ben elhasadt, de Bukarestben újraöntették. A megnövekedett harang (kb. 600 kg) alsó átmérője 110 cm, magassága 70 cm, felső átmérője 55 cm. Felirata: „SZENT IMRE TISZTELETÉRE. A MÁRÉFALVI HIVEK ADOMÁNYÁBÓL AZ. ÚR MCMLXII. ESZTENDEJÉBEN. ANUL 1962.”

Az 1853 óta folytonosan szolgáló második harang alsó átmérője 70 cm, magassága 60 cm, felső átmérője 40 cm. Felirata: „A. B. SZ. MÁRIA TISZTELETÉRE ÖNTETTE A MÁRÉFALVI MEGYE A TEMPLOM PÉNZIBŐL. 1853. ÉVBEN SEGESVÁRI MANCHEN MIHÁLY ÁLTAL.” A toronyban e két harangon kívül jelenleg még egy kisharang van. Ennek alsó átmérője 40 cm, magassága 40 cm, felső átmérője 25 cm. Felirata: „FABRICA NICOLAE IONESCU BUCUREȘTI. MÁRÉFALVA EGYHÁZKÖZSÉG 1922.”⁴⁴

Oroszhegy: Nagyboldogasszony plébánia

E régi egyházközség az Erdélyi Fejedelemség korában egy időre reformátussá lett. Anyae gyháza Szentkirály volt.⁴⁵ Az 1630-as évektől Oroszhegyet újra a katolikus falvak sorában találjuk. A korabeli misszionáriusi jelentések szerint 1638-ban Oroszhegy és Diafalva (*Oroszhegyi et Diofalua*) Székelyszentkirály leányegyháza, Fekete István licenciátus gondnoksága alatt.⁴⁶ 1651-ben Forró Benedek licenciátus

43 Uo.

44 Köszönjük Egyed Gábor máréfalvi plébánosnak, hogy az általa lejegyzett adatokat rendelkezésünkre bocsátotta.

45 Veszely Károly: *Erdélyi egyháztörténelmi adatok*. I. Kolozsvár, 1860. 340. (A továbbiakban Veszely, 1860.)

46 Uo. 252.

végezte az oroszhegyi hívek lelki gondozását, aki egyben kántora is volt a településnek.⁴⁷

1657-ben önálló parókiaként, 40 családdal és 160 lélekkel szerepel Damokos Kázmér jelentésében.⁴⁸ Giulio Spinola bécsi nuncius is önálló plébániaként említi 1665-ben kelt jelentésében.⁴⁹ Damokos 1668-ban az oroszhegyi hívek számát 400-ra becsülte. Ugyanő címzetes koronai püspökként 1670. évi egyházlátogatásakor 506 hívet írt össze Oroszhegyben, lelki gondozásukat licenciátus látta el.⁵⁰ Damokos látogatása alkalmával elrendelte, hogy a Diafalva falurészen álló régi templomot, amelyet a nedvesség miatt nehezen lehetett jó karban tartani, bontsák le és építsenek új templomot. Oroszhegy második temploma a mostani helyén épült fel.⁵¹ Ennek fa haranglábján 1711-ben két harangot talált a vizitáció, közülük a nagyobb fel volt szentelve.⁵² Az 1717–1735 között felvett egyházlátogatási jegyzőkönyvek mind a fa haranglábát, mind a harangokat megemlítik.⁵³ Időközben a XVII. század hetvenes éveiben emelt templom is szűknek bizonyult. Mária Terézia 1765-ben kelt engedélyével 1766–1770 között megépült Oroszhegy harmadik temploma. Az 1776. évi vizitációs jegyzőkönyv szerint négy harangja volt az egyházközségnek.⁵⁴

Az 1783-as jegyzőkönyvben a harangokat a következő sorrendben vették leltárba: egy 4 mázsás nagyharang, ezt báró Bajtay József Antal erdélyi püspök (1760–1772) Parajdon szentelte fel Nagyboldogasszony tiszteletére. Volt a toronyban még egy 2 mázsás, valamint egy 50 fontos harang, mindkettő szentelt régtől fogva. A templom szentélye felett szintén volt egy kisharang.⁵⁵ A harangokat az 1808. évi valamint

47 „Benedictus Forró, licentiatu concionat. Oroszhegy. m. p.” Uo. 33.

48 Uo. 300.

49 Uo. 363.

50 Uo. 378, 392.

51 Dávid, 1981. 237.

52 „Templum. Nagy Boldog Asszony tisztessegere. Harangláb, harang kettő, az nagyob szentelt.” GYÉL C. V. 1711: 1. d., 1. k., 25.

53 Uo. C. V. 1735. 2. d., 4. k. 157.

54 „Turrim lapideam, et campanas 4. habet.” Uo. C. V. 1776: 5. d., 10. k., 441.

55 „...campanis instructa, qvarum maxima 4. Centenariorum in honorem V. Assumptae per decessorum nostrum B. Bajtai in Parajd benedicta, altera 2. Centenariorum, 50. librorum tertia, benedicta ambae, et perantique. Campanula quarta igne Sanctuarii tecto imminet...” Uo. C. V. 1783, 1808: 14. d., 25. k., 625.

az 1824. évi egyházlátogatási jegyzőkönyv is megemlíti. Az utóbbiból megtudjuk, hogy az előbb említett nagyharangot az 1710–1802 közt élt, oroszhegyi származású olvasókanonok, Tamási György öntette a saját költségén Budán, 1772-ben. A 2 mázsás harang felirata olvashatatlan volt. A jegyzőkönyv szerint a harmadikat, az 50 fontos kisharangot még 1703-ban öntötték.⁵⁶

Az egyházi számadáskönyvből az tűnik ki, hogy 1833-ban „egy 10,5 mázsás” nagyharangot „csináltatott” az egyházközség.⁵⁷

A harangokra vonatkozó újabb adataink a XIX. század második feléből származnak. Az 1855. évi – meglehetősen szűkszavú – egyházlátogatási jegyzőkönyv két harangot említ. Közülük az egyik Szűz Mária szeplőtelen fogantatása („Immaculate conceptae B. M. V. consecrata est”) tiszteletére szenteltetett fel.⁵⁸

A XIX. század végén három harangja volt az egyházközségnek. A források szerint 1896 nyarán a harmadik, azaz a legkisebb harang – amely már régebb meghasadt – egy vihar következtében teljesen használhatatlanná vált.⁵⁹ Az egyháztanács úgy döntött, hogy újra és nagyobbra önteti. A 8 mázsás harang a segesvári Manchen Mihály harangöntő műhelyében készült el, 740 forintba került. Ez a harang nem volt hosszas életű. Hamarosan elrepedt, de 1898. július 3-án újraöntötték. Súlya kisebb lett (598 kg) és 601 forintba került. Augusztus 8-án püspöki engedéllyel a helybeli plébános szentelte fel Mária menyemenetelének tiszteletére.⁶⁰

Az első világháborúnak Oroszhegy harangjai is áldozatul estek. A harangrekvirálást csak a nagyharang vészelte át, amelyen a következő felirat olvasható: „+VOX EGO SUM, CLANGO VIVUS: ORATE, VENITE NUBES DIFFRINGO, MORTALIA FUNERA PLANGO. 1898. FUSA PER M. MANCHEN / SCHAESSBURGENSEM.” A harangok leszerelésekor okozott rongálódások, a nagyharang és a

56 Uo. C.V. 1808: 14. d., 25. k., 623; C. V. 1824: 33. d., k. n.

57 Pál Ferenc: *Oroszhegy egyházközség története*. Kézirat. 2002. 22. Az oroszhegyi római katolikus plébánia irattárában. (A továbbiakban *Oroszhegy egyházközség...*)

58 GYÉL C. V. 1855: 36. d., k. n.

59 *Oroszhegy egyházközség...*, 29.

60 *Oroszhegy egyházközség...*, 30.; Mihály Tibor–Vofkori László: *Oroszhegy. Adalékok a község monográfiájához*. Székelyudvarhely, 1997. 33.

harangszék kijavítását 1917. április 29-én határozta el az egyházközség.⁶¹

A háború áldozatául esett harangokat 1922-ben pótolták. Ugyanakkor megjavították a kb. 30–35 m magas templomtornyot. A három új harangot vasállványzatra szerelték fel.⁶² A 183 kg súlyú középső és 114 kg súlyú kisharangon az „OROSZHEGY 1922 / SCHIEB N. SZEBEN” felirat olvasható, míg a 11 kg-os lélekharang, azaz a csengettyű felirat nélküli.⁶³

Az új harangokat 1923. január 14-én Szabó János székelyszentkirályi és Tankó Albert székelyszenttamási plébánosok segédlete mellett Kiss András helybeli plébános áldotta meg és szentelte fel püspöki engedéllyel. A középső harangot „Urunk menybemenetele címére”, a kisharangot „Sz. István Magyar király címére”, míg a lélekharangot „Sz. József a b. Szűz jegyese címére”.⁶⁴

Zetelaka: Szent Kereszt megtalálása plébánia

Francesco Leone da Modica konventuális ferences szerzetes jelentése szerint Zetelaka 1638-ban egyike volt az udvarhelyi főesperesség katolikus parókiáinak. Élén egy Benedek nevezetű licenciátus állt. A parókiának két filiája (Fenyéd és Keményfalva) volt.⁶⁵ Egy 1651. szeptember 18-án kelt tanúvallató levélből azonban megtudjuk, hogy korábban (1590–1612 közti időkből) az Udvarhelyszéken hódító reformáció ezt a „megyét” is meghódította, ugyanis Bacsoni András kálmínista esperes „*sokáig lön pap*” itt.

Később Mikes Zsigmond kérésére Oroszhegyből áthozták ide Péter papot, de csak azzal a feltétellel, hogy magyarul prédikáljon, misét ne mondjon és a hívek magyarul énekeljenek. Oroszhegyi Péter papnak hátrahagyott özvegye, Simonfi Márta asszony vallomása szerint ura „*sokáig lakék Zsetelakán papságon.*”⁶⁶ Orbán Balázs szerint őt egy

61 *Oroszhegy egyházközség...*, 35.

62 Uo.

63 Dávid, 1981. 238.; *Oroszhegy egyházközség...*, 42.

64 Oroszhegyi Római Katolikus Plébánia Levéltára (A továbbiakban ORKPL) A három új harang megáldására püspöki felhatalmazás. 134/1923. számú irat.

65 Tóth, 1994. 252.

66 Veszely, 1860. I. 317

Szentgyörgyi Dávid nevezetű lelkipásztor követte, de ez olyan rosszul felelt meg hivatásának, hogy „*hívei által elűzetvén, azok visszatértek a katolikus hitre.*”⁶⁷ 1651-ben, „*nemes vicarius Ferencz uram*” állt a parókia élén, aki a katolikus szertartás szerint misézett.⁶⁸

Damokos Kázmér jelentése szerint 1657-ben volt papja. A családok száma mintegy 60, a lelkek száma körülbelül 500 lehetett. Leányegyháza Fenyéd volt 40 családdal és mintegy 300 lélekkel.⁶⁹ 1665-ben Giulio Spinola bécsi nuncius, jelentésében Udvarhelyszék egyik katolikus parókiájaként említi.⁷⁰ Damokos 1668-ban kelt jelentésében a zetelaki parókia lélekszámát – két leányegyházával (Fenyéd és Küüllőkeményfalva) együtt – 1300 főre becsülte.⁷¹ 1670-ben, amikor személyesen meglátogatta a parókiát az anyaegyházban és a két filiában összesen 1131 lelket írt össze.⁷²

Zetelaka „*Szent kereszt Tisztességére*” épült templomának harangjairól először az 1711. évi egyházlátogatási jegyzőkönyv tájékoztat: „*Torony, abban harang. 2.*”⁷³ Az 1717. és az 1721. évi vizitációkor is két harang találatott a kőből rakott toronyban. Az utóbbi jegyzőkönyv egy a szentély fölött elhelyezett kis lélekharangot is megemlíti.⁷⁴ A későbbi jegyzőkönyvek (az 1735. és az 1743. évi) is két felszentelt harangról tájékoztatnak röviden.⁷⁵

1755-ben, Bálintffy János plébános idejében újraépítették a templomot.⁷⁶ Ennek tornyában az 1776. évi püspöki egyházlátogatáskor három harangot vettek leltárba. Közülük egyet még zetényi báró

67 Orbán Balázs: *A Székelyföld leírása. Történelmi, régészeti, természetrajzi s népismei szempontból.* I. köt. Pest, 1868. 96–99.

68 Veszely, 1860. I. 317.

69 Tóth, 1994. 300.

70 Uo. 363.

71 Uo. 378.

72 Uo. 392.

73 GYÉL C. V. 1711: 1. d., 1. k., 25.

74 „*Turris illa Campana 2 benedicta.*” Uo. C. V. 1717: 1. d., 1. k., 127.; „*Turris lapidea in qua Campana benedicta 2. Tertia parva sup sanctuarium.*” Uo. C. V. 1721. 1. d., 1. k., 215.

75 „*Turris lapidea scandulis tecta juncta Caemeterio ex lapidibus erecta. con. Duabus campanis consecratis.*” Uo. C. V. 1735: 2. d., 4. k., 158.; „*Campanae sunt duae.*” Uo. C. V. 1743: 2. d., 5. k., 364.

76 Dávid, 1981. 354.; Deák Ferenc: *Zetelaka.* 2. Székelyudvarhely, 2000. 63.

Klobusiszky Ferenc, erdélyi püspök (1741–1748) áldott meg és szentelt fel.⁷⁷

Az 1808. évi jegyzőkönyv szerint a három harang közül a legnagyobb 7 mázsás volt. Ez a harang a Boldogságos Szűz születése tiszteletére volt felszentelve. A második harang súlya 2 mázsa és 50 font volt. A harang „neve” a hívek előtt ismeretlen volt. A harmadik, a 60 fontos kisharang – úgy tudták – páduai Szent Antal tiszteletére van felszentelve.⁷⁸

Az 1831. évi vizitációs jegyzőkönyv egy 7 mázsás, egy 6 mázsás és egy 60 fontos harangot említ. Egyik harang a Boldogságos Szűz születése, a másik a Boldogságos Szűz fogantatása tiszteletére volt felszentelve. Az utóbbi felszentelését 1818-ban Rudnay Sándor erdélyi püspök (1815–1819) celebrálta. A 60 fontos harangocskát 1828-ban öntette az egyházközség, és nem volt felszentelve.⁷⁹

Az egyházközség harangjairól több XIX. századi adatot nem sikerült felkutatni. A *Historia Domus*ban a harangokra vonatkozólag csak XX. századi adatokat találtunk.⁸⁰ A háztörténetből megtudjuk, hogy az első világháború Zetelakát is megfosztotta harangjaitól. A háború alatt rekvirált 2 harang pótlásának érdekében a hívek gyűjtést indítottak. Az adakozásból bejött 129 211 lej, mely összeggel egy 547 kilós harangot szereztek be. A harang hangja: E. Felirata: „In Honorem B. M. V. Natae. Öntötték a zetelaki hívek.” Egy kisebb, 173 kilós harangot a néhai Szabó Gergely volt királybíró gyermekei, Szabó Dénes, Szabó Anna Haberstumpfné, Szabó Lajos, Szabó Berta Tamásné, Szabó Nándor, Szabó Endre, Szabó Zsuzsa Homolazné, Szabó Gábor, Szabó Károly utódai vettek, melyen a következő felirat van: „In Hon. S. Gregorii Papae. Zetelaki Szabó Gergely utolsó Királybíró és neje Lukács Regina emlékére öntették gyermekei.” A harang hangja: H. Mindkét harang Hönig Frigyes aradi harangöntő műhelyében készült.⁸¹

77 GYÉL C. V. 1776: 5. d., 10. k., 481.

78 Uo. C. V. 1808. 14. d., 25. k., 566/b.

79 Uo. C. V. 1831. 34. d., k. n.

80 Zetelaki Római Katolikus Plébánia Levéltára (A továbbiakban ZRKPL) *Historia domus*. 106. lap.

81 Páll Albert: *Hogyan szólalt meg a zetelaki nagyharang*. Székelyudvarhely, 1930. 1-2.

„A harangok 1925. év május 23-án érkeztek meg – olvashatjuk az alkalmi kiadványban – Jakócz Ferenc megyebíró felügyelete mellett. A falu végén zászlódísszal fogadták a hívek és az iskolás gyermekek kísérték az iskola udvarára.

Május hó 24-én volt a felszentelés, melyet Fuchs Gusztáv esperes végzett az egész falu jelenlétében.”⁸²

E két új harangon kívül a toronyban van még egy 4,75 kg-os csengettyű is, amely Segesvárt készült pótlással egy elhasadt 2,5 kg-os csengőből, 236 lejért 1922-ben,⁸³ valamint egy XVIII. századi, 1746-ban öntött harang, amely a háború alatt egyedül szolgált. E harang súlya: 380 kg. Kronosztikonos felirata Márton László *Harangok* című könyve szerint: „sIt gLorIa In eXCelsIs DoMIno IesV aeternI patrIs fiLle qUI regIt VnIVersa”.⁸⁴

82 Uo.

83 ZRKPL Historia domus. 106. lap.

84 Márton László: *Harangok*. Csíkszereda, 2001. Függelék. Hargita megyei harangok. 373. sorszám. A szerző a római számok után tett zárójelben a harang öntési időpontját (1794) tévesen adja meg.

CSUTAK ATTILA

A Wesselényi mozgalom erdélyi vonatkozásai

A Wesselényi-féle mozgalom tárgyalásánál nem hagyhatjuk figyelem nélkül azt a kapcsolatrendszert, amit az „összeesküvők” tartottak fent Apafi Mihály udvarával. Aligha van még egy olyan történétírónk, aki annyi és oly megbízható értesüléssel szolgált volna Erdély fél évszázados históriájáról, mint Bethlen János. Bethlen János históriájából pontos értesüléseket kapunk a Habsburg uralom ellen szervezkedő magyar főurak törekvéseiről, szándékairól. Bethlen, Fejér megye főispánja, Apafi tanácsosa, kancellárja maga is részese volt a történéseknek, így szinte közvetlenül értesülhetett az 1666–1667. évi eseményekről. Mielőtt rátérnénk eme időszak részletesebb ismertetésére, nézzük, ki is volt Bethlen János.

Bethlen János 1613-ban látta meg a napvilágot a Küküllő megyei Kisbúnon, Bethlen Farkas – fejedelmi tanácsos, udvari lovashadak kapitánya, küküllői főispán – és Kemény Anna gyermekeként. Anyja, Kemény Boldizsár lánya, a későbbi fejedelem, Kemény János féltestvére. Alig kétesztendő volt, amikor apja meghalt, s az özvegy 1620-ban feleségül ment Macskási Ferenchez, a későbbi Fehér megyei főispánhoz. Bár sosem hagyta el Erdélyt tanulás céljából, mégis széles látókörű, magas műveltségre tett szert.

Bethlen János élete hatvannégy évének több mint felét az erdélyi politika formálásának és megújításának szentelte. Igazi politikai karrierje II. Rákóczi György idején kezdődik, amikor 1649-ben a fejedelmi tábla ülnöke lesz, 1651-től pedig Torda megye főispánja, mely tisztét öt év múltán a küküllői főispánságra cserélte. Amiként egész Erdély, úgy Bethlen János életében is sorsfordító dátum 1657, II. Rákóczi György sikertelen és végzetes lengyelországi hadjáratának éve, mely kaland nem csupán az ország színe-virágának elvesztését, hanem a tatár fogságot és a megtorló török-tatár pusztítást is jelentette. Ezzel azonos időben saját hite is megingott az Erdélyben addig kötelezőnek tartott törökbarát politikában. Kemény János

kormányának is tagja, majd 1662-től Bethlen mint kancellár ismét irányító szerephez jut. Bár elfogadta Apafi főségét, s bár az ország érdekeit tartotta elsősorban szem előtt, óvatos tekintettel volt az uralkodói pár személyére és emberi gyengéire is. Bethlen kancellár azonban sohasem tartozott Apafi belső köréhez, melyet többnyire a rokonság (Teleki, Bánffy, Szentpáliné, Ghillányi) határozott meg. A kancellár nem volt „udvari ember”, s a fejedelemmel nem kedvelték egymást túlságosan, amíg végül teljesen el nem idegenítették őket egymástól. Bethlen, jöllehet Apafi felkérésére írta az erdélyi történelem négy könyvét, mégsem idealizálta túl alakját, és annak az istenfélő, szelíd, szerény, nem hatalomvágyó embernek mutatta be őt, akit aztán megrontott az udvari intrika. Őt is felörölte az állandó és reménytelen küzdelem a két nagyhatalom érdekszférájának határán. A politikai harc – az annak álcázott hatalmi versengés –, az iskola- és egyházügyek szervezése kötötte még le erejét. Az idősödő, hitelét veszített, egyre betegebb kancellár mellett végül már csak külpolitikai orientációját vállaló és azt tollával is támogató fia maradt. A betegségtől meggyötört Bethlen Jánosról az a hír terjedt el, hogy „...csak dög vén ember, meg is esküdt, hogy soha semmi tisztet nem visel, nem kell gondolni ő állapotjával semmit...Végül hosszás és súlyos betegség folytán, mikor már ... olyan beteg volt, hogy egyet sem léphetett, sem állhatott, sem feketett a vízkórság miatt, örökké csak székbén kellett ülni és alunni egynéhány esztendeig...” Végül átadta lelkét teremtőjének 1678. február 28-án.¹ Testamentuma szerint a marosvásárhelyi templomba temették el.

Előzmények

Az 1664-es vasvári béke az előző évek minden hódítását szultáni kézen hagyta. A győztesekhez méltatlan béke semmi jót nem ígért a jövőre vonatkozóan. Reményüket nemcsak a magyar főurak, hanem az erdélyiek is elvesztették. Erdély helyzete bebizonyította, hogy a két uralkodó között kötött béke egyáltalán nem gondoskodott a biztonságukról, és Erdély nem került vissza eredeti állapotába, hanem megmaradt végső veszedelmében.

1 BJET 275.

Az 1666-os esztendő a februárban megtartott országgyűléssel vette kezdetét.² Az országgyűlés, mely az évi 80 000 tallér adó behajtási mikéntjét tárgyalta, valamint Kászoni Márton, Lipót császár követének előterjesztését, mit a katolikusok védelmében foganatosított hitük szabad gyakorlása végett. Ez idő alatt meghalt a fejedelem Mária nevű lánya³, akit a fejedelemasszony nemrég koraszüléssel hozott a világra. Végül tanácsot tartottak az egész ügyről, és Apafi fejedelem kiadta a következő írásos határozatát Kászoni Márton előterjesztésére. A fejedelem – Bánffy Dénes útján értesülve – sérelmezte, hogy a Lenki grófnak az erdélyi ügyekben az Ottomán Portával folytatott tárgyalásai teljesen hatástalanok maradtak. Lenki ugyanis – Simon és Rainger császári ügyvivőkkel, követekkel együtt – egyetlen szót sem ejtett az Ottomán Portán Erdély érdekében. „Ebből nyilvánvaló, mennyire lagymatagon, ha nem hidegen ítélkezik őméltóságos urasága az erdélyi dolgokról. Emlékezzünk még ő császári felsége udvarában mi érdemünkön kívül és felül az őfelsége udvarában mi és a Rendek nevében követséget teljesítő tekintetes és nemes Bánffy Dénesnek ígért. Isten után egyedül belé helyezzük reményünket.”⁴ Augusztus vége felé Apafi elhatározta, hogy meglátogatja a Magyarország szomszédságában fekvő várakat. A somlyói várvédők, akik majd mind német menekültekből álltak, a zsoldfizetés kimaradása miatt felkelést szítottak. Végül sikerült megfékezni a felkelést és kielégíteni a somlyói várvédők kéréseit. Amikor a fejedelem Szamosújvárról Kővárra ment át, az az ismételt, de alaptalan híresztelés terjedt el Magyarországon, hogy Apafi meg akarja támadni⁵ Magyarországot királyának a hatalmát. Azonban Apafi semmit sem akart kevésbé, mint azt, amitől tartottak. Bevonult Kővárba és néhány napon keresztül vizsgálhatta a vár fekvését. Majd visszatért Magyarország határaitól Gyulafehérvárra és elhatározta, hogy részleges országgyűlésbe hívja a rendeket.⁶ Miután

2 Az országgyűlés február 1-től 26-ig Fogarasban volt.

3 A fejedelem lánya december 21-én született és február 11-én halt meg Rétyi Péter naplója szerint. *Rétyi Péter Naplója*. Buk., 1983. 60.

4 A rendek is külön választ fogalmaznak számára. Lásd EOE XIV. 179–181.

5 Apafi támadásának esetleges lehetősége nem kis riadalmat keltett Magyarországon, amint arról az éppen Wesselényi Ferencnél, a Kunságban tartózkodó Bethlen Miklós is értesítette levelében Teleki Mihályt. (BML I. 135.) Lásd még Trócsányi, 1972. 58.

6 A gyulafehérvári részleges gyűlés 18 és 27 között ülésezett.

Ebeni István meghalt, az országgyűlésen Bánffy Dénest választották meg a helyébe. Az országgyűlés után Apafi Kozlovsvárra indult, hogy jelen legyen Ebeni István temetésén, minek utána beiktassa az említett hivatalba Bánffy. Ezen út alkalmával vesztette életét a fejedelem Gergely nevű kisleánya.

Az 1667-es esztendő a marosvásárhelyi országgyűléssel vette kezdetét.⁷ Ezen az országgyűlésen ütötte fel a fejét a zólyomi ügy, kinek tehető birtokaira Thököly István gróf pályázott. Zólyomi Miklós Hunyad várának volt az ura, amit addig teljes egészében birtokolt. Thököly agyafürtőségének és kapzsiságának köszönhetően a vár felét kénytelen volt megosztani és átengednie Thökölynek. Zólyomi végül Váradra menekült a törökhöz, és innen az Ottomán Portán keresett menedéket.⁸ Zólyomi távozása először Bánffy Dénes leveléből jutott Apafi fejedelem tudomására. Thököly kérvény útján igényelte azokat a birtokokat, amelyeket addig Zólyomi birtokolt. Zólyomi, ki a Portán keresett menedéket, elpanaszolta, hogy mindenét elvették és őt magát elüldözték. Az 1667. július 15-19-i gyűlésen a császár jelenlétével a Porta Apafi zsarolására használta fel a Zólyomi ügyet és követelte Apafitól, hogy Zólyominak mindent vissza kell adni. A vérontás gondolata megrémítette Apafit és elrendelte, hogy a hunyadi vár felét, amelyet Thököly István gróf elragadott Zólyomitól, az egyik nemes, Gyulai István megbízottja által adják vissza Zólyomi szolgájának, Tunyogi Györgynek.⁹ Ilyen körülmények között telt el az 1667-es esztendő.

A Wesselényi-féle szervezkedés erdélyi vonatkozásai

Miután tárgyaltuk a belpolitikai botrányokat, szükséges említenünk a Wesselényi-féle szervezkedés kérdéskörét is. Emlékeznünk kell arra, hogy a török háború befejezése után a német katonák is átvonultak a Magyarország fennhatósága alá tartozó területeken. A csupaszföldön és a fajtalanossággal bemocskolt tereken kívül semmit sem hagyván a magyaroknak, elérték azt, hogy a magyarok az addig elértük

7 A marosvásárhelyi országgyűlés 1667. január 5-től február 4-ig tartott.

8 Zólyomi - Rétyi naplója szerint - 1667. március 25-én ment Váradra (*Rétyi Péter naplója*. Buk., 1983. 66., illetve Apafi-napló, 143.)

9 Tunyogi november 25-én kelt levelében értesíti Zólyomit az átvételről. (TMÁO IV. 396-397.)

átkos török igazgatást inkább kívánták, mint a pillanatnyi helyzetet. Jó szón kívül semmit sem kaptak királyuktól, aki százszor tudakozódott az okozott károk felől, és aki mind gyűlöletesebb kezdett lenni a magyarok között. Ezért először néhányan, majd többen gyűlést tartottak a helyzetről s tárgyalásokat kezdtek Magyarország behódolásáról a töröknek. Nem kevesen az egyházi rendből is összefogtak, de kérdés volt, hogy kik révén és milyen módon lehetne kedvezően végezhvinni ezt az Ottomán Portán anélkül, hogy az Osztrák Ház tudomására jutna. A vasvári békekötést követően a magyarországi főnemesség egy része – a nádor, Wesselényi Ferenc vezetésével – török-francia támogatással szeretett volna a Habsburgok ellen fordulni.¹⁰

Többen voltak olyanok, akik az egri törököt, a magyar nyelven is tudó Kara Ibrahimot¹¹ akarták ez ügyben közbenjárónak. Mások ezt elutasították, mondván, hogy Apafi fejedelem segítségével lehet jól megvalósítani ezt az ügyet. Ez követően arról tárgyaltak, hogy kinek a közvetítésével vegyék fel a kapcsolatot a fejedelemmel. Úgy döntöttek, hogy meghívják a sokak által ismert előkelőket: Bethlen Miklóst és Teleki Mihályt. Az 1666. esztendő májusában ki is jöttek Erdélyből, és Murány várában találták Wesselényi Ferencet, Magyarország nádorát és a magyar főurak egy részét.¹² Nagy tisztelettel fogadták őket és a nádor egész Magyarország rendjei nevében a legszilárdabb eskü alatt beavatta a nem közhírré teendő titokba. A követek előtt kifejtették: „...Tudjuk, hogy a keresztény világ számára szinte csoda és példázat leszünk, amikor azt, aki eddig a legellenségesebb ellenségünk volt, urunkként, királyunkat pedig ellenségként kezdjük elismereni, de nekünk nyomorultaknak semmi mást nem hagyott a sors... Ki kell puhatolni a törököt, a lehető legnagyobb titokba, hogy a tervek ne jussanak idejekorán az Osztrák Ház tudomására... Őszintén bevalljuk, hogy Isten után egyedül Apafi fejedelem tud kiragadni minket ebből a hajótörésből”¹³ Wesselényi a török elé terjesztendő feltételeket írásban adta át, melyekben megígérte, hogy Magyarország pártfogá-

10 A kérdésről I. R. Várkonyi Ágnes: *Erdélyi változások*. Bp., 1984. 132–139.

11 Egri szerdál lehetett, talán azonos a későbbi Kara Ibrahim nagyvezérral (1684-től).

12 Bethlen Miklósék magyarországi tárgyalásairól I. BML I. 134–150.

13 BJET 313-314.

sáért és az állandó szövetségért hatvanezer tallért fog fizetni évente, pénzbeli adományként. Miután megérkeztek a követek Apafi megdöbbenéssel hallgatta a rájuk bízott titkot, de végül a nemzet könyörületéből azon töprengett, hogy kire bízhatná az ügyet.¹⁴ Megegyeztek, hogy az erdélyi katolikusokat kihagyják az ügyből, és hogy Baló László nemesre bízzák a tárgyalásokat, aki több esztendőn keresztül forgolódott már az Ottomán Portán. Baló augusztusban útnak is indult Drinápolyba, de a nagyvezér a velenceiek ellen Krétára sietett, így a tárgyalás meghiúsult. 1667 januárjában újból parancsot kapott, hogy felvegye a kapcsolatot, ami végül sikerült is neki még júniusban.¹⁵ Baló a Candia városát ostromló nagyvezérnek átadta Apafi megbízólevelét és az általa küldött ajándékokat, majd másnap titkos kihallgatáson vett részt, amelyen a nagyvezéren kívül jelen volt a tihaja (minden ügyek tudója) és Panaiotus. Panaiotus görög volt, ki tolmácsként és bizalmasként volt alkalmazva a Portán, de közben az osztrákoknak kémkedett. Ezek jelenlétében terjesztette elő Baló a rábízott követséget. A nagyvezér tetszéssel hallgatta, de egyben sajnálta, hogy mért nem hamarabb tárgyalt erről Apafi vele. Végül tíznapig ott tartózkodás után Balóval közölték, hogy „a megkötött béke és azok a viszályok, amelyek most feltartóztatnak, nem engedik meg, hogy rátegyük kezünknek most erre a dologra, amit ő ajánl. Mégis reméljük, hogy lesz még alkalom arra, hogy hűséges szolgálatait eredményesen megbizonyítsa. Minderről szóló levelünket általad küldjük neki.”¹⁶ Egy másik levelet is átadott Balónak a nagyvezér helyettese, és egy harmadikat Panaiotus. Baló meghozta Erdélybe a rábízott követséget, tüstént tájékoztatták is Magyarország előkelőit, de közülük Wesselényi Ferenc gróf, az ország nádora közben elhunyt.¹⁷ Távozása nem törte meg a többiek lelkét, újból kérték Apafit, hogy szólítsa fel ez ügyben a nagyvezért, mivel megtudták, hogy Csáky István gróf a szatmári vár főtiszte és Kászoni Márton elfogták és elolvasták az erdélyiek leveleit és az összes részlet eltúlzásával tájékoztatták a bécsi

14 Uo. 319.

15 Közben otthonról újabb és újabb instrukciókat kapott. 1667 márciusi, áprilisi utasításait l. EOE XIV. 236–243.

16 Az itt említett leveleket június 26-i keltezéssel l. EOE XIV. 278–280.

17 Wesselényi Ferenc 1667. március 27-én halt meg.

udvart.¹⁸ Apafi is meg akarta tudni, hogy mit közölhetett Csáky gróf Béccsel, ezért 1667 augusztusában Bécsbe küldte Horváth Ferencet, hogy az előzőekről kérdezze meg a királyi felséget. Átadta Apafi fejedelem leveleit Lobkovitz hercegnek, a haditanács elnökének, Hanibal Gonzaganak és Joannes á Rhottal titkos tanácsosnak, Szegedi Ferenc váci püspöknek, Magyarország kancellárjának. Az átadott levelekre egyikük sem küldött választ, csupán Joannes á Rhottal küldte el saját titkárát, hogy az majd a legtitkosabb dolgokról tanácskozzon Apafival. A visszafele vezető úton Horváthot és társát kirabolták október 6-7-én éjjel Vágújhely környékén.¹⁹

1667 októberében a magyar előkelők tudomására jutott, hogy ügyüket Panaiotus a császár előtt elárulta. Panaiotus megírta, hogy Apafi követe útján szorgalmazta a magyar főurak óhaját a Porta előtt. Bizonyossá vált, hogy a levél eljutott Bécsbe, és már megkezdődött az ügygel kapcsolatos nyilvános nyomozás. Mind Apafi udvarában, mind pedig a magyarországi elégületlenek táborában óriási riadalmat váltott ki Panaiotus árulása. A tolmács Cassanovat, a császár portai rezidensét tájékoztatta Baló követségének valódi okáról.²⁰ Panaiotus levele ugyanazon a hajón kelt át, mint amellyikkel Baló visszatért a szigetről. Ezek után Apafi, Inczédi Pétert küldte a Portára, és megparancsolta, hogy a legbiztonságosabb úton menjen a nagyvezérhez.²¹ Inczédi csak decemberben tudott Krétára érni és beszélni a nagyvezérrel. A nagyvezér ámultan hallotta, hogy a titok kitudódott, és hogy Panaiotust vádolják ezzel a bűnnel. Visszaküldött levelében azt írta, hogy „... nem illő dolog a törökök és rómaiak császára között nemrég esküvel megerősített békét megsérteni.”²² Miután a magyar előkelők megtudták az üzenetet, újból titkos tárgyalásokat kezdtek az ügyben. Nádasdy Ferenc, a királyi főtörvényszék legfelsőbb bírója és Zrínyi Péter, Horvátország bánja szorgalmazta mindenekelőtt ezt az

18 Vö. BML I. 149-150.

19 Az ál rablótámadást valójában Nádasdy Ferencék hajtották végre, így akarták ellenőrizni Erdély és Bécs levelezését. Az esetet leírja Bethlen Miklós is Telekihez írott levelében: BML I. 201. Az elrabolt leveleket az íróik később újra elküldték. L. EOE XIV. 281-284.

20 EOE XIV. 288, ill. BML I. 192-196.

21 Inczédi követségi utasítását. L. EOE XIV. 284-289.

22 EOE XIV. 290-291.

ügyet. Előre látták, hogy mielőbb végre kell hajtaniuk szervezkedésüket, mivelhogy az ismertté vált s végzetes lehet sok ember számára. Végül Nagy Ferencet bízták meg, hogy menjen el Kende Gáborhoz és tárja fel a rábizott rendelkezést, hogy az rokonai kapcsolata révén beszéljen Apafival. Tájékoztatták Apafit, hogy harmincezer tallért gyűjtöttek össze és Murány várában Wesselényi özvegyénél van letétbe helyezve, és hogy nyomban Erdélybe szállítják, amint a fejedelem kijelöli azt a követét, akinek a segítségével sikeresen megtárgyalhatják az ügyet. Apafi tudatta Kendével, semmit sem tehet saját veszte nélkül, és hogy a török a krétai háború miatt nem avatkozik be a magyar ügyekbe. „Bevalljuk, hogy mindent megpróbáltunk, de semmit sem érhattünk el.”²³ Kende levéllel tért vissza övéihez. Kende távozása után arról tájékoztatták Apafit, hogy legyen óvatos az ügyben, mert Nádasdy, Wesselényi helyére pályázik, és Magyarország uralkodója akar lenni. Az 1669-es esztendő levélváltások sora jellemezte. A magyarországi követek arra kérték az erdélyiek követét, hogy sarkallják arra Apafi fejedelmet, hogy újítsa meg az Ottomán Portán a Baló László által kezdeményezett és elárult követséget. Október elején Apafi Rozsnyai Dávidot küldte el, hogy tárgyaljon az ügyben.²⁴ Decemberben érkezett a hír, hogy a török 1667. szeptember 16-án elfoglalta Kréta szigetét. Ezzel ért véget az 1669-es év.

Az 1670-es esztendő elejét Apafi pompás lakomával töltötte²⁵, annak az Ispán Ferencnek a társaságában, aki arra kényszerült, hogy bevárja Rozsnyai Dávidot Törökországból. Ez idő alatt napról napra egyre jobban háborgott Magyarország. Egyesek Ispán Ferencet várták Erdélyből, míg mások Zrínyi és Rákóczi Ferenc rábeszélésére azt kiabálták, hogy fegyvert kell ragadni Lipót ellen, és el kell foglalni a várakat.²⁶ Bécsből 1670. február 28-án érkezett meg Kászoni Márton esztergomi érsek és átadta megbízólevelét, melyben pontokba foglalva kérték a fejedelmet, hogy ne avatkozzon be a magyarországi dolgokba és tartsa tiszteletben a békét és a jó szomszédságot.²⁷ Kérték Apafit,

23 EOE XIV. 348–350.

24 Még Bethlen kancellár sem volt beavatva ekkor Rozsnyai küldetésének igazi céljaiba. Utasítását lásd EOE XIV. 429–431.; Trócsányi, 1972. 78–80.

25 Nem tesz említést Bethlen János a helyszínről.

26 Zrínyi Péter és veje I. Rákóczi Ferenc.

27 L. Trócsányi, 1972. 84–86.

hogy ne hallgassa meg az olyanokat, kik gyűlölik az általános békét. Alighogy viszontválaszt küldtek, máris megérkezett Krétáról Rozsnyai Dávid. Ez idő alatt történt, hogy Zrínyi Péter gróf, aki Rákóczi Ferenchez adta lányát, Zrínyi Ilonát, a rendek megkérdezése nélkül arra tett kísérletet, hogy megbuktassa Apafi fejedelmet, és a török segítségével magának szerezze meg Magyarországot.²⁸ Először kibékítette vejevel az evangélikus vallású előkelőket, majd támogatásukkal titkos követséget indított a törökhöz. Így történt, hogy a magyarok követe azokba a napokba tartózkodott ott, amikor Apafi követe is. A követelek kérték, hogy küldjenek harmincezer törököt, hogy a magyarországi várak kerüljenek a magyarok hatalmába török segítséggel. Kérte, hogy ő maga Magyarország uralmát, veje Rákóczi Ferenc pedig az erdélyi fejedelemséget birtokolhassa. Ajándékképpen tizenkétezer tallért ajánlott fel évente és örök szövetséget a magyarországi rendek nevében. A vezér Zrínyi követét minden határozat nélkül elküldte, Rozsnyai Dáviddal tudtatta, hogy az esküvel megerősített békét tiszteletben tartja, és az ügyet lezártnak tekinti. Amhet pasa levelét Apafi megértette, és elhatározta, hogy Kászoni atyát világos határozattal fogja elengedni. Kászoni távozását közben megelőzte Zrínyi gróf, Rákóczi Ferenc és párthíveinek meggondolatlan támadása.²⁹ A felső-magyarországi felkelés 1670. április 10-én robbant ki, Zrínyi ugyanis azt hazudta, hogy tizenhatezer törököt küldtek a megsegítésére. Rákóczi Ferenc a tokaji parancsnokot, Staremberg grófot a sárospataki német tisztek előljáróival együtt elfogatta és Regéc várába küldte őrizetbe. Az Ónod, Szendrő, Kálló váraiból kiűzött németek részben lemészároltattak, részben Tokaj várába menekültek. Kászoni atya minderről semmit sem tudott, mire tudomására jutottak a történetek már csak nagy nehezen vihette Bécsbe Apafi válaszát. Bécsben is áprilisban szereztek tudomást a történetekről.

Lipót nyílt levelet terjesztett Magyarországon, melyben a legsúlyosabb büntetés terhe alatt megtiltotta, hogy bárki is csatlakozzon a felkelő Rákóczihoz és a haza ellenségeihez. E nyílt levél után kezdtek

28 Valójában az Apafi udvar nem csupán Rozsnyaitól értesült (L. Kende Gábor 1670. április 5-én írt levelét Telekihez. TML V. 140.).

29 A felkelésről l. Pauler Gyula: *Wesselényi Ferenc nádor és társainak összeesküvése*. Bp., 1876. I. 823.

eltérni a vélemények a felkelők táborában. Néhányan Rákóczival együtt fegyverben maradtak, Zrínyi – ki elveszítette reményét a török segítségben – Bécsbe ment, hogy kegyelmet nyerjen a császártól. Zrínyi és Frangepán Ferenc 1670. április 20-a körül érkeztek Bécsbe, de a kegyelem helyett mindkettőjüket letartóztatták. Rákóczit az özvegy Rákóczi fejedelemasszony – aki fia szándékát mindig is rosszalta – Munkács várába hívta titkos megbeszélésre. A megrémült Rákóczi engedelmeskedett és Mokcsay András korbavai püspök közvetítésével hatalmas összegért sikerült Báthory Zsófiának kimentenie fiát.³⁰ Bocskai István minden vagyonát otthagya, Erdélyben keresett menedéket. Kende Gábor, Gyulaffi László, Csernel Pál, Farkas Fabián és még sokan mások szintén Erdélyben húzódtak meg. A császári katonák létszáma meglepő módon alig volt több kilencezernél. Ennek ellenére június 24-én a felkelők átadták Sárospatak várát, majd július 16-án Ecsed is a németek kezére került. A németek a levélben híreszteltek ellenében sok nemeset tömlöcbe vetettek azok közül, kik a királyi kegyelemben bíztak és nem menekültek el. Apafi a menekültekkel tisztességesen bánt és megígérte nekik, hogy ügyükben a Portánál ki fog állni. Baló Lászlót el is küldte a Portára, de ott a magyarok vesztét örömmel hallgatták, ezért Baló később arra kérte Apafit, hogy ne avatkozzék bele a magyarországi történésekbe.³¹ Lipót azzal az ígéretével próbálta nyugtatgatni Apafit, hogy egy bizottság vizsgálja a történeteket, és az ő közvetítésükkel megteremtik Magyarország békéjét és nyugalomát. Apafi Hedri Benedek útján nemcsak az ártatlan nép érdekében járt közbe, hanem Rákóczi feleségéért és más előkelők asszonyaiért is, kiket méltánytalanul bebörtönöztek.³² Apafi azt hitte, hogy az udvar nem tudott arról, hogy hogyan bántak a női nemi és miként kegyetlenkedtek velük. A férfiakat sem kímélték, bűnöst vagy ártatlant egyaránt bebörtönöztek. Még a parasztok nagy részét is megfosztották minden pénzüktől. Csellemel, ígéretekkel többet rávettek, hogy adják fel magukat és kegyelmet kapnak, majd miután behódoltak letartóztatták őket, ahogy azt Wesselényi özvegyével is tették. Zrínyiék és az előkelők egymás közt titkosírásos levélváltás

30 Pauler: i.m. II. 47-48, 258.

31 Baló 1670. május 25-én kelt instrukciója. TMÁÓ IV. 488–491.

32 L. EOE XV. 145-146.

útján tartották fenn a kapcsolatot, mely levelezések ezennel a lefoglalt iratokkal együtt az udvar kezébe kerültek. Így került tömlöcbe Nádasdy Ferenc is és még sok más előkelő.

Joannes á Rhottal, aki azzal hetvenkedett, hogy ő a király teljhatalmú megbízottja, mindenkinek a kérelmét megkapta, de feleletet senkinek sem adott és az egész ügyet az udvarra hárította. Csáky Ferenc grófit, kinek fontos szerepe volt Kassa városának német kézre juttatásában, halála után a németek nem engedték meg, hogy eltemessék, mivel árulónak tartották.³³

A németek bevették Thököly István árvai várát is, de a várat végül megegyezéssel a védők átadták Heisslernek.³⁴ Thököly Imre, mikor meghallotta atya végzetét, titkokban Erdélybe menekült Likava várából.³⁵ Thököly István grófit Árva várában hosszas betegség gyötörte, mialatt a várat a császáriak ostromolták. Így történt, hogy még mielőtt megadta volna magát, elhunyt. Holttestét a németek tömlöcbe vetették és megakadályozták, hogy eltemessék. Zrínyi Péter kérvénnyel fordult a császárhoz, melyben ártatlanságát taglalta és hűsége zálogául fiát, Jánost Bécsbe küldte Forstall atyával. Az udvar figyelmen kívül hagyta kérvényét és halálra ítélte.³⁶ Apafi levélben tájékoztatta az európai fejedelmeket, nehogy Magyarország sorsa titokban maradjon elöttük. Felszólította őket, hogy lépjenek fel Lipótnál a magyar rendekkel szemben elkövetett jogtalanságokért és a keresztényekért. Hasonló ügyekben ugyanis az egész ország rendjeinek általános gyűlését kellett összehívni, és csak egyhangú egyetértésükkel lehetett elítélni a vétkeseket. Lipót egyáltalán nem bízott a szokásos eljárásban, ezért kiválasztott néhány hozzá hű személyt, megbízván őket azzal, hogy rendezzék meg azt a tragikomédiát. Nem volt elég, hogy a börtönből törvény elé szólították a foglyokat, hanem az elkövetett tetteket azok örököseire is ki akarták terjeszteni, kik a perek előtt már elhunytak. Végül Nádasdy Ferenc országbírót Bécsben, Zrínyi Pétert, Horvátország bánját és Frangepán grófit Bécsúj-

33 L. Pauler: i.m. II. 84-85.

34 Donathus Heissler császári főparancsnok.

35 Thököly Imre naplója szerint december 4-én, tehát apja halálának napján hagyta el Likavát. Vö. TML. 401.

36 Pauler: i.m. II. 359-361.

helyen, valamint Bónis Ferencet Pozsonyban lefejezték. 1671. április 30-án volt a kivégzésük.³⁷ Az elfogottak többsége tömlöcben maradt, de az evangélikusok üldözése még csak ezután kezdődött el. Czeglédi Istvánt a kassai reformátusok egyházának pásztorát a sok kínzás után tömlöcéből megtörtén elengedték, majd újból betegen Pozsonyba hurcolták. Útközben Nagyszombatnál érte a halál. A németek nehezen engedték meg, hogy minden szertartás nélkül holttestét eltemessék.³⁸ A Habsburg kormányzat felfüggesztette a magyar alkotmányt és gubernátort állított a királyság élére. A protestáns lelkészeket rendkívüli bíróság elé idézte, közülük hétszázharmincat vádoltak összeesküvéssel. Azok, akik a börtönben nem tértek át, vagy nem vállalták a száműzetést, gályarabságra lettek ítélve. Apafi minden további intézkedései hiábavalónak bizonyultak. Többé nem foglalkozott magyarországi történésekkel, mivel tartott attól, hogy ő maga is egy összeesküvés áldozata lesz. A hontalanságba szorult nemesek, a császári szolgálatból elbocsátott végváriak, az üldözött protestánsok és a szökött jobbágyok függetlenségi mozgalmát a későbbiekben Thököly Imre vállalta magára.

Rövidítések jegyzéke

- Apafi-napló - Tóth Ernő: *I. és II. Apafi Mihály erdélyi fejedelmek naplója az 1632-1694. évekből.* Erdélyi Múzeum, 1900. 213-221, 270-281.
- BJET - Bethlen János: *Erdély Története 1629-től 1673-ig.* Bp., 1993. 275-406.
- BML - Bethlen Miklós levelei. I-II. Ford. Kulcsár Péter. Bp., 1987. Régi Magyar Próza Emlékek 6.
- EOE - *Erdélyi Országgyűlési Emlékek. Monumenta Hungariae Historica - magyar történeti emlékek: III. oszt.* Szerk. Szilágyi Sándor. Bp., 1875-1898. I-XXI.
- ET - *Erdély története.* I-III. Főszerk. Köpeczi Béla. Bp., 1986. (II. kötet 848-850.)
- RMKT - *Régi Magyar Költők Tára, XVII. századi sorozat. I-XV.* Szerk. Stohl Béla. Bp., 1959-1993.
- TMÁO - *Török-magyarokori államokmánytár.* I-VII. Szerk. és jegyz. Szilágyi Áron és Szilágyi Sándor. Pest, 1868-1872.
- TML - *Teleki Mihály levelezése.* I-VIII. Szerk. Gegely Sámuel. Bp., 1905-1926.
- Trócsányi, 1972. - Trócsányi Zsolt: *Teleki Mihály - Erdély és a kuruc-mozgalom 1690-ig.* Bp., 1972.

37 Kivégzésük Európa-szerte nagy port vert fel. Vö. Országos Széchényi Könyvtár. Apponyi-gyűjtemény. Nr. 959, 960, 963, 964, 965, 970.

38 RMKT XVII/10. 38. sz.

FORRÓ ALBERT

Adatok a korondi katolikus egyház történetéhez

A reformációt követően Udvarhely környékén alakult ki és állandósult a különböző protestáns és katolikus felekezetek közötti választóvonal. A hegyaljai falvak kivétel nélkül katolikus hiten maradtak, míg Udvarhely városától nyugatra és északnyugatra, a Nagy-Küküllő és a Nyikó menti, valamint a Homoród-völgyi falvak lakói többnyire valamelyik protestáns hithez csatlakoztak. Székelyudvarhelyen és a szék nagyobb településein – Keresztúron, Parajdon, Korondon stb. – gyakran több felekezethez tartozó egyházközség, eklézsia alakult ki, amelyek létrehozták a maguk parochiális épületeit, templomait, iskoláit. Ez a vallási sokszínűség néha konfliktusokat szült a templomhasználat, kepefizetés, paptartás stb. kapcsán, de a XVII. század első harmadára Udvarhelyszéken többnyire lecsendesedtek a reformáció keltette indulatok és az abból fakadó, különböző felekezetek közti ellenségeskedések. A század végétől már nem nagyon tudunk tömeges vallásváltoztatásokról, templomfoglalásokról.

Változás csak az után következett be, hogy a XVII. század végén Erdély Habsburg hatalom alá került, amelynek támogatásával megerősödött a katolicizmus. A birodalmi vezetés Erdélyben is az ellenreformáció erőltetésével próbálta megerősíteni pozícióit. A kormány- és törvényhatósági tisztségek betöltésénél előnyben részesítették a katolikusokat, megerősítették a szerzetesrendeket és számos templomot foglaltak vissza. Az ellenreformáció támadásainak leginkább az unitáriusok voltak kitéve. A katolikus templomfoglalások révén őket érte a legnagyobb veszteség, és rendszeresen arra törekedtek, hogy az unitáriusokat kiszorítsák a tisztségek viseléséből.¹

Hasonló eseményre került sor 1719-ben Korondon is, amikor az 1533-ban késő gótikus stílusban épült, az unitáriusok által használt templomot visszakapták a katolikusok.

1 *Erdély rövid története.* (Köpeczi Béla főszerk.) Bp., 1993. 374–375.

A középkorban Korond, Pálfalva, Firtosvára, Énlaka, Etéd, Küsmöd, Siklód, Parajd, Sófalva és Atyha egy egyházközséget alkottak közös templommal, amely Atyha határában, a Szentegyházas dombon állt.²

A hitújítás Korondon és környékén is korán gyökeret vert, melyet követően 1569-ben a falunak Péter pap személyében már unitárius prédikátora volt. Feltehetően ebben az időben lettek unitárius vallásúak az atyhaiak is, akik néhány évtized múltán visszatértek a katolikus hitre és Bethlen Gábor fejedelem támogatásával kikerültek a korondi unitárius pap fennhatósága alól. Minden bizonnyal Korondon sem csatlakozott mindenki a hitújításhoz, ugyanis 1630-ból tudomásunk van egy licenciátus működéséről, aki felszentelt pap hiányában a katolikus hiten lévők vallási-lelki igényeit próbálta kielégíteni.³

Az 1615. évi kolozsvári országgyűlés törvényben mondta ki, hogy azokon a településeken, ahol több felekezet létezik, a többségben lévők birtokolják a templomot azzal a feltétellel, hogy „*addig bele ne szállhassanak, míg a két vallás közkölségén a másik félnek Auditoriumot nem építenek.*”⁴ Bizonyára e törvény alapján jutott a többségbe kerülő unitáriusok birtokába a korondi templom is. Azt azonban meg kell jegyeznünk, hogy a megfogyatkozott katolikusok számára 1648-ig nem épült istentiszteleti hely. 1646. november 21-én Sükei Imre, Sükei Lukácsné és Ravasz István korondi lakosok saját örökségükből egy kápolnának és cinteremnek való helyet adtak a „*papista rendben lévő urainknak eörökös képpen*”, azzal a feltétellel, hogy egy-egy székhelyet kaphassanak a kápolnában, s haláluk esetén oda temetkezhessenek.⁵ A kápolna 1648-ban készült el, amiről Ferenczi György generális vikárius regestrumának bejegyzése tanúskodik, mely szerint az épülő kápolna javára a püspöki helynök 6 forintot adományozott.⁶

2 Ferenczi Sándor: *A korondi római katolikus egyházközség rövid története*. In: Korondi sokadalom. Csíkszereda, 2000. 45.

3 Uo. 46.

4 Jakab Elek - Szádeczky Lajos: *Udvarhely vármegye története a legrégebb időtől 1849-ig*. Csíkszereda, 1994. 350.

5 Román Nemzeti Levéltár Hargita Megyei Igazgatósága, Csíkszereda. Korond római katolikus anyakönyve. Leltári szám: 52/152 14v-15r. (A továbbiakban: Korond róm. kat. anyakönyv.)

A korondi katolikus egyházközség a XVII-XVIII. század fordulóján kis létszámú, anyagi javakban szegényes, a plébános eltartásához és a parochiális épületek fenntartásához elégtelen földekkel rendelkező gyülekezet volt. Egy 1707 februárjában Székelyudvarhelyen keltezett okirat szerint a „*korondi kitsin catholica ecclesia igen megh romlot[t] al[l]apotban van, ot[t] valo keresztyeneknek nagy lelki szomorúsagokra*”, és „*ho[g]lj nagjob[b] lelki joban gjarapodhassanak*” Bajnóczi Gábor udvarhelyi esperestől „*egj böczületes patert*” kértek az atyhaiakkal együtt, mivel „*korondi lakosok kevesen vadnak catholicusok, nem elégségesek a pater eltartására.*” Az atyhaiak csak olyan feltételek mellett vállalták a közös lelkipásztor eltartását, ha nem kell a korondi „*ecclesiat építeni, mivel nekik elég épületek van Atja megjeben, akit kel[l] építenek*”. Ezenkívül azt kérték, hogy a jezsuita páter minden második vasárnap jelenjen meg Atyhában egyházi szolgálatra.⁷ A korondi katolikus egyházközség elesettségére utal az a tény is, hogy 1735-ben az egyházmegyei generális vizitáció a pálfalviakat arra utasítja, hogy „*mindenekben harmadára épicsen Korondon az ottan való plebanus szükségére, értvén ezen az épületeket és kerteket.*”⁸

A korondi katolikus hívek kérése – hogy az atyhaiakkal közösen fogadhassanak lelkipásztort – csak 1716-ban teljesült. Ettől az időponttól egészen 1733-ig az Atyha-Korond egyesített plébánián hét plébános szolgált. 1733 után Korondnak ismét külön papja van, de amint a fentiekből is kiderült, ekkor Székelypálfalva a korondi katolikus egyházközség filiájaként működött.

Feltehetően az atyhai és korondi plébániák 1716. évi egyesítése révén kerültek többségbe a katolikus hívek, ami jogi alapot szolgáltatott arra, hogy elvitassák a középkori gótikus templomot az unitáriusoktól. Az Approbatae Constitutiones első részének hetedik paragrafusára hivatkozva kértek a négy recepta vallás vezetőitől vizsgálóbiztosokat, akiknek feladata volt megállapítani, hogy melyik valláson lévők vannak többségben s azoknak ítélni a templomot a hozzá tartozó javakkal együtt.⁹ A helyszínre kiszálló bizottság írásba foglalt határo-

6 Ferenczi Sándor: i.m. 46.

7 Sávai János: *A székelyföldi katolikus plébániák levéltára*. I. Szeged, 1997. 105–106.

8 Korond róm. kat. anyakönyv. 52/152. 15v.

zatának másolata szerint a „*catholicus atyafiakat az unitarius atyafiaknál hét számmal több[er]nek találtuk, és juxta mensem ... az kő templomat az catholicus atyafiak[er]nek itiltük és adtuk.*”¹⁰ Korondon a templom ügye miatt a két felekezet között „difficultások” támadtak, s az unitárius hívek magukat a Gubernium előtt az „*Ország Gyűlésének alkalmosságával demonstralni akarják és addig protestatione mediante declarallják magokat, hogj azon felljeb[er] le ir[t] ecclesiai bonumokat – tornyot, harangokat, parochiális és tanítói házakat – kezekből ki sem botsátták.*”¹¹ Az unitáriusok csak ideig-óráig tudták megakadályozni templomuk elfoglalását, amely 1719-ben került a katolikus egyház birtokába, majd 1720-ban egy újabb bizottság a parochiális és iskola-épületeket, a tornyot, a szántóföldeket és a kaszálókat szintén a katolikusoknak ítéli, míg a harangokat és az úrasztali kelyheket megosztotta a két egyházköztség között.¹²

Mindmáig megnyugtatóan tisztázatlan az a kérdés, hogy miután elvették a templomot, az unitáriusoknak volt-e ahol istentiszteletre összegyűljenek? Sajnos, az alábbiakban közölt forrásokból sem kapunk pontos választ, noha a négy vallás képviselői, miután a katolikus hiten lévőket többnek találták és a templomot nekik ítélték, szigorúan meghagyták, hogy „*az korondi catholicus atyafiak az unitarius atyafiaknak edgj el limitalt alkalmatos jó helyyre, egjenlő akarattal s kölcséggel hasonlő kő templomot építsenek az unitarius atyafiak számokra eszten-dőre e mái naphoz.*”¹³ Feltételezzük, hogy a közös templomépítés ezúttal elmaradt, így csak a kérdéssel már korábban foglalkozó történészek véleményét ismételhetjük meg. Eszerint az eddig ismert dokumentumokban az 1648-ban a katolikusok számára épült kápolnáról többé nem esik szó, ellenben a templom, a torony, a parochiális ház megóvásának ügye állandó témaként szerepel a korondi római katolikus egyház XVIII-XIX. századi ügyirataiban.¹⁴ Az unitáriusok, feltételezések szerint, elvesztett templomuk helyett megkapták a

9 *Approbatæ Constitutiones*. Várad, 1653. 4.

10 Korond róm. kat. anyakönyv. 52/152. 2v.

11 Uo. 1r.

12 Uo. 46r–47r.

13 Korond róm. kat. anyakönyv 52/152. 2v.

14 Ferenczi Sándor: i.m. 46.

katolikusok kápolnáját, amely átalakítva, késő gótikus elemeit – elliptikus ívű késő gótikus ajtókereteit, alaprajzi formáját – megőrizve ma is áll.¹⁵

Az ellenreformáció támogatását élvezve a korondi katolikus egyházközség a XVIII. század huszas éveitől gyarapodásnak indult. Számos vagyonos és az erdélyi fejedelemség politikai életében befolyásos személy – gróf Kornis Zsigmond gubernátor, gróf Petki Dávid Kolozs megyei főispán és felesége, Johann Christian Mäderer erdélyi sófelügyelő, szentháromsági Szeredai Péter nemes ember – támogatta adományaival. Az egyre sokasodó földbirtokainak, kaszálóinak, szántóinak és drága anyagból készült templomi felszereléseinek köszönhetően a korondi katolikus egyházközség a XVIII. század végére Udvarhelyszék egyik legtekintélyesebb gyülekezetévé vált. Kasztal János papsága (1722–1725) idejére esik az orgona beszerzése a „*magam és patronusok kölcségivel*”¹⁶, míg az eklézsia egyik harangját 1732-ben öntették újjá segesvári Maurer János mesteremberrel Mártonffi András papsága (1732–1733) és Tóth Péter megyebírósága idején.

MELLÉKLET

Régi collationalis levélnek copijaja, melly az korondi régi kápolna fundusáról sonál

„Mü, Lukács Balas Pálfalvi, ki most korondi praedikator, Mihály Deák Pálfalvi, Szombatfalvi Gergely István nobiles. Adgyuk emlékezetire mindeneknek a kiknek illik, az mü levelünknek rendiben, hogy mü előttünk ebben az ezer hatszáz negyvenhat esztendőben, Szent András havának 21. napján Sükei Emre es Sükei Lukácsné és Ravasz István Korondon lakok, nemes emberek, adának mü előttünk egj kápolnának valo helyet tulajdon eörökségekből, mellj eörökség vagyon Korondon, Udvarhelly Székben a Szent Egyház vicinitásában az harang láb ellenében, adák pediglen a felljöl meg irt nemes személlyek a papista rendben lévő urainknak eörökös képpen illjen conditioval, hogy ha valakiket Isten eö

15 Dávid László: *A középkori Udvarhelyszék művészeti emlékei*. Buk., 1981. 184, 187.

16 Korond román kat. anyakönyv. 52/152. 53r.

közüllök ki szóllit, szabadosan a kápolnába be temetkezhessenek, miért pediglen ezt az istennek nevébe[n] atták. Felelnek is mindenek felöl. Ah[h]oz illendő keskeny czinteremnek valot is adának mü előttünk. Ezt hozzá tévén, hogy eö k[egye]lmeknek egj egj szék helljek szabadosan, a hol kívánnják, ott adassék minden okvetetlen fizetés nélkül, feleségeiknek is egyenlő képpen, mind Sükei Emre uraiméknak és mind Ravasz István uraiméknak és Sükei Lukácsnének egyenlő képpen. Ezt a helyet nagj jó akarattól az Isten nevében igj adák mü előttünk, felljül meg irt birák előtt. Az papista renden lévő uraim közül ezek valának jelen a Sükei Emre uram házánál: korondi Szász Márton és Barabás Gergellj megye képében, ezeknek adván a levelet mü előttünk. Mü is pedigh felljül meg irt birak illjen kötelet veténk, hogy valakik ezt fel háboritanák, egy templomnak decretomban meg irt becsüjén maradgyon, ezen biráknak erejével meg vehessék minden törvénynek remediuma ellen. Ezeket mü hitünk szerént irattuk, pecsétünk[k]el megh erőssítettük.

Hütös Szent Egyház fiánál álljon in perpetuo.”

L.S.

L.S.

L.S.

[Korond róm. kat. anyakönyv. 52/152. 14v.-15r.]

Ab Annis 1717, 1718, 1719 korondi templom egyetmásinak száma, a régi, az ujjolag szerezetekkel edjütt e szerent következik. Jedzette fel pater Kari Miklos korondi parochus mp.

Kehelly kettő ezüstből állok és aranyassok, *harmadikot vis[sz]a attuk az Arianusoknak.*¹⁷

Patena egy¹⁸, ez is ezüst, de csak edgjik fele aranyas.

Casula kettő, edgjik viola szint tafota stollával és manipulussal, az másik török materiabol valo tarka stollával és manipulussal. Ezen kívül egj kék stolla és egy zöld manipulus.

Ónbol álló szent olajnak valo pixis, a tokjának fedele nintsen.

Alba egj, humerale egj, cingulus kettő, bursa kettő, corporale három, palla öt.

missalle egj uj, rituale egj uj.

¹⁷ Utólag írták be.

¹⁸ Az egyet utólag kihúzták és kettőre javították.

Egy szeljes csipkejü fejér fátyolbol álo keskeny mappa, más keskeny szkofiummal s sellyemmel edgjütt körül varrott mappa.

Egj török varrásu szkofiumos keszkenyö, oltárra valo, jo nagj.¹⁹

Egj fátyol, fejér csipkés, Boldog Aszszony képire szokott tétetni.

Egj veres, tarka sellyemböl álo, kehellyre valo velum.

Egj zöld sellyemes velum, ez is kehellyre valo.

Egj örmenj varrásu fejér kis velum, kehellyre valo.

Más fejér gjolcs keszkenyö, a szegleti elegjes szkofiummal varrot[t]. Ez is kehellyre valo.

Egj szederjes avagj kék tarka sellyem velum, ezis kehellyre valo.

Egj kis örmény keszkenyö, a két vége sellyemmel, szkofiummal varrot[t].

Egj fekete fatyolbol álo velum, kehellyre valo.

Egj atlaszbol álo antependiumocska, veres és zöld színből álo.

Egj baraczk virág színü antependium, sellyem, középén ezüst galamb.

Egj uj tarka ször materiabol álo antependium, edgjik fele fekete.

Az oltáron négj réz gyertya tarto, egj koppanto vasbol.

Két uti oltárkö. Egj thuribulum avagj työmienezö rézből álo.

Egj on palatzk, mellyben mise bor tartatik.²⁰

Egj kis üst onnoson, mellyben keresztelő viz tartatik.

Egj zöld sellyemmel varrot[t] keszkenyö, item más fekete sellyemmel varrot[t].

Abrosz egj jo, más viseltes, az harmadik aláb[b] valo.

Egj veres fejtövel szött kendö, item kettö uj vászon kendö veres fejtövel.

Egj réz lámpás, mellynek az oltár előtt kell állani fel függesztve.

Apro csengettyük mind körül be öt; két pulvillus az oltárra.

Három olcso szerü koszoruk az oltáron valo képeken.

Két kereszt zászlo veres ször materiából, item egj fejér gjolcsbol.

Egj on feszületecske, más fábol valo, az harmadik is fa.

Egj magyar cantionale, jol be kötve kapcsoson.

Egj evangeliomos könyv.

Egj rongjos Kaldi praedikatios könyv.

Az tornyocskában az kápolna felett két harangocska, az nagjobbik nem szentelt, az másík is késsey szentelt.²¹

19 Utólag kihúзва.

20 Utólag kihúzták azzal a megjegyzéssel, hogy elromlott.

21 Utólag kihúзва.

Egj oltár fedni valo kék fejtövel szött abrosz. Item egj retzés elő ruha.
Egj superpellicium. Item fejár czérna csipkék oltár[r]a.²²
Item egj veres sellyemmel varrot[t] keszkenyö, viseltes.
Item egj fejár elő ruha, retze a közepében, viseltes gjolcs.
Egj uj albát humerálével edjütt csináltattunk ex beneficio spectabilis et generosi D[omi]ni Petri Szeredaj²³. Az fejár csipke reá csináltatott.

1721.

Az osttya sütő vas a Generalis visitatiokor az korondi templomhoz hagjatott és be is iratott annak registromaban; non obstante praeventione.

Die 7. 7bris adott t[iszteletes] Pater Kari Miklos a korondi templomnak egj viaticum hordozo barszony kapsulat.²⁴

Die 14 Aprilis adott az Atyhai strasa mesterné aszszonyom egj tarka avagi zöld és veres sellyem materiából álló gjolc[c]sal béllet[t] keszkenyöt az korondi templomnak.

Egj vas melegítő, avagi tűz hordozó a templom számára valo.

Die 20 Juny Inspector²⁵ ur eo n[agysá]ga adott egj aranyat viaszra, melyet vettünk volt a korondi templom számára.

A melto[sá]gos ur Gubernatorunk²⁶ eo excell[entia]ja igért egj sanctuar[r]a valo csengettyüt, a filegoriában valot, on poharakat, s meg is atta hozzá valo on tángyérrel edgyütt.

Kamara Ispán ur Maderer²⁷ adott egj patyolat kendőcskét szkofiummal mind két vége uri modon varrott.

1724.

Méltoságos groff ur Petki Dávid²⁸ ur eo n[agysá]ga conferált edgy veress bársony casulát stolával és manipulussal edgyütt, melj néhai mélt[óságos] g[róf] Petki Anna aszszonyé volt, recomandaltatik minden böcsületes Korondon lako plébánosok[na]k az említett néhai m[é]l[tőségos] aszszony Sz[ent] Misékben valo emlékezetekben.”

[Korond róm. kat. anyakönyv. 52/152. 50v.-52v.]

22 Utólag kihúzva.

23 Marosszékben lakó szentháromsági Szeredai Péter nemes ember.

24 Utólag írták be.

25 Nevének helye kihagyva.

26 Gróf Kornis Zsigmond.

27 Maderer, Johann Christian, sófelügyelő.

28 Gróf Petki Dávid, Kolozs megyei főispán.

DELIBERATUM

„Az Meltosagos Regium Guberniumnak in a[nn]o praesentis²⁹, die 12 Febr[uar]is Beszterczéről nekünk küldet[t] mel[tósá]gos commissioianak tenora szerent nemes Udvarhelyszekben Korondon az unitarius atyafiak kezeknél most esztendejekor hagyatott tornyat, harangokat, parochialis és mester házaikat hozzá tartozó külső és belső appertinentiakkal edgyütt az korondi catholicus atyafiak[nak] asignalla.

De minthogy az unitarius atyafiak eo k[egyelme]k magok ...okat³⁰ az Mel[tósá]gos Regium Gubernium előtt[t] ez eszte[ndő]³¹ 19. Aprilis kezdendő T. 16. Ország Gyűlésének alkalmatosságával demonstralni akarják és addig protestatione mediante declarallják magokat, hogj azon felljeb[b] le ír[t]³² ecclesiai bonumokat kezekből ki sem botsátták: abba is az unitarius atyafiakot az Demonstratio tétel[ben] nem impediálhatvan, alázatosson remittalljuk a Meltosagos Gubernium eleiben akarván az dolognak szomoru consequentiaját ez által el távoztatni és minden difficultasokat az Mel[tósá]gos Regium Gubern[ium] atyái kegyelmessege által finaliter tollaltatni.

Korond 9. Aprilis 1720.”

Daniel Peter mp. Toldalagi Janos mp.

Szeredai Peter mp. Johannes Hetzel (?) mp.

[Korond róm. kat. anyakönyv 52/152. 1r.]

DELIBERATUM³³

„Midőn az Méltóságos Erdellyi Regium Gubernium Méltóságos Commissioiát Nemes Udvarhely széki korondi unitarius atyafiak templomanak alkalmatosságával az catholicus és unitarius atyafiak között indult difficultas[ok]nak el igazítása véget[t] alázatosan vettük; mellyben

29 1720

30 A szó olvashatatlan, a könyv kötése eltakarja.

31 Kikopva, kiszakadva.

32 Kikopva, kiszakadva.

33 Nincs keltezve. Egy későbbi bejegyzés alapján az okirat eredetijét 1717-re, esetleg 1719-re keltezzük, amikor a Gubernium a középkori templomot és a hozzátartozó ingó- és ingatlan javakat a többségbe kerülő katolikus felekezetnek ítéli.

parancsollja a Mel[tósá]gos Gubernium, hogj juxta mensem Aprobatae Constitut[ion]is partis primae, tituli primi, Articuli septimi igazításban vegje és az templomot az potiorab parsnak adjuk. Mü az az említett Meltosagos Gubernium mél[tósá]gos parantsolatának alázatosan engedelmeskedni akarván, az említett nemes Udvarhely Székben Korondra eljöttünk és ott szorossan investigalván s inquiralvan az dolgot, az catholicus atyafiakat az unitarius atyafiaknál hét számmal töb[b]nek találtuk, és juxta mensem Aprobatae Constitutionis partis primae, tituli primi, Articuli septimi az kő templomat az catholicus atyafiak[na]k ítültük és adtuk: ugj mind azon által hogj az korondi catholicus atyafiak az unitarius atyafiaknak edgj el limitalt alkalmas jó helyre, egjenlő akarattal s kölcséggel hasonló kő templomot építsenek az unitarius atyafiak számokra esztendőre e máj naphoz.

N.B. Protestata est catholica pars: mivel az unitariussok nekünk se soha sem segítették építeni, se helljet sem attak, azert mi sem tartozunk semmit építeni nekik.”

Daniel Peter mp.

Tholdalagi János mp.

Szeredai Peter mp.

Joannes Eszeki (?) mp.

[Korond róm. kat. anyakönyv. 52/152. 2v.]

COPIA

„Az mint in Anno 1719 és 1720 az Meltosagos Regium Guberniumtol commissionaliter expedialtattak volt bizonyos commissarius urak eő k[egyel]mek Udvarhely Széken az korondi catholica és unitaria religion levő atyafiak között fen[n] forgot[t] difficultassok[na]k sopalasara. Resignaltatvan először eő kegyelmek által a kő templom, az catholicus atyafiak[na]k maradván fen[n] a torony, harangok, parochialis és schola házak dolga cum appertinentis, melljeknek decisioja relegaltatott volt innen az mel[tósá]gos Catholicus Status eő n[agy]ságok eleiben, ugj a teketetes Unitarius Status eő k[e]g[yel]mek eleiben is, mellyek az mostan közeleb[b] expiralt kolosvári gyűlés alkalmatosságával eő n[agy]ságok s eő k[e]g[yel]mek előtt comportalodvan per accordam tettenek az két felek

között szép csendes edgyeződést, melyet az mel[tósá]lgos Regium Gubernium sub verbo regio inclusive nekünk ki küldvén, és annak finalis decisioja irant is com[m]issionaliter parancsolván, minthogy az mel[tósá]lgos Catholicus Status, ugy az tekente[te]s Unitarius Status is communi voto münköt delegalt volt ezen accorda szerent valo punctumoknak effectualasara, és kinek kinek az két felek[nek] rata et justa portiojok s praetentiojok resignalására. Mü azért a[nn]o p[re]senti 1720 die 27 May meg edgyezett tetzésből el jöttünk ide Korondon az nemes vitezlo Ravasz István hazahoz, hovais comparealt előnkben tiszteletes catholica religion levő esperest, Kari Miklos uram az Udvarhely széki catholicusok eő k[e]l[g]y[e]lmekek curatoraval, nemzetes szombatfalvi Szombatfalvi Sigmond és korondi catholicus emberekkal edgyütt. Az unitaria religion levő részről pedig n[em]zetes Bentzer Ferenz uram más töb[b] előb[b] kelő ezen religion levő emberekkal edgyütt és elsőbben is az mel[tósá]lgos Regium Gubernium commissioját és az fen[n] meg irt accordat eő k[egye]lmekek előtt meg olvastuk. Azonnal Szombatfalvi Sigmond uram az parochia és schola házak épületek consideratiojáért in paratis h. sz. 30 deponála, mellyeketis az unitaria részről valo atyafiai ö k[e]l[g]y[e]lmekek lévalanak, leválván eő k[e]l[g]y[e]lmekek is a kelyhet patenástól és az kül tört ezüst pohart előnkben hozák, mük azonnal az kelyhet és a patenát tiszteletes esperest Kari Miklos ur[na]k, az tört pohart pediglen az unitaria religion valo atyafiai[na]k resignálok, és azonnal menénk az parochialis hazhoz, melly is van az fen[n] meg irt Ravasz István házáatol fel menő két ut között. Lévén ezen ecclesia hazanak az Ravasz István háza felöl való részin, ben[n] az kertben egy utza hely, mellyet is a regi emberekkal ki határozatánk, és ezen utzácskán belöl lévén Bentzer Ferenz ur[na]k egy zallagos fundusa, melyből is sátoros kert[t]el mostan egy darabocska ezen parochialis fundussal egjben van kertelve, ezt ugyan Bentzer Ferenz ur[na]k excindaltuk és remittaltuk tali conditione, hogj ha Bentzer Ferenz ur az kertet maga reszin reserválni akarja, építtessen más hasonló kertet az parochia fundusa határára alioquin az catholica religion levőknek szabadságukban hagyatik azon kertnek bé vétele. Melly parochialis fundust épületivel edgyütt resignalok az korondi catholicusoknak. Innen által menénk az uton az schola házhoz, mellynek is vicinusa minden felöl közönséges falu uttja; ezen schola házat is fundusával és az uton alól való küs porondocskával edgyütt resignálok ugyan az korondi catholicusok[na]k. Innen menénk az torony mellé,

holott is hagyok az catholicusoknak az toronyban valo nagjob[b] harangot az kápolnán lévő néhaj Groff Apor István ur atta harang[g]al edgyütt; az toronyban levő küssebbik harangot pediglen levétetvén az toronybol, ugy az kápolnán lévő második harangot is levétetvén per manus resignálok az unitariusok[na]k; az kö templom tetején lévő harangért pediglen tiszteletes Pater Kari Miklos uram más maga harangját adá az unitariusok[na]k, mellyel contentusok is lönek. Az parochialis fundus után levő külső appertinentiakot pedig in loco communi exquiralván sine ulla controversia maradának az catholicus atyafiai[na]k. Serietim ezek: az alsó forduló határban: 1. Szőlő málon egj szánto föld, melljnek vicinussa egj felöl Pálfi Mihály ur, alól Lörincz Márton földök continet metretas circit 5. Második: Verő fényben cont[inet] metr[etas] 4. Vicinussa felyül Kovács Gábor ur, alol Bartalis Ferenz földé. Harmadik föld Hydnál cont[inet] metr[etas] 1, ennek oldalában van egj kús széna fü, meljen teremhet széna curr[us]. 1. Vicinussa feljel Kendi István széna füve, alol az Ország uttja. Negyedik Pap Mocsarában egj széna fü, meljen teremhet cures 3. Vicinussa egy felöl Pálfi Mihály ur, más felöl Szász Márton széna fűvök. Ötödik Fenes patakon alól, meljen teremhet Cur.1. Vic[inussa]: egj felöl Tofalvi Gjörgj, más felöl az nagy viz. Hatodik Sós Patak mellet[t] egj darab csak egj bugijára valo. Mind ezek ez szerent végben menvén commissiok szerent nyultunk az torony aestimatiojához és előb[b]ször is mértékre vévén az tornyat, az földön felljel az kö falának magossága taláztatott hat ölesnek, az kerületi pediglen az négy szegeletin lévő kö lábakon kívül tiz ölösnek, mellyenekis aestimatioja consideratis considerandis noha fellyeb[b] extindalodhatott volna. Mindazonáltal az unitaria részről valo atyafiai az továb[b]ra valo jó harmoniaért ezen toronybéli részeknek excontentatioiaért száz magyar forintra condescendáltak, tiszteletes esperest Kari Miklos ur pedig annyira nem léphetet[t] magától. Az tornyat pedig instructiok szerent az catholicusoknak resignáltuk. Utoljára pediglen mind az kihatározások s resignatiok az accorda és commissio az catholicusok és unitariusok között végben menvén, edjik religio az mások ellen külömb külömbféle praetentiokot, protestatiokot erigalvan mü előttünk. Instructiok szerent magunkot interponálonk, és mint hogj kolosváratt az két meltosagos status előtt sublatis reliquis ad invicem praetentioribus ment végben az accorda. Mük is az meg nevezett két religion valókot az továb[b]ra valo jó harmoniara, békes[s]leges edgjezésre meg jutván, minden eddig fen[n]

forgott praetentiokot, protestatiokot, diff[ic]ultasokat, nehézségeket egymás ellen le tévének és igirék magokat az tovább[ra] valo atyafiságos edgjet értő életre egymás meg becsüllésére. Melly dolog Isten kegjelmességéből ez szerént menvén végben. Mü is irtuk meg nagjob[b] bizonyosságára ez mü levelünkben fide nostra mediante és pettséttünk s subscriptionk alatt közre attuk. Datum Anno, dje, locus ut supra.”

Lengyelfalvi Orbán Elek mp. L.S.

Pálffi Mihály mp. L.S.

[Korond róm. kat. anyakönyv. 52/152. 45r-47v.]

„1721. Az korondi templom és parochialis házakhoz járandó szántó földeknek és kaszáló réteknek száma e keppen következik:

1. Hagjott nehaj Molnos Peter testamentaliter az korondi hatarban, Lapos Ligat nevü helyben egj szanto földet, mellynek a széllyben egj fél szekér szénára valo kaszáló hely vagjon; ennek vicinusa korondi Lörincz János, más felöl Simién Ferencz jószága. Ezért mementoval legjenek vagj egjszer az betsületes korondi paterek a Sz[ent] Oltáron pro testatore.

2. Ugjan ezen testator, Molnos Péter hagjott a korondi parochus számára Vadasmezőben egj darabocska szénafüvet, egj kis szekér szénára való, vicinussa korondi Kovács alias Vágási Georgy.

3. Ugjan Molnos Péter hagjott az parochus számára a Burján Boldisár ur malmánál egj szekér szénára valo széna füvet. Vicinussa korondi Molnos Pál, más felöl ugjan korondi Kovács Ferentz.

4. Kender telek nevü helyben egy darab föld széna füvel edgyütt, mellynek vicinussa folyül Ambrus György, alol Bencser Ferenczné.

5. Kőrís kerekben a földek vége között egy küs széna fü, egyik felöl Szász János, más felöl Tótt Mihály földé. *Mesteré.*³⁴

6. A Borkuton felyül egy szánto föld, Menyhárt Mihály földé alól, felyül Monos fiak földé vicinussa.

7. Domokosné nevü helyben egy szánto föld, vicinussa Hegedüs Ferentz.

8. Tekenyős vápa tetején egy szánto föld, melynek vicinussa edgyik felöl Máté Dániel széna füe, más felöl Monos Pál. *Mesteré.*³⁵

34 Utólag jegyezték be.

35 Utólag jegyezték be.

9. Kalandán Tofalvi Mocsár nevű helyben egy darab széna fű, vicinussa Tofalvi István, más felől Gergely István. *Mesteré.*³⁶

10. Dénes tanorokába[n] egy bugjára való széna fű, m[a]lga Ambrus Ferentz adta. Ugyan maga vicinussa, más felől Fábjáné.

11. To között egy darab szántó föld, vicinussa Ambrus Miklos. *Testamentaliter jött volt.*³⁷

12. Sugo berczin egy darab szántó föld, vicinussa fellyül az erdő, alol Szász Mihály.

13. Ölvesben egy bugjára való széna fű. Pál. *Mementoként legyen.*³⁸

14. A Szállásba[n] egy darab széna fű, két szekérre való.

15. A Szállásba[n] egy darab széna fű ...³⁹

[Korond róm. kat. anyakönyv. 52/152. 40r-40v.]

„Anno 1735, Die 9 9bris. Hoszszas controversia forogván a korondi plebánia körül való építés iránt, nunc in generali visitatione decidáltatott, hogy Pálfalva mindenekben harmadára épicsen Korondon az ottan való plebanus szükségére, értvén ezen az épületeket és kerteket. Udvarhelyini in residentia patram Soc[ietatis] Jesu, Anno et die ut supra.

Extradat per P[ater] Gregoriem Mártonffi.”

[Korond róm. kat. anyakönyv. 52/152. 15v.]

„Ezen korondi cath[olicus] ecclesionalé a toronyban levő kissebbik harangjat ujolag öntvén Segesvári Maurer János szaporította annyival, hogy most immár 75 bécsi font, tölt az elöt[t] negyvet font. Ennek ujolag öntéséért, szaporításáért és minden szükséges el készítéseért fizettünk az ecclesia pénzébül fl. Hung. 50 den 42. A maga materiajabul fontjaért fizettünk per fl. 1 hung. Az Ecclesia materiajat per den. 34. A[nno] 1732 mensi majo.”

P[ater] András Mártonffi Pleb[anus] Korondiensis mp.

Toth Peter Judex Eccle[siae] mp.

[Korond róm. kat. anyakönyv. 52/152. 53r]

36 Utólag jegyezték be.

37 Utólag jegyezték be.

38 Utólag jegyezték be.

39 A folytatása elmosódott, olvashatatlan.

CSÁKI ÁRPÁD

Adatok a homoródszentmártoni református egyházközség megalapításának történetéhez

Az 1940-ben Kolozsváron létrejött Erdélyi Tudományos Intézet keretében folytatott kutatások egyike a székelyföldi egyházi levéltárak feltérképezésére irányult. Ennek érdekében Juhász István kolozsvári teológiai tanár 1942-ben végigjárta a székelyföldi református egyházakat, szándéka az esperesi levéltáraknak az intézet évkönyvében való bemutatása volt.¹ A kutatás eredményeiből 1947-ben kötet született, melyben az egyházmegyék rövid története mellett levéltáraik jegyzékét tette közzé. Az udvarhelyi traktus levéltárát Székelykeresztúron, az akkori esperes, Nagy Lajos hivatalába találta. Leírásában kitért az itt őrzött egyházmegyei és egyházközségi iratokra is. Utóbbiak esetében, a szenterzsébeti, homoródszentmártoni és homoródszentpáli levelek között említi a „b) Ugron Pál levele az espereshez a homoródszentmártoni egyház fundálásáról”, valamint „c) A homoródkeményfalvi reformátusoknak a homoródszentmártoni anyaegyházhoz tett magok kötelezéséről (1776)” tartalmú iratokat.²

Az említett iratok a homoródszentmártoni református anyaegyház és a hozzá tartozó keményfalvi filiális egyház megalapítására vonatkozó adatokat tartalmaznak. Kutatásaink során a Román Nemzeti Levéltár Kovászna Megyei sepsiszentgyörgyi fióklevéltárában hasonló tartalmú iratokra akadtunk. A Zathureczky család levéltárában³ őrzött eredeti, az aláíró által gyűrűspecséttel megerősített levelek a Juhász által felsorolt iratokat egészítik ki. Feltehetően családi kapcsolat révén

1 Juhász István levele Herepei Jánoshoz. Kolozsvár, 1942. augusztus 18. *Székely Nemzeti Múzeum Irattára* 785/1942.

2 Juhász István: *A székelyföldi református egyházmegyék*. Erdélyi Tudományos Füzetek 201. Kolozsvár, 1947. 136.

3 Zathureczky család iratai. Román Nemzeti Levéltár Kovászna Megyei Igazgatósága, Sepsiszentgyörgy (A továbbiakban: RNLKMI) Alap 64. Csomó II. 46–48.

került át ide az Ugron család iratai⁴ közül, melyek jelenleg Csíkszeredában találhatóak.

A XVI. század végén kialakult udvarhelyi református egyházmegye területén a következő század végére 43 anya- és több, ezekhez tartozó leányegyház létezett. Ezek közül korábban több még filiális egyház volt, és a 17. század első felében önállósultak. Ennek a folyamatnak utolsó példáit a Homoród mentéről ismerjük, ahol a bágyi volt a 18. század elejéig a környék egyetlen református ekléziája. Ettől, papot fogadva és a gróf Bethlen család támogatásával templomot építve, előbb Szentpál szakadt el 1739-ben⁵, végül 1777-ben – az ábrahámfalvi Ugron család kezdeményezésére, a Borsai Nagy család és a helyi gazdák anyagi hozzájárulásával – a szentmártoniak alapítottak önálló egyházközséget a keményfalviakkal együtt.

A Homoród menti települések XVIII. század közepi állapotáról az 1750. évi összeírás alapján alkothatunk képet. Ez szerint az itteni 23 falvat összesen 1542 család lakta, közülük 53 egytelkes nemes, 919 szabad székely, 391 jobbágy, 131 zsellér. 48 személy vándorlóként szerepel. A szabad székelyek (közel 60%) mellett földesúri függőségben élők az összlakosság egyharmadát, a nemesség pedig (összesen 53 személy) 3,4%-át jelentette.⁶

A lakosság számát tekintve Szentmárton a maga 67 családjával a középmezőnyt, Keményfalva 20 családjáé pedig a vidék egyik legkisebb közösségét alkotta. Míg az előbbi esetében az Ugron, Bíró, Borsai Nagy⁷ és más nemes családok birtokain élő jobbágyok és zsellérek a

4 Borsai-Nagy és Ugron családok iratai. Román Nemzeti Levéltár Hargita Megyei Igazgatósága, Csíkszereda, Alap 174. Ugron Pál unokája, Farkas Mária (1822–1874) Zathurecky Lajoshoz ment férjhez. Ebből a házasságból született Homoródszentmártonban Kelemen Lajosné Zathurecky Berta irónő (megh. 1924), a múzeumalapító Cserey Jánosné Zathureczky Emília (1823–1905) unokahúga. Tiboldi Zoltán: *Háromszék nagyasszonya Kelemenné Zathureczky Berta*. In: Erdővidéki Lapok 4 (2003) 3. 28-29.

5 Juhász István: i.m. 136.

6 Egyed Ákos: *A Homoród menti társadalma a 17–18. században*. In: A Homoród füzes partján. Csíkszereda, 2000. 126.

7 Benkő József a XVIII. század végén Homoródszentmártonban és Keményfalván sem talált sok, megöröklítésre érdemes dolgot, azonban a birtokosok neveit megemlíti: „Homoródszentmárton ... előnevet adott néhány nemescsaládnak; ezek közül a homoródszentmártoni Bíró család régi is, most is virágzó. ... Feljegyzésre érdemes ugyanott a Borsai, Ugron stb. nemescsaládok birtokai”. Benkő József:

lakosság háromnegyed részét alkották, az utóbbiban a szabad és függőségben élők közötti arány kiegyenlítődött.

Szentmárton közössége a reformációt követően az unitárius hitre tért át, használatba véve a falu középkori templomát. Az itteni kevészámú református a bágyi ekléziához tartozott. Számuk a Benkő József által idézett 1766. évi összeírás alapján 72 lélek.⁸ Templomuk volt, a birtokos Ugron és Borsai Nagy családokban védelmezőket tudhattak maguknak.

Az említett két család már korábban is kitűnt egyházpártoló és támogató tevékenységével. Bizonyos Ugron Péter egy XV. századi kelyhet, majd a XVII. század elején (1616) Ugron Pál udvarhelyi alkapitány és főkirálybíró harangot ajándékozott a homoródszent-lászlói egyház számára.⁹ A XVIII. század folyamán a család tagjait rendre ott találjuk az egyházmegye, valamint az udvarhelyi kollégium gondnokainak soraiban. 1726-ban például Ugron János az udvarhelyi „tractus curatora” Nagy Zsigmonddal együtt.¹⁰ Ugyanő a dobói egyház számára tett adományt.¹¹ Mindezek ellenére Orbán Balázs lesújtóan jegyzi meg a családról, hogy az a XVIII. század végén a bágyi vár elbontásában szerepet játszott, a vár köveit az ábrahámfalvi udvarház építéséhez használták fel.¹²

A két család a XVIII. század elején rokon kapcsolatba is került. Farkas Zsuzsanna, gr. Apor István (1638–1704) harmadik felesége utóbb Ugron Istvánhoz ment férjhez, míg legkisebbik húga Borsai Nagy István felesége lett.

A Borsai Nagy család egyik legismertebb tagja gróf bethleni Bethlen Sámuelné Borsai Nagy Borbála. Árva Bethlen Kata *Önéletrésében*

Trassilvania specialis. Buk.–Kolozsvár, 1999. II. köt. 51.

8 Uo. 61.

9 Dávid László: *A középkori Udvarhelyszék művészeti emlékei.* Buk., 1981. 156-157.

10 Sipos Gábor: *Az Erdélyi Református Főkonzisztórium kialakulása.* Erdélyi Tudományos Füzetek 230. Kolozsvár, 2000. 83.

11 Tóth Levente: *Egyházmegyei összeírások, vagyoneletrák az Udvarhelyi Református Egyházmegyéből.* In: *Református Szemle* 100 (2007) 4. 879.

12 „A kincsszomj által megkezdett rombolást tovább folytatta a vandalizmus, mert a mult század évtizedében az ábránfalvi Ugronok lerombolták a vár magasán állott falait, s annak elhordott anyagjával Ábránfalvi udvarházat, s más gazdasági épületeket emeltek; mit ők ott hagytak, azt a falusiak hordották el.” Orbán Balázs: *A Székelyföld leírása.* Pest, 1869. I. k. 173-174.

így emlékezik anyja családjáról: „Mert ugyanis világi s testi életem eredetét vettem ... Nagy Borbála asszonytól, a borsai Nagy Tamásnak édes leányától: kinek a fiúágon, és egész azon nagy familiának magában vége is szakadott. Mert nem hagyott maga után a familiát fenntartó fiúmagzatot; hanem három leányokat, úgymint: Nagy Zsófiát, ki házassági élet által köttetett volt Dániel Péter úrhoz, Nagy Klárát, kinek férje volt gróf Bethlen Elek, és Nagy Borbálát, ki a tisztességes házassági életre adatott volt gróf Bethlen Sámuel úrnak, 1683. esztendőben.”¹³

Egyházépítő tevékenységével tűnt ki özvegy Borsai Nagy István Baló Mária is, aki – amint ezt a festett deszkamennyezet egyik kazettájának felirata megörökíti – a bögyözi református templom 1724-es felújítását támogatta. A szószék 1748-ban – akárcsak a déli bejárat festett ajtószárnya 1761-ben – Borsai Nagy István alkirálybíró¹⁴, udvarhelyi kollégiumi gondnok és felesége Ecsedi Éva adományából készült.¹⁵

A XVIII. század utolsó évtizedeiben folytatta az Ugronok egyházpártoló tevékenységét Ugron Pál. Nagypapja Ugron András fogarasi főkapitány¹⁶, apja Ugron Ferenc udvarhelyszéki kapitány volt, homoródszentmártoni birtokát a Bíró Máriával való házassága révén nyerte.¹⁷ 1778-ban Ugron Pál már 138 jobbággal és 10 zsellérral, a szentmártoni egyházalapításban szövetséges Borsai Sámuel pedig 35 jobbággal és 2 zsellérral bírt.¹⁸ Feleségével, Siményfalvi Krisztinával együtt a vidék református egyházainak egyik kiemelkedő támogatója volt. Legfontosabb megvalósítása a szentmártoni mater eklézsia megalapítása. Az alábbiakban az erre vonatkozó adatokat ismertetjük.

13 *Árva Bethlen Kata*. A bevezető tanulmányt, a jegyzeteket és a mutatókat készítette Tonk Sándor. Kolozsvár, 1998.

Bethlen Kata anyai nagypapjáról lásd: *Borsai Nagy Tamás temetési meghívója*. 1676. jan. 8. In: *Genealógiai Füzetek* 2 (1904). 77.

14 A székely határórség idejében játszott szerepéről lásd Hermann Gusztáv Mihály: *Mária Terézia reformjainak hatása Udvarhelyszéken (1762–1780)*. In: *Areopolisz. Történelmi és társadalomtudományi tanulmányok*. III. Székelyudvarhely, 2003. 66–87.

15 Dávid László: i.m. 80–81.

16 „Die 11 Xbris [1662] ábrahámfalvi Ugron András uram ökegyelme Fogaras vára főkapitányának tétetik”. *Rétyi Péter Naplója*. Előszóval és magyarázó jegyzetekkel közléteszi Maria Ursuțiu. Buk., 1983. 45.

17 Jakab Elek – Szádeczky Lajos: *Udvarhely vármegye története*. Bp., 1901, 480 és Pálmay József: *Udvarhely vármegye nemes családjai*. Székelyudvarhely, 1900. 247–248.

18 Uo. 529.

1776 tavaszán Backamadarasi Kis Gergely udvarhelyi kollégiumi rektor és Arдай Sámuel udvarhelyi pap, egyházmegyei ülnök jelenlétében, Ugron Pál a maga homoródszentmártoni udvarházánál 100 forint *vinculum*, azaz megkötés alatt az önálló egyházközség megalakításáról, pap és lelkészfogadásról, az ennek járó éves bér biztosításáról, a szentmártoni templom felújításáról egyezett meg a keményfalvi gazdákkal. Ennek ellenében a 21 keményfalvi református képviselőjeként megjelent gazdák megkívánták, hogy pap vagy mester hetente egyszer (szerdán), keresztelés, temetés vagy beteg kívánságára minden alkalommal, továbbá a sátoros ünnepekkor az ünnep másodnapján istentiszteletre és az Úrvacsora szentségének kiszolgáltatására mindketten jelenjenek meg. A megegyezés alapján a keményfalviak a szentmártoni templom, valamint paplak és mesteri ház építésében nem, ezek javításában azonban kötelesek részt vállalni az egyházmegyei előjárók utasításai szerint.

A következő lépésre egy évvel később került sor, ezúttal a pap és mester éves fizetésének megjelölésével. Ebben vállalt magára jelentős szerepet Ugron Pál feleségével, Siményfalvi Krisztinával együtt 60 forintot, továbbá 60 kalangya búza és 30 kalangya zabot biztosítva évente erre a célra akkor, amikor a szokott papibér gazdánként általában 2-2 kalangya búza és zab volt. Az anyagi áldozat mellett az unitárius hagyomány ugyanakkor a görög-katolikus jobbágyoknak a református vallásra történő áttérítéséről is tud, ezáltal biztosítva az alapításhoz szükséges létszámot. Melléjük sorakozott fel Borsai Nagy Sámuel és fia Péter, akik 6 kalangya búza bért vállaltak magukra. A homoródszentmártoni gazdák 23-23 kalangya búza és zabot ígértek, ez 7 egész és 6 félkepének felelt meg. A keményfalvi 5 gazda ugyancsak vállalta a 2-2 kalangya megadását, félbérés itt egy gazda volt. A gazdaságot nem tartó négy özvegy oszporát, azaz pénzt fizetett, fejenként 12 dénárt.

Ehhez hasonlóan az iskolamesternek járó évi 1-1 kalangya megfizetésére is ígéretet tettek a hívek. Itt is a patrónus, Ugron Pál és háza járt az élen, 14 forint mellett 20 kalangya búzát és 10 kalangya zabot ígérve a rektornak.

A kepe mellett további egy-egy szekér fa fizetésére, illetve a lelkész és mester földein való szántásra, vetésre is kötelezték magukat a hívek.

A szentmártoni és keményfalvi hívek, valamint a patrónusok vállalásait Ugron Pál vetette papírra 1777. június 30-án, Backa-madarasi Kis Gergely, az udvarhelyi református kollégium rektora és petki Málnási Dávid lelkész jelenlétében, a levél hitelességét pedig aláírásával és gyűrűspecsjével erősítve meg.

A szándéknyilatkozatot Ugron Pál levélben terjesztette az esperes elejébe¹⁹, ezt követően került sor az egyházmegye előjáróinak a helyszínen történő vizsgálatára.

Kovácsnai Csorja István székelymuzsnai pap, korábbi egyházmegyei jegyző ekkor egy hónapja volt mindössze esperes. Új hivatalába a június 7-én tartott marosvásárhelyi generális zsinat iktatta be, az elhunyt Pálfi János agyagfalvi lelkész helyébe.²⁰

Az egyházmegyei küldöttség előtt 1777. július 1-én a patrónusok, valamint a szentmártoni és karácsonyfalvi hívek egyhangúan megerősítették az egy nappal korábban kinyilatkoztatott szándékukat. Az esemény szakrális pillanata a templom és parókia számára felajánlott telkeknek kimérése és az egyház számára az esperes által történt lefoglalása volt. Ezzel megszületett az esperesi látogatás alá tartozó új egyházközség a hozzá tartozó leányegyházzal együtt.

A kedvező határozatot Ugron Pál a továbbiakban is megszolgált egyházának. Az épülő udvarhelyi egyház számára 100 forintot adományozott, hogy ennek kamatait az új templom számára fordítsák. Feleségével együtt ugyanakkor további 60 forintot ajánlott fel az építkezésekre.²¹ 1785-ben ott találjuk a Főkonzisztórium által a nagybaconi²², egy évvel később a székelyudvarhelyi²³, végül 1799-ben az ugyancsak Székelyudvarhelyen tartott zsinatra²⁴ kinevezett követekek között.

19 Lásd Juhász által említett levél.

20 *Erdélyi református zsinati iratok III.* Sajtó alá rendezte Buzogány Dezső – Dáné Veronka – Kolombán Vilmos József – Sipos Gábor. Erdélyi Református Egyház-történeti Adatok 1/3. Kolozsvár, 2001. 88. (a továbbiakban ERZSI)

21 Róth András Lajos: *Amíg egy templom felépül. A székelyudvarhelyi református templom építésének körülményei.* In: Areopolisz. Történelmi és társadalomtudományi tanulmányok. III. Székelyudvarhely, 2003. 118.

22 ERZSI III. 212.

23 ERZSI III. 222.

24 ERZSI IV. 162.

A homoródszentmártoni templom felépítésére még várni kellett. A Főkormányosztól remélt építési engedélyt az 1770-es években nem sikerült kijárni, néhány évvel később azonban a Türelmi Rendelet véget vetett a korábbi tiltásoknak. Utóbbi készíthette a helybélieket arra, hogy régi templomuk felújítása helyett egy új építést döntsék el. Erre végül a XIX. század elején, 1804-ben került sor. Az egyházközség Szederjes, Székelymuzsna és Székelyszenterzsébettel együtt 1921-ben az udvarhelyiből átkerült az erdővidéki egyházmegyéhez.²⁵ A hozzá tartozó, elnéptelenedett szentpáli leányklézsia²⁶ használaton kívüli kegytárgyait esperesi és egyházkerületi hozzájárulással Herepei János igazgató 1940-ben – egy erdővidéki néprajzi felmérését követően – a Székely Nemzeti Múzeumba vitte be. Ezek, köztük br. Wesselényi Kata által készített úrasztali terítő 1744-ből, gr. Kendeffi Elekné gr. Bethlen Krisztina által 1799-ben adományozott aranyozott ezüst kenyérosztó tányérral, a múzeum menekített anyagával együtt 1945-ben semmisültek meg.

FÜGGELÉK

*1. Ugron Pálnak a Keményfalvi filiával kötött egyezsége a pap és mester fizetése dolgában. Homoródszentmárton, 1776. április 9.*²⁷

Scripta memoriae commendamus tenore praesentium significantis quibus expedit universis et singulis, Quod in hoc anni currenti 1776 Die vero 9na Aprilis, Midőn volnánk Nemes Udvarhely székben Homoród Szent Mártonban méltóságos ábrahámfalvi Ugron Pál úr régi úri curiáján nem régiben újra építetett nemes udvarházánál; jelen valának mielőttünk egy részről tekintetes méltóságos ábrahámfalvi Ugron Pál úr maga úri személyében és egyszersmind mind a homoródszentmártoni nagyobbrész lakosoknak földes urok és az itten megtelepedett helvetica confessio szerint reformált gyülekezetnek fővebb tagja és patronussa, másfelől pedig homoródkeményfalvi becsületes református lakosok ökegyelmek, neveik szerint: Bentze Márton, Bentze Péter, Bentze András magok és a több homoródkeményfalvi becsületes református atyafiaknak, úgy mint

25 Juhász István: i.m. 44.

26 Uo. 42.

27 Homoródszentmártoni református egyházközség levéltára. Az adatokért Bereczki Orbán Zsolt lelkipáosztornak tartozom köszönettel.

Bentze Pál, idősb Bentze, Simon György, Kis István őkegyelmek és gyermekeiknek, szám szerint 21 mostan élő személyeknek képekben.

A kinevezett homoródkeményfalvi református atyafiak őkegyelmek hallván és értvén, hogy tekintetes méltóságos ábrahámfalvi Ugron Pál úr és élete kedves párja Siményfalvi Krisztina úr asszony Isten dicsőségére törekedő kegyes indulatból, egyező akarattal a homoródszentmártoni megromladozott templomot a Királyi Szentséges Felségnek kegyelmes engedelmeiből újraépíteni, az mellé, mint ez előtt is volt papot hozni, és így a homoródszentmártoni reformata eklézsiát jó rendbe állítani szándékoznának, kérék és kívánák a homoródkeményfalvi atyafiak őkegyelmek, hogy mint filiális eklézsiácska a homoródszentmártoni eklézsiához mint legközelebb valóhoz applicáltatván, az ottan léjendő tiszteletes pap és mester successivis semper temporibus tennének egyházi szolgálatot Homoródkeményfalván is, illy móddal: esztendőn által minden szeredán (kivéven a nyári szorosabb dolognak és a téli erdölésnek idejét, amidőn is őkegyelmek világi életeknek keresésére igen jó reggel kéntelenítetnek a mezőre kimenni) egyszeri cultusra a tiszteletes pap vagy olykor a becsületes oskola mester menjen által Homoródkeményfalvára. Minden harmadik vasárnapon is egyszeri cultusra, a három sátoros innepeken az innep másodnapján cultusra és az úr vacsorájának kiszolgáltatására, de a böjtfő vasárnap, újszegei és adventi communiokor nem kívánják a tiszteletes papnak a filiális eklézsiába való menetelét, hanem ha olyan ágyban fekvő beteg léjend, ki communióval kíván élni, melyet olyankor eleve hírré tenni kötelesek lesznek. Ezek felett kisedek keresztelésére a tiszteletes pap, halottak eltemetésére minden előforduló alkalmatosságokkal a mester is a filiában megjelenvén szolgálatot tégyenek.

Az ilyformán tétettetendő egyházi szolgálatért ígérék a nevezett reformata keményfalvi atyafiak magok is több református lakos társaikkal s minden maradékaikkal képekben, hogy a homoródszentmártoni tiszteletes papnak és mesternek esztendőnként bért adnak, búzát és zabot aszerint és annyit, amennyit a homoródszentmártoni közönséges emberek fognak adni. Efelett minden gazda ember a papnak egy-egy szekér fát a közönséges eklézsiái rendtartások szerint, pap és mester költözésekre szekeret adni fogadják. Egyéb kívántató concursus aránt, mint hogy mind a mater, mind pedig a filialis keményfalvi eklézsiák esperesti visitatio alatt lesznek, tehát az eklézsiái tekintetes előjáróknak a

Venerabilis Tractusban eddig gyakorlott vagy ezután felállítandó rendtartások szerint való rendelkezéseiktől függenek.

Tekintetes méltóságos Ugron Pál úr maga, úri maradékai, successorai és az egész homoródszentmártoni eklézsia képében az homoródkeményfalvi filiális eklézsiának kéréseit, kívánságait, ígélet tételeit jóváhagyá, ide tévén a méltóságos úr azt még, hogy midőn Isten segedelme által hová hamarább a homoródszentmártoni templom újjáépítetik és ahhoz való papi s mesteri házak építetnek, tehát azon munka tételre a homoródkeményfalvi atyafiak nem fognak köteleztetni mint tartozásból. De mivelhogy a kész épületeket is munkával kelletik fenntartani, úgymint fedéllel, körül való kertekkel sat., tehát az effélék iránt az időeknek változásaikhoz képest, légyen a norma agendi a Venerabilis Tractus előjáróinak rendelkezések, a filiális eklézsiáknak közönséges rendtartások szerint.

Tetszésnek ezen feltételek az egyező két feleknek, amelyeknek híven megállására magokat kéz beadással kötelezék flor. hung. 100, id est száz magyar forint vinculum alatt, hogy azt a megálló fél a meg nem álló félén toties quoties megvehesse, vétethesse, mégis ezen levelünkben leírt egyezés punctumai változás nélkül megmaradjanak.

Mely dolog mi előttünk kézen fogott közbírák előtt így menvén végbe, írjuk meg mi is futuro pro testimonio fide nostra mediante.

Datum HomoródSzentMárton Anno Dieque supra notatis.

Gregorius Kis de BaczkaMadaras, V.D.M. et Gymnasii Ref. Udvarhelyensis rector mpr. [gyűrűs pecsét] et

Samuel Ar dai ecclesiae ref. Udvarhelyensis parochus, et Venerabilis Tractus Udvarhelyensis juratus adsector mpr. [gyűrűs pecsét]

Correcta per eosdem

2. Ugron Pál és felesége, Borsai Nagy Sámuel és fia, valamint a homoródszentmártoni és keményfalvi reformátusok vállalása a papi és iskolamesteri bér megfizetéséről

*Homoródszentmárton, 1777. június 30.*²⁸

Én ábrahámfalvi Ugron Pál feleségemmel, Siménfalvi²⁹ Krisztinával megegyezett akarattól a nagy Úr Isten szent dicsőségére, magunknak, házunknak, s keresztény felebarátainknak boldogságokra való célozásból kívántuk már jó időtől fogva itten HomoródSzentMártonban a helvetica

28 Zathureczky család iratai. RNLKMI Alap 64. Csomó II. 46-47.

29 Róth András Lajos közlésében Sövényfalvi Krisztina.

confessio szerint reformált religi6n l6v6 szent ekl6zsi6t rendbe venni 6s oly 6llapotba helyeztetni, hogy egy tiszteletes papnak 6s a' mellett szolgál6 mesternek lehessen tisztess6ges tartattat6sok s lak6sok. Ezen istenes igyekezet6nket, mid6n a Homor6d Kem6nyfalvi becs6letes lakosok 6kegyelmek meg6rtett6k volna, k6r6nek, hogy az 6kegyelmek gy6lekezetek is, mint fili6lis ekl6zsia v6tett6tn6k fel 6s ragasztatn6k ezen Homor6dSzentM6rtoni mater ekl6zsi6hoz. Helyesnek 6t6lt6k az 6kegyelmek k6r6seket, 6s amint 6kegyelmek papnak mesternek ill6 b6r ad6sra s egy6b ekl6zsi6i szolg6latokra magokat k6telezt6k, 6gy ellenben bizonyosokk6 t6tett6k, hogy a Homor6dSzentM6rtoni mater ekl6zsia papjainak fognak tartattatni 6s az itten l6jend6 egyh6zi szolg6k a tiszteletes pap 6s mester 6kegyelmek az el6re val6 egyez6s szerint 6kegyelmek k6z6tt szolg6latot fognak tenni, mely egyez6sr6l k6lt transactionalis lev6l ext6l. Ez jelen val6 tulajdon subscriptiom 6s pecs6tem alatt k6lt levelemnek rend6ben pedig azt adom tudtokra mindeneknek akiknek illik, mostaninaknak 6s j6vend6b6lieknek, mik6ppen hat6roztuk legyen megeml6tett kedves feles6ggemmel egy6tt magunk r6sz6r6l az itten szolgál6 tiszteletes papnak 6s becs6letes oskola mesternek esztend6nk6nt val6 b6reket. Egyszermind azt is m6sokkal, kik most ezen ekl6zsi6hoz tartoznak mik6ppen egyeztem l6gyen a papi 6s mesteri b6r ir6nt.

Mely szerint l6szen a tiszteletes papnak esztend6nk6nt b6re

	flor.	den.	tritici gelimae	avenae gelimae *
1mo. 6n 6s a h6zam n6pe adunk	40		60	20
2do. Borsai Nagy S6muel kedves egy fi6val Borsai Nagy P6ter 6rfival egy6tt ig6rtenek 6s adtanak			6	
3o. Mind a mater mind a fili6b6li k6z6ns6ges gazd6k adnak k6t k6t kalongya b6z6t, zabot k6t k6t kalongy6t. Mely szerint l6v6n most itten Homor6d Szent M6rtonban eg6sz gazda nro. 7, f6l gazda nro. 6. M6gyen b6r			23	23
6zvegyasszony is nro. 4.		48		
4o. Homor6d Kem6nyfalv6n l6v6n eg6sz gazda nro. 5, f6l gazda nro. 1.			11 1/2	11 1/2

* Triticum - b6za, avena - zab, gelima - kalangya, k6ve

Ezek felett minden határban lészen a tiszteletes papnak három három köből féreje földje, melyet az eklézsia szánt, vet bé mindenkor, a tiszteletes pap adván a magot.

A mesternek esztendőnként bére

	flor.	den.	tritici gelimae	avenae gelimae*
flor.den.tritici gelimae avenae gelimae 1mo. Én és a házam népe adunk	14		20	10
2do. Borsai Nagy Sámuel úr ad			4	
3o. Minden közönséges gazda egy egy kalongya búzát, ugyanannyi zabot, mely most mégven			15	15
4o. Minden határban lészen egy egy köből féreje földje, melyet az eklézsia szánt, vet bé mindenkor, a mester adván a magot.				

Ezek felett minden gazda ad egy egy szekér fát, a fa bének pedig fele a tiszteletes papé, fele az oskola mesteré lészen.

A gazdáknak neveik és a mostan élő lelkek száma a tractus matrixába feliratra váltattatik.

Továbbá, mind a mater mind a filiális eklézsia esperesti visitatio alatt lészen és a Venerabilis Tractusnak eddig is gyakorlott törvényes rendtartásaikhoz kívánja magát alkalmaztatni.

Mindezeket jövődöbéli erősségül és tanúbizonyosságul tulajdon subscriptiom és pecsétemmel megerősítvén HomoródSzentMártoni házamnál Júniusnak 30dik napján 1777dik esztendőben.

Ugron Pál mpr. [gyűrűs pecsét]

Mi előttünk, kik személyesen jelen lévén a méltóságos úrnak Ugron Pál uramnak és a méltóságos asszonynak, méltóságos Siményfalvi Krisztina asszonynak mint a nevezett mater és filiális eklézsia fő patrónusának és patrona asszonyának kegyes ígéreteket hallottuk, bizonyoson tudjuk, kik tanúbizonyosságot tészünk egyszersmind arról is, hogy tekintetes Borsai Nagy Sámuel úr és kedves fija, tekintetes Borsai Nagy Péter úrfi magokat ajánlották a nevek után több bének fizetésére, arról is, hogy a falusi becsületes református lakosok, az homoródszentmártoniak és homoródkeményfalviak önként fogadták magok részéről is a fellyebb declarált felvételeket.

Datum Anno Die locoque notatis

Kis Gergely³⁰ a Sz.Udvarhelyi ref. collegium professora mtk. [gyűrűs pecsét]

Málnási Dávid³¹ petki ref. parochus mpr. [gyűrűs pecsét]

3. Kovásznai István esperes helyszíni vizsgálata a szentmártoni anyaegyház megalakítása ügyében

*Homoródszentmárton, 1777. július 1.*³²

Hogy ezen Contractusban fennebb expressált itten HomoródSzent-Mártonban mostan fundált s erigált reformata mater ecclesiának a Keményfalvi ehhez tartozó filiális reformata ecclesiával edgyütt minden dolgai most in prima fundatione jó rendben vétettetének a fennebb megnevezett méltóságos úr ábrahámfalvi Ugron Pál úr és élete kedves párja méltóságos Siménfalvi Kristina asszony ez iránt való istenes jószándékokról énnékem jelentést tévén; Én ab officio personaliter ide HomoródSzentMártonban eljöttem az említett méltóságos uraknak méltóságos úri házokhoz, velem együtt lévén a parte venerabilis tractus más tiszteletes férfiak is és legelsőbben is említett társaimmal együtt tekintetes Borsai Nagy Sámuel uramhoz és kedves fiához, Borsai Nagy Péter uramhoz lementem, kik is ezen dologban szabad jó tetszések szerint consensust attanak, annak utána mind az homoródszentmártoni, mind a keményfalvi reformata filiális ecclesiáknak minden tagjait személy szerint magam eleibe hivattattam, kik is énelöttem ezen contractusban specificált dolgokra magokot örömmel és önként obligáltak. Azután a templomnak papi és mesteri parochiáknak örökösön adattatott helyeit magam kijártam, modo legitimo kijártattam és megcúvekeltetvén, örökösön ecclesia számára elfoglaltam.

Mellyről praesentibus attestálok bona fide christiana

Anno 1777 1ma July HomoródSzentMárton

Kovácsnai István³³ az Udvarhely Széki Venerabilis Reformatus Tractusnak seniora mpr. [gyűrűs pecsét]

30 Backamadarasi Kiss Gergely (1737–1787)

31 1765–1774 között fiatfalvi református pap.

32 Zathureczky család iratai. RNLKMI Alap 64. Csomó II. 48.

33 Kovásznai Csorja István 1777–1802 között esperes. Juhász István: i.m. 32.

DÓCZY ÖRS

Habsburg oktatáspolitikai és helyi kultúraszervezés a XVIII. században

Kísérlet Bécs XVIII. századi ötödik, hatodik évtizedbeli politikai célkitűzéseinek és az erdélyi református kollégiumok oktatáspolitikájának és oktatásmetódusainak megfogalmazására

Bevezető

Tanulmányomban a XVII. század közepétől kezdve próbálom azokat a politikai eseményeket szemügyre venni, amelyek meghatározzák a laza konföderációs Habsburg államszerkezetet öröklő Mária Terézia hatalmi koncentrációs törekvéseit és ennek politikai létformáit a kameralisztika, a gazdaság és az oktatásügy szempontjából, arra keresve a választ néhány típushelyzet bemutatása révén, hogy milyen hatalmi struktúra elvárásainak kellett megfeleljenek az erdélyi református kollégiumok és partikuláik a XVIII. század ötvenes-hatvanas évtizedeiben.

Dolgozatom súlypontját a szászvárosi származású, a nagyenyedi kollégiumban tanult és retorikai praeceptorságot viselő, majd a Teleki Sámuel ajánlólevelével először Baselben, majd Utrechtben, Franekerben és Groeningenben külföldi egyetemjárását végző Fogarasi Pap József (1769–1772) literatúrához tartozó műveinek feldolgozása képezi. Fogarasi Pap József coetus-i és academia-i köréről több forrás áll rendelkezésünkre, így a Kolozsvári Akadémiai Könyvtárban olvasható Köpeczi Bodosi Sámuel „album amicorum”-a is, amely betekintést nyújt az 1771-1772-ben Franekerben tanult deákok bel- és küléletébe, azaz az académiái és a coetusi élet mindennapjaiba és az egyetemen kívüli intézményekkel és patrónusokkal folytatott levelezésbe, kapcsolattartásba. Ahhoz, hogy megérthessük az 1769 után külföldi egyetemen tanulmányaikat folytatni szándékozó református deákok jogi státusát, tanulmányi körülményeit és dolgozataik világát,

nélkülözhetetlenné válik a megelőző időszak (1747–1769)¹ nevelési rendeleeteinek legalább vázlatos áttekintése, a Habsburg államkonföderáción belül működő református oktatási intézmények helyzetének, oktatásmetódusának és oktatáspolitikájának összefoglalása.

A törvények által korlátozott uralkodó, a nép és az uralkodó közötti hatalommegosztás, a hatalom-átruházás elmélete az ókori tengeri népek politikai gondolkodás történetére nyúlik vissza, példaként említhetném Byblos vagy Milétosz városállamok alkotmányát.

Centralizáció és önállóság

Milyen szerepet játszik a politikum egy XVIII. századi államban? A jogeljátszás-elmélet, a *Verwirkungstheorie* szerint a zabolátlan, hálátlan és lázadó természetű magyarokat csak vasvesszővel lehet kormányozni – vallja 1662-es politikai röpiratban foglaltan Raimondo Montecuccoli, Ludwig Andreas Khevenhüller bécsi belső udvari tanácsos nagyapja. (Montecuccoli vádiratát Zrínyi cáfolta meg.) Ezért szükséges a királyság örökös voltának elismertetése, a nádori intézmény megszüntetése, a rossz törvények felülvizsgálata, a feleslegesek eltörlése, az adórendszer radikális módosítása (az adók emelése), a parasztok nemesek ellen fordítása, külföldiekből álló katonaság állomásoztatása. „A magyarok így legfeljebb «lármázhatnak», de ellenállásra képtelenek lesznek.”²

Az «újrarendezés» csak az erőszak alkalmazását – beleértve az állami eszközökkel támogatott rekatolizáció felújítását, a protestáns papok üldözését – jelentette, és az adók emelését. Az 1671. évi adópátens a királyi Magyarországra kivetett adót megsokszorozta, ebből remélve a konföderáció büdzséjének negyven százalékos gyarapítását. Az adók beszédésére mind az örökös tartományokban, mind Magyarországon a diéták voltak hivatottak, amelyeknek viszont nem volt végrehajtó hatalmuk. (Ezért javasolja majd 1748-ban Haugwitz, hogy legalább az örökös tartományokban az adókat Bécs küldöttei

1 A Habsburg államkonföderáció de facto 1747-ben veszti el véglegesen Sziléziát. Ettől az időponttól kezdve alakítja át az államigazgatást és az evvel összefüggő gazdasági és művelődési intézményeket Mária Terézia.

2 Hóman Bálint – Szekfű Gyula: *Magyar történet. I-V.* köt. Bp., 1990. (reprint)

szedjék be, és ne az országgyűlések képviselői, rendszerezék a jövedelem- és adólistákat, adóztassák meg a nemességet és a klérust.³⁾

A kormányzat rendelkezésére álló egyetlen eszköz, a hadsereg, csupán a társadalom elleni háborút intézményesítette. A Habsburg birodalomban hiányzott az a viszonylagos etnikai homogenitás, melynek révén a feudális nemzeti öntudat a központosított francia állam kialakulásának fontos értelmi és érzelmi hatóereje lehetett. A konföderációs államot alkotó országokban létező rendi nemzettudat nem összekötötte, hanem elválasztotta az egyes részeket, és a politikai elkülönüléshez szolgáltatott eszmei-érzelmi motívumokat. A másik különbséget, amely az első két okból következik, az örökös jobbágyság jelentette, mivel az állam és termelő közé beékelődött földesúri hatalom a jobbágyság (termelő) adóképeségét lekötötte. Ahhoz, hogy az állam kiépítse abszolutista hatalmát, le kellett volna törnie a rendek politikai és ebből következően gazdasági hatalmát.⁴ Az Erdélyre támaszkodó és a törökkel kapcsolatot kereső, a rendi-függetlenségi küzdelem, az antifeudális harc és a vallásháború elemeit vegyítő kuruc mozgalom kibontakozása meghátrálásra kényszeríti az udvart. Az 1681-es országgyűlés kinyilvánítja az ország szabadságainak helyreállítását – Bécs felhagy az új adórendszer bevezetésére és a rendi állam átalakítására irányuló tevékenységével és a protestáns-üldözéssel –, és újra nádort választ. A rendiség erejét nem sikerült megtörni Bécsnek, az *abszolutista dualizmus* helyreállítása teljesnek bizonyult.

A török kiűzése után az udvar ismét lehetőséget látott arra, hogy az erőviszonyok radikális megváltoztatását a rendi ellenállás megtörésére használja fel. Ehhez a politikai feltételt a rendi mozgalom külső támaszának, a török veszélynek a megszűnése, és az ország felszabadítása utáni új morális állapot biztosította. Az egyik bécsi irányzat szerint a császár »a fegyver jogán« abszolút szuverenitást élvező

3 I. Lipót (1657–1705) elmélete, mely szerint a magyarok a rendi ellenállás keretében törvénytelenül keltek fel az uralkodóval szemben, eljátszva így jogaikat. Az uralkodó jogosan állíthatja vissza a törvényes rendet, figyelmen kívül hagyva a magyarok jogait. Fazakas István: *Política religioasă și școlară a absolutismului luminat în Transilvania*. Cluj-Napoca, 1998. (Teză de doctorat.)

4 Schlett István: *A politikai gondolkodás története Magyarországon. A kezdetektől a polgári átalakulásig*. I. k. 2. átd. kiad. Bp., 2004. 258–261.

uralkodó, tehát joga van a törvények megváltoztatására. Az udvarban »az alkotmányos örökös királyság« hívei kerekedtek felül, akik a kompromisszumos megoldást támogatták, az alkotmányos előírások és gyakori módosítások betartásával és kieszközlésével próbálták elérni céljukat. Az 1687-es országgyűlésen a rendek törvénybe iktatták a fiági örökös királyságot és eltörölték az *Aranybulla* ellenállási záradékát. A császár kötelezettséget vállalt a nemesi kiváltságok tiszteletben tartására, az ország egységének helyreállítására és az adók mérséklésére, ugyanakkor 1. törvényben rögzítették a nemesi földbirtok oszthatatlanságát (hitbizomány) és az udvar megerősítette a nemességnek a polgársággal szembeni hatalmi monopóliumát: az összes szabad királyi város országgyűlési szavazatát az új törvény egyre csökkentette le; 2. megújították az 1681. évi vallási törvényeket.

Programtervezetek az „új berendezésre”

Az abszolutista dualizmus jegyében az országgyűlés után két bizottság alakul, amelyek programtervezetet készítenek elő az „új berendezés” tervének kidolgozására. A Kollonich Lajos által szerkesztett *Einrichtungswerkben* először jelenik meg Magyarországon az abszolutizmus államelméletén alapuló, részletesen kidolgozott politikai program. A tervezet elméleti alapjait Samuel von Puffendorfnak a „természetjogi” társadalom- és politikaelméleti tanain alapuló, 1672-ben megjelenő könyveiben kifejtett „mérsékelt” abszolutista államelméletéből kinövő pénz- és közigazgatástan, az ún. „kameralisztika” gazdaságpolitikai és államigazgatási elképzelései adták.⁵ Műveiben először választotta szét egyértelműen a vallás és a politika, a jogi intézményrendszer világát.

Véleménye szerint a jogilag szabályozott társadalmi kapcsolatok alapja az ember természetes önzése, és az az ésszerűség, amellyel a társadalom tagjai belátják saját gyengeségüket, tehetetlenségüket és ennek ellensúlyozására a természeti alapösztönökből természetjogi

5 Samuel von Puffendorf: *De Iure Naturae et Gentium Libri Octo*. Lund, 1672.; *De Officio Hominis et Civis prout ipsi praescribuntur Lege Naturali*. Lund, 1673.; *Über die Natur und Eigenschaft der christlichen Religion und Kirche in Ansehung des bürgerlichen Lebens und Staats*. Berlin, 1687.

normákat alkotnak. Egy ilyen szabályozásnak Puffendorf nézete szerint nem a Bibliában rögzített isteni törvény, hanem a természetes vallás világából származó erkölcsi elvek a forrásai, vagyis a természetjog nem szakrális, hanem profán, nem spirituális, hanem tisztán racionális, emberi megfontolásokból vezethető le.

Eszerint az állam a közjó őrzője, felette áll az egyénhez kapcsolódó jogoknak, értelemszerűen a nemesi kiváltságoknak is. Az állam köteles felügyelete alá vonni a társadalmi élet minden területét: a jogszolgáltatást, a népesedési viszonyokat, a gazdasági tevékenységet, a foglalkoztatást, a bérek és az árak szabályozását, továbbá a nevelés- és egyházügyet és a hitéletet és az erkölcsöket veszélyeztető gondolatok elterjedésének megakadályozását is.⁶ Kollonich tervezetében a „közjó” a nemesi *nation* kívüli társadalomra vonatkozik. Egyszóval a közügy és magánügy témakörébe való besorolás különbözőségéről és az eszerinti jogtervezetről szól az *Einrichtungswerk*, amelyben a körvonalazott állam jogot formál arra, hogy a viszonyokat, a hatályos törvények, szokások, hagyományok és érzelmek ellenére, akár az alattvalók akaratával szemben megváltoztassa, újjászerveze, ha a „közjó” azt megköveteli. Így kerül görcső alá az ország benépesítése, a hitelügy rendezése, az oktatás, az ipar, a fiskalitás és a kereskedelem reformja, vagy a szegényügy, a sajtócenzúra kérdése és az ésszerűtlen fényűzés megakadályozása is.⁷ A tervezet beleszól a földesúr-jobbágy viszonyba: 1. kivenné a mezővárosokat a vármegyék hatásköréből, 2. szabályozva a robotot; 3. az adófizetést morális okokkal indokolva kiterjesztené a nemességre is: mindenki viselje a terhet, aki élvezi a hasznot.

Az abszolútizmus államelméletének e változata Huig de Groot (Hugo Grotius) »velünk született kötelességekről és jogokról« szóló tanát követi, ami egyfelől az uralkodónak teljes felhatalmazást ad a közjót sértő személyes jogok korlátozására »a velünk született kötelességek« kikényszerítése érdekében, másfelől kötelességet ró az államra »a velünk született jogok«, azaz a nép jólétének biztosítása érdekében.⁸

6 Schlett: i. m. 263.

7 Varga J. János: *Berendezési tervek a török kiűzésének idején*. In: Századok, 125 (1991). 5-6. 464-465. Vagy: Fazakas: i. m. 12-13.

Kollonich műve nem vált hivatalos kormányprogrammá – a kormányzat számára a dinasztikus érdekek és a szolgálatukba állított hadsereg közvetlen szükségletei, az állami bevételek azonnali növelése fontosabbak voltak a hosszú távú, társadalmat átalakító célkitűzéseknél. A pozsonyi rendi bizottság – a nemesi közvélemény képviselőjében – elutasította a tervezetet, és emlékeztette a királyt az ősi nemesi előjogok betartására.

Kollonich tervezetével ellentétben Esterházy Pál nádor békés „újjáépítést” javasol. Tervezetének alapmotívuma a másfél százados óhaj: az ország Mohács előtti állapotának visszaállítása, a magyar intézményrendszernek a kiegészítése az osztrák és cseh intézményekkel, a Magyar Kancellária osztrák és cseh mintára történő átszervezése, amelyben szakképzett hivatalnokok dolgoztak volna. Javaslati: a nádori hatáskör megerősítése, új magyar központi kormányzék felállítása, vagy a haderő reformját illetően – Magyarország és Horvátország adójából fizetett, saját nemzetbeli főparancsnok által vezetett állandó hadsereg felállítása.

A nádor vezette bizottság szerint az ország a nemesek birtoka és nem kívánatos a 1. nemesi kiváltságok szélesebb körre való kiterjesztése, így a pénzért való nemesítés sem; 2. a mezővárosok státusának megváltoztatását, a szabad királyi városok számának növelését, azok felett erősíteni kívánja a nemesi vármegye hatalmát. Ugyanakkor a tervezet követeli a katonaparaszt csoportok (hajdúk, székelyek) kiváltságainak elvételét, ragaszkodik a nemesség adó- és vámmentességéhez. Mint állam az államban működhetne egy „országház” és kincstartóság – szimbolizálva ezekkel az intézményekkel a konföderáción belüli önállóságot.⁹

Kollonich tervezete a dinasztikus érdekek hangsúlyozásával gyakorlatilag megbénítja az „országglakó” nemesi privilégiumokat és az azokért jogbővítéssel harcba szálló nádori tervezet által védelt alkotmányos intézmények működését, törekedik a rendi pólus megsemmisítésére, az abszolutista állam társadalmi-politikai feltételeinek

8 Hugo Grotius: *De jure belli et pacis*. Paris, 1625. Praefatio ad lectorem. Vagy: Peter Ottenwalder: *Naturrechtslehre des Hugo Grotius*. (h. és é. n.)

9 Schlett: i. m. 266-267.

megteremtésére, így a Magyar Királyság birodalomba való integrálását és a vallási homogenizálást tartja követendő útnak.

Az „országglakók” politikai programját a rendiség paradigmáján belüli reformjavaslatok, az udvar politikáját pedig az abszolutizmus paradigmáján belüli centralizációs, homogenizálási törekvések határozzák meg.

A Rákóczi-szabadságharc után változás állt be a bécsi udvar politikájában. A szatmári béke után a központi hatalom a jobbágyok fölötti korlátlan földesúri hatalom elismerésével elnyerte a rendi pólus lemondását az államhatalomban való részesedésről.¹⁰

A szabadságharc alatt a központi kérdés a hatalmi legitimitáció igazolása volt. Ezért próbálta az udvar már 1703-ban, hogy a kalocsai érsek révén béketárgyalások folyjanak Rákóczival. Céljuk az volt, hogy legalább a rendeknek egy részét az uralkodó hűségén tartsák, mert csak ezzel igazolhatták hatalmuk legitimitását konföderáción belül és nemzetközi téren egyaránt. A Magyar Királyság rendi főméltóságai (nádor, országbíró, esztergomi és kalocsai érsek) kitartottak a király mellett – és ezért nevezi magát a széchényi országgyűlés conventiculumnak –, ez gyengítette a rendi oldal hatalmának legitimitását. A király hűségén maradt főméltóságok előadták régi követeléseiket: a Magyar Kamara területi önállósága, a nádori tisztség csorbítatlan hatáskörének biztosítása, az országgyűlés összehívása. Erdély önállóságának kérése már meghaladta az uralkodó toleranciáját: Bethlen Miklóst börtönbe vetette.¹¹

A nemesség egy részét sikerült az udvarnak megtartania, a pozsonyi országgyűlésen kimondta, hogy a négy renden kívül senki nem jogosult részt venni az országgyűlésen, másrészt megerősítette a nemesség adómentességét, a szatmári béke egyik pontja pedig garantálta a Rákóczi pártján álló földesurak birtokainak visszaadását. I. József a szatmári béke megkötésével biztosította az „ország szabadságainak” megmaradását, a rendi felfogásnak megfelelően a rendi kiváltságok érvényben maradását és a rendi intézmények működését,

10 Benczédi László: *Rendi szervezkedés és kuruc mozgalom (1664–1685)*. In: Magyarország története. 3. k. 1183–1186.

11 Schlett: i. m. 270.

másrészt Magyarország örökös királyság lett, a nemesség lemondott a királyválasztásról és az ellenállási jogról – feladva az ország kormányzásába való döntő beleszólás jogát. A rendi dualizmus két pólusának erőviszonya az udvar javára módosult. A szatmári békét követő három évtizedben fokozatosan kiépült a központi kormányzat és a rendek nem konfliktusok nélküli, de mégis konszolidált együttélése. Az ok: mindkét fél feladta a kezdeményezőkézséget. Az udvar szabad kezet kapott belső ügyeinek, a dinasztia belső válságának rendezésére, a leányági örökösödés elismertetésére (először 1713-ban), a birodalmi célok érvényesítésére. Ugyanakkor lemondott arról, hogy a társadalom rendi szerkezetét – a nemesség közigazgatási, igazságszolgáltatási monopóliumát, a nemesség vám- és adómentességét – megváltoztassa, illetve arról, hogy beleszóljon a földesúr-jobbágy viszony magánügyként való kezelés status quo-jába.¹²

A politikai dualitás fenntartása

A rendek célja az I. József által a szatmári békében rögzített jogokon alapuló politikai duális szerkezet megtartása volt. Az 1722. évi országgyűlésre beterjesztett *Systema politico-oeconomico-militare* egy alapjaiban modernizált Magyarországot vázolt fel. A programtervezet a megélhetés kérdésére próbál válaszolni. A „közügyek vezetésére” egy széles hatáskörrel rendelkező helytartótanács, a reformokhoz szükséges anyagi eszközök előteremtésére pedig egy közpénztár felállítását javasolja. A helytartótanács irányítaná az ország benépesítését, iparosok betelepítését, anélkül, hogy engedélyük lenne birtokvásárlásra, foglalkozásukat elkerülendő. A betelepítettek tizenöt évi adómentességet kapnának és jelentős állami megrendeléseket is. A javaslat szorgalmazza az ipar és kereskedelem fejlesztése céljából az egységes mértékek bevezetését és a belső vámok eltörlését. A programalkotók kiemelten kezelik az új egyetemek, politikai akadémiák felállítását is, amelyek az udvar fennhatósága alatt működnének. Az utazást megkönnyítendő grandiózus csatornaépítéseket ajánl a tervezet. A *Systema* célja a rendi szerkezet megőrzése mellett az állam

12 Ifj. Barta János: *A kétfejű sas árnyékában*. Bp., 1984. 78–124.

működési apparátusának, infrastruktúrájának hatékonyabbá tétele. Az országgyűlés meg sem vitatta a tervezetet.

A király és a nemzet kompromisszumának lényegét két fundamentális törvény fejezi ki. Az egyik a leányági örökösödés elvét is kimondó, a Habsburg-ház örökösödési rendjét szabályozó »örök érvényű [családi] szerződés«, a *Pragmatica Sanctio* 1723-ban történt törvénnyé emelése, a másik a nemesi kiváltságok fundamentális előjogként való becikkelyezése. Az első elfogadta, hogy a dinasztia az országot mintegy házi birtokaként kezelje, a második (1723:5. törvénycikk) megvonta a bécsi kormányzat cselekvési szabadságának határait: a nemesi privilégiumok érinthetetlenek voltak. Az 1723-as törvények nem szabályozták az ország integritásának és szuverenitásának kérdéseit, a gazdaságpolitika, a hadügy, a vallási ügyek, a közigazgatás felsőbb szféráinak intézményi hatáskörei tisztázatlanok maradtak.

Az 1723-as törvények kimondták Magyarország kormányzati önállóságát a Habsburg-konföderáción belül, előírták az országgyűlés legalább háromévenként való összehívását, a magyar kancellária és a kamara függetlenségét a hasonló udvari intézményektől, törvénybe iktatták az állandó hadsereg létrehozását és magyar haditanács felállítását, az ország területi integritásának helyreállítását, ám ezek nagy része nem valósult meg. A nemesség eltúrte, hogy 1729 után Mária Terézia Magyarország királyának megkoronázásáig (1741) a király nem hívta össze az országgyűlést, hogy Pálffy Miklós halála után (1732) nem töltötték be a nádori méltóságot. A vármegyék autonómiája sértetlen maradt, a töröktől visszaszerzett területeken is újjáalakul a vármegyei rendszer, a nemesi vármegye egyre fontosabb színtere lesz a nemesi politizálásnak.

Az ország felszabadítása után megszűnik a főnemesség katonai és határvédelmi feladata, melyek ellátására állami bevételeket szedhettek, másrészt saját szervezésű fegyveres erőt tartottak, közigazgatási feladatokat láttak el. A főnemesi nagybirtok funkcióvesztése társadalmi szerepük csökkenésével jár. A XVII. század végétől kezdve megszűnik a közhatalmi funkcióhoz kapcsolódó főúri udvar. Az intézményi módosulások jelentős változásokat eredményeznek a magyar politikai társadalom gondolkodásában. Míg a XVI-XVII. században a rendi

küzdelmek meghatározó személyiségei a nagybirtokos főurak, főpapok köréből kerültek ki, a török kiűzése után az udvarral kötött kompromisszum következtében a XVIII. században a főnemesség jelentős része udvari arisztokráciává alakul.

A XVIII. században a közhatalomként is funkcionáló főúri udvarok helyébe a királyi udvar és egyetlen közhatalom, az állam lépett.¹³

A bécsi udvar arra törekedik, hogy minél több honosított főnemesei család éljen a birodalomban, ezek száma 1765-ben a kétszerese lesz a magyarországi eredetű arisztokrata családoknak. Az emelkedni, de legalábbis szinten maradni akaró arisztokrata főúr rá volt kényszerítve az udvarral való együttműködésre, „reichsunmittelbar” nemessé válik, azaz a birodalom, a király alattvalója lesz, és ez a kulturális és politikai értelemben a vármegyébe visszahúzódó, ellenzékiességét hangsúlyozó egyre kisebb számarányú nemesi bázistól való eltávolodással járt együtt – az önálló politikálási lehetőségét tovább csökkentve ezzel. A provinciában maradt nemesi birtokosság politikai ellenzékiességében többször felidézi a *Systema* javaslatát arra nézve, hogy a főúri udvarok megszűnésével keletkezett edukációs hiány pótlására lenne elsőrendű az egyetemek és a politikai akadémiák alapítása. Az udvari nemesség számarányának növelése volt a magyar nemesi testőrség megalapítása is.¹⁴ Az udvarképességet támogatta a kadétiskola, majd 1752-ben, Savoyai Jenő egykori bécsújhelyi birtokán katonai akadémia alapítása, amelyet kizárólag nemesek látogathattak. A Mária Terézia által 1751-ben kiadott rendelet a katonatiszteket általánosan udvarképessé teszi, azaz bármikor külön engedéllyel megjelenhetnek az udvarban. A tisztiiskolák főfelügyelője Leopold Daun tábornagy lesz, aki 1748-tól a királynő fő haditanácsadója. A Daun tervéi alapján egységesített hadsereg az új katonai rendtartás révén (egységes toborzás, egységes hadifelszerelés, most jelenik meg a fehér egyenruha stb.) egyik alapköve az udvar közelébe csalogatott nemes ifjak katonai és általános oktatási képzése: a militáris centralizáció az udvarhoz való közeledést biztosítja a nemesség számára, hogy az már ne tekintse a

13 Marczali Henrik: *Mária Terézia 1717–1780*. Bp., 1891. 3–24.

14 Niederhauser Emil: *Mária Terézia*. Bp., 2004. 30–37.

Magyarországon kívüli életet kevésbé értékesnek az ország határain belülinél.¹⁵

Az udvar törekvéseit kiegészítették a gazdasági folyamatok is. Szilézia elvesztése után Mária Terézia az államháztartás radikális reformjába kezd. Az örökös tartományokban, a rendszeressé váló „rendkívüli” adók kivetését követően, a földesúri birtokot is érintő adóreformot hajtanak végre. 1753-ra minden örökös tartományban végbement a nemesi jövedelmek fölmérése. Bevezették az igazgatási reformot, és porosz mintára központi kormány szervet hoztak létre. A változások szöges ellentétben álltak a magyar törvényekkel, bevezetésükkel Bécs nem is próbálkozik tizenöt éven keresztül, 1765-ig. Kaunitz államtanácsos nemcsak a gazdasági teljesítmény növelését tartja elsődlegesnek, hanem az államérdeket is. Mivel az adott alkotmányos rendszerben az ország gazdagodása nem jelentené az állam gazdagodását egyszersmind – mivel a manufaktúrák telepítése, a gazdasági élet fellendítése nem az adófizető jobbágnak, hanem annak a nemességnek hozna hasznot, amely az állam terheitől teljesen mentesített –, előbb a politikai berendezkedést kell megváltoztatni – vallja Kaunitz.¹⁶

A közelgő országgyűlés előtt Kollár Ádám Ferenc röpiratára, amely az abszolutizmus apológiájaként született a rendiség előjogai ellen, s az ez elleni válaszként írt *Vexatio dat intellectum*ban a névtelen szerző, szerzők azt bizonygatják, hogy nem az országnak van szüksége királyra, hanem fordítva, a magyarok könnyen találnak maguknak olyan királyt, aki olcsóbban védi meg előjogaikat. A *Vexatio* írója, írói a lengyel szarmatizmus sémájára építve állítják össze a vitairatnak minősülő röpiratot, arra a nemesi, kasztosodott, felekezeti rendi szemléletre, amely azon alapszik, hogy a mindenkori király bábként, címzetes funkcióbirtokosként a rendek belegyezése nélkül sem gazdasági, sem hadi, sem oktatási reformokat nem vihet véghez.¹⁷

15 Tarnai Andor: *Extra Hungariam non est vita... (Egy szállóige történetéhez)*. Bp., 1969. In: *Modern Filológiai Füzetek* 6. (Szerk. Horányi Mátyás) 92–100.

16 Adolph Beer: *Denkschriften des Fürsten Kaunitz*. Wien, 1872. 45–56.

17 Piotr S. Wandycz: *A szabadság ára. Kelet-Közép-Európa története a középkortól máig*. Bp., 2004. 74-78.

Az 1765-os országgyűlésen a három rend, a klérus, az arisztokrácia és a megyei nemesség nemzeti szolidaritása ismét erősnek bizonyult. Az ország főméltóságai, az esztergomi primás, az országbíró, és maga a nádor is csatlakoztak a rendek által elfogadott, az alkotmányosértés ellen tiltakozó irathoz. Az uralkodó a számára kudarcra végződő 1765-ös országgyűlés után nem hívja össze többé a rendi diétát, és az alkotmányosság félretételével, rendeleti úton kezdi el igazgatni Magyarország ügyeit is, ezzel felmondva a király és a rendek által 1711-ben megkötött kompromisszumot, és a mintegy fél évszázados békeállapot után egy negyedszázados konfrontációs szakasz kezdődik, a felvilágosult abszolutizmus negyedszázados története, amelyet II. József rendeletei zárnak le.

Emlékirataiban a királynő a két porosz ellenes háború vereségének okát az államszervezet tehetetlenségében, az állandó hadsereg és bürokrácia hiányában, az állami bevételek alacsony szintjében, a dualista államforma által ellehetetlenített társadalom állapotában, és mindenekelőtt a gazdasági élet elmaradottságában találta meg. Szilézia elvesztése folytán jelentősen csökkent a textil- és fémipar nyersanyagainak folyamatos beszerzésének biztosítása, a gabona és más félkész áruk felvevőpiaca, az északi államokkal fenntartott kereskedelmi lehetőségek megszűntek.¹⁸ Politikájának középpontjába a viszonyok sikeres minták átvételén alapuló tudatos átalakítása, az állam teljesítőképességét, a versenyképességet növelő reformok sorozata kerül. Ennyiben nevezheti a történetírás Mária Teréziát felvilágosult uralkodónak, s számíthatja a felvilágosult abszolutizmus magyarországi kezdetét 1765-től, a rendeleti kormányzás bevezetésétől.¹⁹ A királynő döntéseinek okai gyakorlatiak, céljának megfogalmazásában, ahogyan többször megfogalmazza emlékirataiban, nem tűnnek fel a „világosság századának” divatos eszméi és értékei: a programszerű antitradicionalizmus, a keresztény emberképpel szembe forduló optimista antropológia, az ésszerű világ megteremthetőségébe vetett hit, az „észjog” kategóriájának alkalmazása.²⁰ A felvilágosodás eszméi

18 Wandycz: i. m. 104–105.

19 Schlett: i. m. 287.

20 Ulrich Im Hof: *A felvilágosodás Európája*. Bp., 1995. 46–78.

azoknak a politikai koncepcióknak jelentették a cselekvésre való késztetés talán legfontosabb elemét, amelyek a „felvilágosult politika” egyik sajátos, antifeudális változatát teremtették meg. A felvilágosult abszolutizmus terézianus koncepciójának politikája szembefordult az érvényesülését gátló intézményekkel és hagyományokkal, felhasznált minden eszközt, amelyet alkalmasnak vélt 1. az állam teljesítőképességének növelésére és 2. belső és külső biztonságának növelésére. Azért, hogy növelje az állam teljesítőképességét bizonyos csoportok támogatásának megszerzésére törekedett, és a végrehajtó intézmények hatékony munkája érdekében felállította az állandó bürokratikus apparátust, ezért nem nevezhető ez a politikai időszak politikai despotizmusnak. Abból a megfontolásból, hogy az államkonföderáció belső és külső biztonságát erősítse, az oktatás terén a tanrend központosítására kényszeríti a protestáns gimnáziumokat, a katolikus vallási köntösben folytatott reformok pedig nemhogy optimista, polgárszülő intézkedéseket nem eredményeztek, hanem a vallás területén állami fennhatóságúvá tették a katolikus egyház működését, annak minden intézményével, így egyetemeivel is és teljes gazdasági és adminisztratív ellenőrzést vezettek be az akatolikus felekezetek felett, ellehetetlenítve azok szabad vallásgyakorlatát – mindezt az autonómia-ellenesség jegyében. Az antifeudális harc során csak papíron módosult a jobbágyság kiszolgáltatottsága az adómentes rendek felé, az úrbéri pátens bevezetése csak az ellenzéki rendek elleni lépésként értékelhető. Bécsnek 1765 után sem sikerült a társadalom gyökeres átalakítása, a társadalmi egyenlőtlenségek felszámolása, csak néhány örökös tartományban (Karinthia, Alsó-Ausztria) az alacsony számú polgárság nagykorúsítása, gazdasági és társadalmi feltökésítése.²¹

Az állami adóterhek növelésének gátat szabott a földesúri érdek, elsősorban az újra fellendülő földesúri árutermelés robotigénye. Bécs gazdasági rendeleteiben kizárólag azt tartja szem előtt, hogy a központi költségvetésbe bekerüljön a megfelelő mennyiségű adó. Mária Terézia azt a nemességgel kötött kompromisszumot mondja fel, amelyben a király az állam ügyeibe való beavatkozásról lemondó

21 Schlett: i. m. 288.

rendeletek ellentételeként a földesúr-jobbágy viszonynak a magán-
ügyek körébe sorolását fogadta el 1711-ben és 1723-ban a *Pragmatica
Sanctio*ban.²²

A jobbágyszolgáltatások rendeleti úton való szabályozásának indo-
kai térnek vissza rendre az addig a társadalomnak az államtól
függetlenül létező részeit érintő omnipotens és omnikompetens állami
beavatkozás során az oktatásügytől az egészségügyig, az új technikai
eljárások bevezetésétől a cigányok ügyének rendezését szolgáló intéz-
kedésekig, a bölcsőtől a koporsóig. A társadalom államosítása kezdő-
dik el 1765-ben – foglalhatnánk így össze röviden a teréziánus
felvilágosult abszolútizmus irányelvét.

Oratio és laudatio: Padányi Bíró Márton és Kovásznai Tóth Sándor

Mária Terézia uralkodásának első évében, 1741-ben Padányi Bíró
Márton kanonok országgyűlési beszédében újrafogalmazza a Regnum
Marianum fogalmát. A Szilézia védelméért folytatott háború vesztes
pillanataiban a királyi és a rendi hatalom, az isteni gondviselést
képviselő király és a rendek őseiktől örökölt szabadsága felbonthatat-
lan egységének tematizálása válik a rendek központi politikai kérdé-
sévé. Érdemes összevetni Padányi beszédét a Mária Terézia uralkodói
korszakát lezáró, Kovásznai Tóth Sándornak a Mária Terézia halálára
írt 1780. január 15-i laudációjában fellelhető számos közös elemmel.
Padányi erőteljesen hangsúlyozza a rendi és nemzeti szabadságot,
mely a Habsburg-abszolútizmus gyengeségét és a rendiség Európában
ekkor már példa nélkül álló erejét fejezi ki: a királyi hatalom elvi
korlátozottságát, a tradicionalizmus erejét, a nemesi natio magabiz-
tosságát, öntudatát. Padányi szerint a király csak katolikus lehet,
hiszen az ország Mária országa, a király a főurak segítségével
uralkodik, ahogy István király *Könyvecske az erkölcsi nevelésről* című
művében is olvashatjuk,²³ a királynak az országban kell tartózkodnia,
hiszen akkor itt összpontosul a gazdasági fejlődés újraelosztási
többlete, a királynak az országot meg kell tartania külső és belső

22 Schlett: i. m. 288.

23 Mészáros István – Németh András – Pukánszky Béla: *Bevezetés a pedagógia és az
iskoláztatás történetébe*. Bp. 2001. 304-305.

szabadságaiban, hiszen a magyarok sohasem voltak szolgák, és esküt kell tennie az alkotmányra. Ez a beszéd akkor hangzott el, amikor a konföderáció létkérdése Bécs és egyáltalán Felső- és Alsó-Ausztria függetlenségének megtartása volt, az uralkodó a magyar rendeknek volt politikai kiszolgáltatója.

Padányi szemben áll az abszolutizmus állam- és politika-felfogásával, amely – az államérdeket, a közjót állítva az államideológia középpontjába – szabadnak akarta magát tudni a tradícióktól, az ősi nemesi törvényektől, és partikularizmusnak minősítette az államon belül létező nemzeti különbségeket.²⁴ Kovásznai gyászbeszéde Mária Terézia felett – a laudatio műfajának megfelelően – retrospektív módon értelmezett királyi tükör: a mintaházasságot kötött, férjét szerető és tisztelő, majd azt hűségesen gyászoló feleségről, a sokgyermekes anyáról, és a heterogén, soknemzetiségű birodalmát minden pusztítástól védő királynőről szóló, érzelmileg színezett beszéd.²⁵ A laudatio elején a Habsburg dinasztia ősi eredete áll: Bécs trónjára való jogosultságukat Nagy Károlytól való származásuk igazolja, aki először próbálta újjáteremteni a darabjaira oszlott Római Birodalmat. A Német-Római Birodalom I. Ottó általi alapítására nem tér ki a beszéd, mintegy ezer évet átugorva Mária Terézia apjára, VI. Károly német-római császárra találunk benne utalást, aki lányának a birodalmat teljes örökségében hagyományozta át – biztosítva evvel az osztrák főhercegnő számára az örökös címet hivatalának viselésére. (A *panegyrikus laudatio* irodalmi műfajra jellemző a dicséret személy életének behelyezése egy olyan pozitív töltetű, minél régebbi ősöktől olykor mesterségesen származtatott lineáris biográfiába, ahol említésük esetén jelentéktelenné törpülnek a politikumot képviselő személy negatív jellemvonásai.)

24 Schlett: i. m. 278.

25 Alexander T. Kovásznai: *Laudatio funebris, dicta Maros Vásárhelyini in Templo arcis Anno MDCCCLXXX. XV. Kalend. Januar. cum honores exequiales Augustae Reginae Mariae Theresiae, Magnae Principi Transsilvaniae cet. publice persolverentur.* In: *Carmina exequalia, et paucula quaedam alius argumenti. Trajecti Batavorum, 1782.* 209–224. Idézi Koncz József: *A Marosvásárhelyi Evang. Reform. Kollégium története.* Marosvásárhely, 2006. 175, 197.

A Habsburg-dinasztia örök érvényű joga az uralkodáshoz számos hasonlat alapját képezi: a több szenátort és hadvezért adó Fabiusok nemzetségéről Ovidius *Fastijában* olvashatunk, akik Róma városállamának voltak önfeláldozó védelmezői, vagy a spártai Lampido-k, akik hosszú éveken keresztül vezették a lakoniai bulét, városi tanácsot. Mindezek a példák a Habsburgok és különösen Mária Terézia perpetuitás-, örökös-jogát akarják igazolni Bécs trónjára. Az 1740-ben megújított örök érvényű örökségi levél szövegezésében már nem szerepel az „örökségül hagyott spanyol részbirodalom.” Kovásznai beszédében az átvezető részt Mária Teréziának Magna Princeps-ként való definiálása jelzi. Az osztrák hercegnő azért első az elsők között »primum caput senatus«, mert a virtus – az antik nyelvezetben csak férfierényként jegyzett, egyébként lefordíthatatlan, de konvencionálisan »bátorság«-nak aposztrofált erény – és a favor, a kegyesség életének és döntéseinek meghatározója. Lelki nagysága és méltósága biztosítja az általa kihirdetett törvények tökéletességét és közérvényűségét. A virtus és favor mellett a további erények illetik meg Magyarország királynőjét: pietas, itt elsősorban már-már a kortársak által is bigottságnak titulált istenfélelmére gondoljunk; iustitia, az általa jegyzett törvények általános érvényűségére, igazságosságára vonatkoztatva; a humanitas és a clementia – az emberi kegyelem és kegyesség, illetve a munificentia, a törvény által előírt adományozókészség (a szónok itt a munus kettős jelentésére céloz: feladatot és annak jutalmazását is jelölve), és a liberalitas, a bőkezűség egy királyi tükör által előírt sémát követő királynő jellemző alaperényei. Az erénykatalógus után, a gyászbeszéd központjában Mária Teréziának Kybelé istennőhöz, Magna Materhez mint több nemzet istenanyjához való hasonlítása áll.²⁶ A hasonlat alapja jól jelzi, hogy egyrészt a kizárólag nemesek által vezetett hasonló és átláthatatlan intézményrendszerekkel működő tartományok intézményi egyesítése volt Mária Terézia legfontosabb feladata, másrészt a kusza hatalmi struktúra átvétele után szembe kellett nézzen II. Frigyes sziléziai területfoglalásával. A királynő divinizálása a konföderációs államközösség védelmére utal, Szilézián kívül sikerül annak egységét fenntartania.

²⁶ Kovásznai: i. m. 215.

Kovácsnai abban a kontextusban használja a már említett hasonlatot, hogy a királynő divinikus képe is akkor jelenik meg a politikai közgondolkodásban, amikor külső, azaz porosz és bajor veszély fenyegeti a konföderációt, amikor az antik római köztársaságban a második pun háború idején recipiálják, átveszik a különféle etnikumokat valláspolitikailag egyesítő Magna Mater kultuszát.²⁷ Arra a kérdésre, hogy az alapos klasszika-filológiai ismeretekkel rendelkező, az utrechti akadémiát megjárt, és ott a catullusi és petrarcai életművek kritikai kiadását előkészítő Kovácsnai gyászbeszédében céloz-e a sorok között a Mária Terézia-kultusz Magna Maternek a catullusi leírás szerint az öncsonkításba átmenő vallási kizárólagosságot követelő hasonlatára, nem kapunk választ az életműből, csak avval a feltételezéssel élhetünk, hogy az előírásoknak megfelelő laudatio sorai közé Kovácsnai beszúr(hat)ot) egy kettős értelműnek is értelmezhető hasonlatot.²⁸ Magyarország királynője soha nem jelenik meg Kovácsnai gyászbeszédében mint a remény jelképe. Napként, Sol-ként való ábrázolása ókori keresztény sémákra tekint vissza.²⁹ A szónok itt a napot, azaz a királynőt mint a fényforrás biztosítóját és mérséklőjét ábrázolja: »dux luminum et moderator«, azaz a középkori császári uralkodó típusát, aki közvetíti törvényeivel isten akaratát alattvalói irányába.³⁰ Mit jelent a politikai értelemben vett fényforrás

27 Kovácsnai: i. m. 219-220.

28 Catullus Veronensis: *Libelli. carmen 63*. Bp., 1998. In: Auctores Latini sorozat XV. k. A kisázsiai, pontosabban frígiai, dindymosi eredetű Kybelé kultusza Kr. e. 204-ben kerül át Rómába, amikor a Sibylla-jósokra hallgatva a rómaiak elkérték Attalus királytól azt a nagy meteorkövet, mely a fríg földanyának legrégebb megjelenítése volt (Titus Livius: *Ab urbe condita*. Leipzig und Berlin, 1909. lib. XXIX 14, 10). Ünnepe, a Megalesiát április 4-én ülték. Papjai, galloi vagy latinosan Galli eleinte idegen eredetűek voltak, és római polgár sokáig nem is léphetett soraikba. Catullus költeményének tárgya és a szokatlan versemérték, a galliambus, a hellénisztikus költészet szellemére vall, de a tartózkodó alaphang a Kybelé-kultusszal szemben római, s Attis, az istennő egyik őrzőgő híve öncsonkításának mint a Kybelé-vallás következményének elutasítása jellegzetesen catullusi felfogásra vall. A vers stílusában is sok Catullustól kedvelt jellegzetességet mutat, így gyűrűs kompozíciójában (vö. 64. és 68. c stb.), stíluseszközeiben (szó- és mondatismétlések, alliteráció), a kicsinyítő képző és a többes szám használatában.

29 Lásd az egyházatyák műveit, pl. Sanctus Ambrosius: *Hexaemeron*. Lyon, 1889. Lib. II., cap. 8-9.

30 Kovácsnai: i. m. 220. Bővebben lásd erről a témáról, Georges Duby: *A katedrálisok kora*. Bp., 1984. 7-12.

a műben? A magyar nemzet – *gentis nostrae* – durvaságát, faragatlanságát az adórendszer egységesítésével, átláthatóbbá tételével, az elmaradt mezőgazdasági technikát külső országok lakóinak betelepítésével próbálta megújítani. Az állandó bírósági táblák felállításával folyamatossá tette az igazságszolgáltatást, megoldást keresve a nemes és paraszt közötti jogi problémákra.

Az igazság bajnoka, istennője a királynő, ezek után kérdésekkel halmozza tanár- és deák hallgatóságát a szónok.³¹ »Ítéltétek meg ti, mennyire volt Mária Terézia a mi princepsünk?« A várva várt válaszadást fokozással érzékelteti, a választ nem adja meg, egy rövid éreynkatalógus összeállítás után, ahol a *gravitas* és a *prudencia* lép előtérbe, megszemélyesítve, nagybetűvel, az elhunyt feletti gyászában a negyvenéves kollégiumi tanár, tanvezető Kovásznai Tóth Sándor Mária Teréziát Menynek Királyné Asszonyává – *Coeli Regina* – emeli, Magyarország védelmezőjét láttatva a királynőben, Máriával azonosítva az apostoli királyság legfőbb védelmezőjét.³² Az uralkodó törvények felettségének legitimációja Kovásznainál a „természetjog” puffendorfi felfogásának cáfolatán alapul, hiszen nála a királynő uralkodói tetteit a biblikus, kinyilatkoztatáson alapuló isteni törvények, spiritualitásból kinövő szakralitás határozza meg, azaz a szónok visszaül az érett középkori Isten-uralkodó divinális szintagmára. És ebben sem Padányi, sem Kovásznai beszéde nem puffendorfi, hiszen az abszolutisztikus királykegy-gyakorlat nem a természeti alapösztönöknek a természetjogi normák és erkölcsi törvények alapján szerveződő királyság mintájára megy vissza, hanem szakrális, Ég Királynője-típusú divinikus középkori sémákból: »*divina favente gratia*« fakad. (Padányi Bíró Márton kanonok 1741-es reményeket ecsetelő beszédében az uralkodót Mária Békességet teremtő társává teszi.) Ebből a szempontból tévesnek találok Fazakas István megállapítását, miszerint a XVIII. századi Habsburg politikai programbeszédek és berendezkedési tervek kizárólagosan a puffendorfi természetjog nézeteire épülnek fel.³³

31 Kovásznai: i. m. 221.

32 Kovásznai: i. m. 223.

33 Fazakas: i. m. 13–24.

Hol marad a remény, a jövőbe való kitekintés a két beszédben? Padányi koronázási előbeszédében természetesen csak Magyarország királynőjére gondolhat a magyar rendek által hón áhított társadalmi béke és a politikai konszenzusnak a rendek felé hangsúlyosabb eltolódása, bővülése reményében, Kovásznai gyászbeszédében Mária Terézia dicsérete mellett az elhunyt fiába, II. Józsefbe helyezi több részben reményét.³⁴ Miért hangsúlyozza Kovásznai több helyen a reményt? Erre a kérdésre próbáljuk forrásaink alapján keresni a választ.

Protestantizmus: állam az államban?

Az 1691-es impériumváltás után a Habsburg államföderáció királyai elutasítják a centralizált állam kiépítése érdekében a tartományi különállást, a nemzeti érzést, az anyanyelvhez, a tradícióhoz való kötődést, a testületi szellemet – amennyiben az államhoz való lojalitást kérdésessé tették. Kik a képviselői a nemzeti tradícióhoz való kötődésnek, a testületi szellemnek?

A protestáns városokban a hitközösség és a politikai közösség fedezték egymást, s így a városok segélyekben részesítették az egyházat és az iskolát, mivel a község pénze közalap jelleggel bír. Szilézia elvesztése után a királynő beszünteti mind a katolikusok, mind a protestánsok számára folyósított községi segélyeket Magyarországon és a külön adminisztratív jogkörrel kormányzott Erdélyben avval a magyarázattal, hogy a községi segélyek folyósításához az adózók kölcsönhöz folyamodnak s anyagilag tönkremennek. Lássuk, milyen okok vezérelték ebben a döntéshozatalban a bécsi domost, uralkodói házat. A protestáns oktatási központoknak átutalt községi pénzek java részét a külföldi, elsősorban az ellenséges országok akadémiajában való továbbtanulásra különítik el – azaz a peregrinusok sok pénzt visznek ki az országból, s nem itthon költik el – hangzik el többször a vád a bécsi Kancelláriában.

De lássuk, milyen összeget is visznek ki az országból a peregrinusok? Egy 1750. május 10-én kelt levélből értesülünk arról, hogy „discursus

34 Kovásznai: i. m. 215, 219, 223.

vaygon a pium legatumok veszedelméről is, hogy nem tsak az interessek nem administraltatnak, de néhol a' capitalisok is periculumban forognak. Concludáltatott azért; intimáltassék a' collegiumbeli curatorokkal, hogy minden adósságok succintus extractussát küldgyék bé, kinél mennyi cap(ita)lis van? Mit foenerál? És kinél mi interes vaygon hátra. Előre mindenhol ki kell keresni a' collegiumok fundussainak elenchussit a' consistorium ládájaiból; nyúlván a' ládába t. Püspök úr, és Halmágyi István.³⁵

Azaz a Consistorium felszólítására leltárt kell készíteni arról, milyen pénzösszegek állnak rendelkezésre a kollégiumi oktatásnak és a peregrinusok ösztöndíjának biztosítására. Azáltal, hogy a városi tanácsoknak megtiltja a kancellária az anyagi segítségnyújtást az iskolák és más felekezeti intézmények részére, azaz elkülöníti és szekularizálja a városi és egyházi hatalmat, az egyháztanács kénytelen a Főkörmányszék felszólítására összeírni azokat az összegeket, amelyekből fenntartja intézményeit. Ezek jelentős részét képezték a fejedelemség korában nyújtott tőkepénzek (capitalisok), melyeknek kamatai (interes) révén a praeceptorok és meghatározott számú peregrinus külföldre utazhatott továbbtanulni. A fejedelmi pénzek mellett jelentős részt vállaltak, vállalnak a segélyezésből a magánszemélyek »pium legatum«-ai, kegyes adományai, melyeket testamentárisan hagynak egy-egy intézményre. Az Egyházmegyei Főtanácsnak írott levelekből ismeretes, hogy a pium legatumok uzsorálását nem könyvelték egységesen az erdélyi ref. kollégiumok, több számadás elveszett. Ezek felkutatására ad megbízatást a püspök és az Egyházmegyei Főtanács elöljárója, praesese, Halmágyi István. Röviden azt a következtetést vonhatjuk le, hogy mind a külső, a Főkörmányszék, azaz Bécs részéről jövő, mind a belső egyházszervezet csúcshierarchiája törekedik a rendelkezésre álló pecuniáris, anyagi eszközök centralizálására, erdélyi szinten való átláthatóvá tételére, egységes kezelésére, számadására. Ezért olvashatjuk már az 1749. március 25-én kelt leiratban, hogy egységesítik a praeceptorok és az oktatásintézmé-

35 Erdélyi Református Egyházkerület Központi Gyűjtőlevéltára (ERefLvt.) 1750/15. Itt köszönném meg Sipos Gábornak, Dáné Veronkának és Ósz Sándor Elődnek a szakmai tanácsadást, segítséget.

nyek officiálisainak (senior, contrasciba és a könyvtáros) fizetését, hogy a tudományok oktatására szánt összeg a kiszámíthatóság érdekében facultásonként két évre legyen előirányozva.³⁶

Oktatásszervezés

Miért csak két év áll rendelkezésre egy tudományág elsajátításra? A választ két forrásból kapjuk meg: 1. az Egyházmegyei Főtanácsnak írt levelek, melyek 1750-1751-ben arról tudósítanak, hogy az enyedi professzorok arról panaszkodnak leveleikben, hogy „segnescált minden diligentia, vilescált a disciplina azon N(emes) Collegiumban, és hogy annak oka volna rész szerint az Ajtai úr grammaticájának le tétele rész szerint pedig a' Collegiumokban a tanításbeli difformitás. Az Egyházmegyei Főtanács 1751. február 14-én kelt válaszában a következőket írja: „Considerállyanak egy alkalmas terminumot Enyeden a curatorok és Kolosvárról Verestói urat, Vásárhelyről pedig Intze ur(a)t elhivatattván és ott helyben Enyeden Ajtai ur(am)mal együvé ülvén, tegyenek valamely munkát de uniformitate studiorum, melly mindenütt recipiáltassék.”³⁷

Az első forráshoz kapcsolódóan Ajtai Abod Mihálynak, a nagyenyedi református kollégium paedagogarchájának 1755. január 16-án kelt *Apologia Innocentiae* című írása áll rendelkezésünkre.³⁸ Miért »segnescált a diligentia« és miért »vilescált a disciplina«? Az apológia műfajnak megfelelően először azokat az érveket hozza fel oktatásszervezeti metódusa ellenzői ellen, melyeket megújított vagy bevezetett, „felállítá” a nagyenyedi ref. kollégiumban.

Ajtai Abod Mihály 1738. január 15-én kezdte el professzori munkásságát a nagyenyedi ev. ref. kollégiumban. Látva az erdélyi és a magyarországi kollégiumok közötti oktatási színvonal különbségét, egységes oktatási terv kidolgozásába fog. Bevezette a Cellariana methodust, amelyet korábban Gesner, N. alkalmazott a hannoveri egyetemen. Az új klasszika literatúra oktatási terv bevezetésének három célja volt: 1. a mondattan oktatása után 2. a beszédkészség

36 ERefLvt. 1749/36.

37 ERefLvt. 1751/10.

38 ERefLvt. 1755/3.

kialakítása, „elegantem vocum apte dispositionem” volt a cél, a deákok osztályokba való besorolása után; 3. a retorikai oktatás bevezetése, melynek révén a »a teneris adsuescere multum est, a’ minoribus így mennek ad majora«.

Ajtai tervezetében az archaikus, köztársaság kori latin szerzők műveinél nagyobb hangsúlyt kapnak a principátus kori szerzők alkotásai, mert 1. „a praeceptorok sem értik már a pura Latinitást, amelyet soha nem tanultak vólt”, 2. a Kr. e. I. század végén konszolidálódó augustusi principátus és az azt hirdető, a Maecenas és a Corvinus Messala körhöz tartozó vates költők (Vergilius, Horatius, Propertius), vagy a politikai diktatúrát elutasító, a közélettől megcsömörlő, viszonylagos anyagi jólétet biztosító, kis birtokaikra visszahúzódó költők (Albius Tibullus, Valgius Rufus, Sulpicia vagy az ifjú Ovidius) a görög folklór siratóénekeiből merítkező epiko-lírai elégia műfajában alkotnak. Ahogy a Kr. e. I. század húszas-tízes évtizedében válaszként a kialakuló, az állami tisztségek évenkénti megújításával lepezett diktatúrára, a közéleti szerepek látszólagossá vállására az egyéni érzések és hangulatok, a finom lélekrajz, a magánélet és a pacifizmus problematikájának kifejezése, az individualizmus kerül előtérbe az irodalmi alkotásokban, úgy Ajtai literátori oktatásszervezésében helyet kapnak a centralizáló politikai programot támogató Horatius elégiái, vagy Vergilius eposzai és bukolikus, aranykort idéző eposzai és az azt elutasító Tibullus elégiái, epigrammái is, melyek az archaizáló klasszikus latin nyelv elsajátítása mellett felhívják a később nagy számban külföldi egyetemeken továbbtanulni akaró deákok figyelmét a bécsi, antik politikai metódusokat követő centralizációs törekvésekre, és lehetőséget biztosítanak a passzív értelmi ellenállásra – hangsúlyozza több helyen apológiájában Ajtai.

Ajtai a praeceptorokat is classisokba szedte, leiratá, „hogy magok is tanulják és a’ gyermekekkel tanultassák, meg hagyám, ugyanis a praeceptorok nem tudták korábban, hogyan kell az auctort olvasatni, hogy a gyermeknek »épületes légyen«, továbbá” – vallja az apologeta – „a Cellarianum methodumot publice tantám, mind a publicus mind a privatus praeceptoroknak”.

Ajtai A. Mihály külön methodust dolgoz ki a „Nobilitas institutiojára”, mivel azoknak „más tzellyok vagyon, amint Betlen Gábor Fejedelem dispositiojában is aperte meg vagyon”. Ajtai arra utal, hogy az extraneus (nem bentlakó és az iskola törvényeit nem subscribáló) deákok számára olyan módszert dolgoz ki, amelyben jobban előtérbe kerülnek azok a tantárgyak (földrajz, történelem, természettudományok), melyek a nemesi származású deákok számára fontosabbak lesznek a *cursus honorum* teljesítése végett. A *Geographicum* és *Mathematicum studium*okat majd fel állítám, és annyira vivem, hogy a’ gyermekek jobban tudják vala mint a’ régi Deákok.

A retorikát *per imitationes* (utánzások), *amplificationes* (felnagyítás), *ornatus* (díszítés, kiszínezés), *praxis* (beszédgyakorlatok) módszereivel oktatja, mégpedig magyar nyelven, magyar nyelvű fordítással. Minden tantárgyból kötelezővé tette a *publica oratio*-t, melyet minden évben meg kellett tartani, és a *dissertatio* megírását: »*datis materiis*«.

Ő vezeti be a *Cellariana methodus*t, annak a Christophor Kellernek filológiai tankönyveit, aki Cicero *Epistolae ad familiares*, Iulius Caesar, Corn. Nepos, Eutropius, Silius Italicus műveinek kiadása terén, a földrajz, a történelem és a keleti nyelvek művelésével hosszú időre meghatározta a zeitzi, a weimari és a hallei klasszika literatúra oktatását.

Keller methóduját korábban Gesner sikeresen alkalmazta a hannoveri egyetemen. Ajtainak a *Cellarius* kötete³⁹ alapján szerkesztett *Grammatikája* azt jelezte, hogy átalakulóban van hazánkban is a latin nyelvoktatással kapcsolatos régi szemlélet, vagyis az a nézet, hogy a latin nyelvtant csakis latinul lehet oktatni. A XVIII. század hatvanas-hetvenes évtizedeiben Európa fejlettebb országaiban, így Hollandiában is az idegen nyelv tanulására szolgáló tankönyvek az adott nyelv nyelvtani szabályait már anyanyelven magyarázták. Erre törekedtek a németországi egyetemeken tanult protestáns ifjak is, akik hazatérve tanárként működtek a református kollégiumokban és az evangélikus líceumokban. Ők tanítványaik kezébe új, korszerűbb tankönyveket kívántak adni. Azonban az új, magyar nyelven íródott latin tanköny-

39 Christ. Cellarius *Grammatica Latina Linguae Hungaricae accomodata*. (h. és é. n.)

vek is a hagyományos tartalmat és szerkezetet követték, hangtani, szótani és mondattani részeket tartalmaztak.

Ezelőtt egy fél évvel zártuk le a Teleki-Bolyai Könyvtárban az ott található három nagy állomány XVII. századi könyveinek leírását tartalmazó katalógust. Ha betekintünk a marosvásárhelyi ref. kollégium XVII-XVIII. századi latin és ógörög nyelvkönyveibe és régiség-tanjaiba, így a több kiadást megélt *Cellariana Rudimenta* vagy a Kolozsváron 1771-ben megjelenő, Ajtai Abod Mihály által szerkesztett *Cellariana grammatikába*, vagy a Zeitzben 1677-ben kiadott *Antibarbarus latinus sive de latinitate medie et infimae aetatis*ba, vagy az ugyanott 1685-ben megjelenő *Historia Antiquaba*, akkor a deákoknak az előlapokra és a nyomtatott szöveg mellett széljegyzetként írt XVIII. század második felére datálható bejegyzései alapján kirajzolódnak azoknak az auctoroknak a művei, melyeket a deákok subscribálás után olvastak a pápai református kollégiumból Marosvásárhelyre filozófiát és klasszika literatúrát oktatni hívott Lithocomes, azaz Kövesdi János, vagy a Székelyudvarhelyről oda érkező Rimaszombati Sámuel, vagy a jelentős magánkönyvtárát később a kollégium tanári könyvtárára hagyományozó Técsi Sámuel, vagy a leideni egyetemen klasszika-filológiából doktori címet szerző Kovásznai Tóth Sándor praeceptorsága alatt. Mit tartalmaznak ezek a bejegyzések? A legtöbb idézet a köztársasági eszméket pálfordulással feladó Horatius ódáiból és szatíráiból olvasható, azokból az ódákból, melyek között jelentős helyet foglal el a bejegyzések tanúsága szerint is a programvers vagy a *Carmen saeculare*, a *Százados ének*. Mindkét alkotás az augustusi principátus politikai programjának hirdetői. A második leggyakrabban bejegyzett idézetsor Vergilius Aeneiséből és a IV. eklogából való, az a rész, melyben a költő szerint a hosszú polgárháborúkkal teli időszak után Augustus biztosítja a politikai és társadalmi biztonságot, jólétet, tehát nem kell egy újabb megváltóra várni. Harmadik helyre teszem a liviusi életműből bemásolt részleteket, azokat, amelyek a római köztársaság történetének, a hatalommegosztás ügyeit-bajait elítélő bemutatásával a hatalomnak egy kézben tartását sugallja a szerző. Említhetném még a köztársaságkor végén alkotó Cornelius Nepos *De viris illustribus (Híres férfikről)* írt munkájának szövegrész-

leteit, vagy Sallustius archaizáló, a Kr. e. I. században csak szóbeszédben fennmaradt latin nyelvű történelmi műveit, Plautus és Terentius fabula palliatáit és Atellanáit, Propertius Baiae-ban írt elégiáit, a principátus intézményével szembe forduló Ovidius talán két legfontosabb művét, a *Fastit* (*A római naptár*) és *Metamorphoset* (*Átváltozások*), vagy az ifjabb Seneca erkölcsi leveleit és töredékesen fennmaradt költeményeit. A XVIII. század második feléből származó bejegyzésekben ezek aránya jelentősen kevesebb, mint az első három helyen jegyzett auctorok, Horatius, Vergilius és Titus Livius szövegrészletei.

Kovácsnai Tóth Sándor könyveinek és kéziratának nagy része a marosvásárhelyi ref. kollégium állományát gazdagítja. Kéziratai között olvashatunk paedagogarchai, tanvezetői tevékenységéről is. A Főconsistorium által 1769-ben kiküldött irodalmi bizottság, a litteraria commissio, Kovácsnaira bízta az eddig használt *Rudimenta* kézikönyv helyett Bél Mátyás pozsonyi tanár cellariana grammatikájának előkészítését, átalakítását, hogy egyik oldalon a latin, másikon a magyar szöveg legyen, úgy Freyer *Oratoriájának*, *Szónoklattanjának* kivonatos elkészítését is.

Mind Kovácsnai, mind a későbbi könyvtár alapító Teleki Sámuelnek⁴⁰ 1769-ben Sárdon fogalmazott kéziratban maradt tanterveiben a természettudományok mellett az archaikus irodalmi művek ellenében kiemelt szerepet kapnak a principátus kori auctorok olvasmányai. Véleményem szerint a pura latinitas elsajátítása végett és abból a politikai megfontolásból, hogy az examen rigorosum, azaz a szigorlat tanterve teljesen megfeleljen az alsó- és felső ausztriai katolikus gimnáziumok klasszika literatúra oktatási rendjével, és az academizánsok könnyebben kaphassanak extrema orara szóló passust.

Az új didaktikai módszer miatt sok panasz érkezett a praeceptorok részéről az Egyházmegyei Főtanácshoz. A „panaszok és az incriminációk miatt a Supr. Consistorium 1744-ben Generalis Visitatiót deputála: T. T. Deáki József püspök, Pelsőczy János generalis notarius és Zágonyi György uram.” A bizottság meghagyta Ajtainak, hogy írjon egy nyelvtankönyvet Cellarius módszere szerint, amelyet majd a püspök kinyomtat Szebenben. Vásárhelyi Tőke István 1747-ben elérte,

40 T q-1157-es cartophylacium a Teleki-Bolyai Könyvtár Teleki gyűjteményében

hogy ne nyomtassák ki a grammatikakönyvet Szebenben. 1747-ben Ajtait megfosztják pedagogarchai, tanvezetői tisztségétől, „Wesselényi Ferentz curator uram Ajtai óráit concedalá Tőke uramnak”, aki „kihánnyá az auctorkat, exterminalá a Geographiát és a Mathesist, a stílusgyakorlatot pedig újra a régi memoriter-gyakorlat váltotta fel.” Tőke István megszünteti a praesességet, a dissertation és a publica oratio módszere helyett a repetitiot építi újra be a tanrendbe.

S hogy röviden szóljunk Ajtai utódjának, Vásárhelyi Tőke Istvánnak rendszeréről: 1767. február 15-én kéri az enyedi kollégium tanári kara, hogy Vásárhelyi Tőke István filozófia tanárt „nem is előregedett állapottyára nézve”, hanem mert „megcsökkent a Philosophiae studium” a Főegyházmegyei Tanács helyettesítse más tanárral. Az utód a Fogarasi Pap Józseffel többször szembetűzésbe keveredett, a székelyudvarhelyi particulából áthozott Kováts József lesz.⁴¹

A pénzügyi ok mellett vallásügyi okok is vezették a döntés meghozóit: Barkóczy Ferenc esztergomi prímás, tanulmányi prorektor szerint, amint emlékirataiban feljegyezte 1762-ben, a peregrinusok a naturalista, deisztikus és materialista gondolkodást hozzák haza az „eretnek” országokból, Poroszországból és a németalföldi akademiákról, ezzel aláássák az államrendet. Az eretnek ország akademiájának tanárai támadják a katolicizmust, az akademiták, azaz a külföldi egyetemen tanulmányaikat befejezett hallgatók „felekezeti szívósságra” tesznek szert, ezáltal az igaz tanítástól félrevezetik a köznépet.⁴² Barkóczy prímás szerint az 1609:13 tc. alapján a peregrináció jogtalan, haszon és zsold (‘lucrum’ et ‘stipendium’) érdekében senki se mehessen külföldre a király, illetve a nádor tudta nélkül. A stipendium szónak itt rabulista,⁴³ jogcsavaró átértelmezést ad az ecclesiastique seigneur azzal, hogy a stipendiumot a protestáns ifjakat eltartó külföldi alapítványok ösztöndíjprogramjára vonatkoztatja, avval a váddal illeti a református academizánsokat, hogy az »eretnek tanok« külföldi segély, ösztöndíj révén kerülnek vissza a

41 ERefLvt. 1767/6.

42 Dr. Finácz Ernő: *A magyarországi közoktatás története Mária Terézia korában*. Bp., 1899. 26–32.

43 rabulista jogértelmezés (vö.: lat. rabula): aki az ellene szóló jogot álérvelések, szofizmák segélyével a maga védelmében, érdekében magyarázza, értelmezi.

zsoldosszellemű reformátusok szellemi terméke révén az államkonföderációba. Bécs a hazai protestáns felekezet vagy a porosz egyházi igazgatóság által biztosított ösztöndíjhoz való hozzáférés ellehetetlenítését szándékozik biztosítani a passus bürokratikus, többnyire a numerus clausust alkalmazó megadásával, illetve az államkonföderáción belül működő egyetemek átszervezésével próbálja útját állni a külföldön való továbbtanulásnak.

A passus kibocsátását az impériumváltás után már 1725-től törvényesítették, annak ellenére, hogy a protestáns város- és egyházközségek az 1681:25 és 26 tc.-ek alapján, amelyek biztosítják a korlátlan vallásgyakorlat és felekezeti tanulás jogát – ez ellen tiltakoztak. Az 1725-ös rendelet előírja, hogy csak útlevelemmel, azaz *salvus conductus*-szal lehet kilépni az országból. A vallásgyakorlás joga ellen tulajdonképpen ennek beszerzési körülményei szólnak: a kérelemnek a helyi hatósághoz való leadása után azt jóvá kellett hagynia a Helytartótanácsnak, amelynek szignálása után az a bécsi kancelláriához került, ahol »alapos elemzés« során megkaphatta a királyi engedélyt. A királyi engedély ugyanezen az úton került vissza a kérelem benyújtójához. A változás 1748-ban következik be, amikor Mária Terézia betiltja 1752-ig az államkonföderáción kívüli egyetemek látogatását, ez alól csak azoknak a református arisztokrata családoknak a sarjai kapnak felmentést, akiknek későbbi politikai alkalmazásuk reményében szándékozik Bécs elősegíteni a külföldi tanulás lehetőségét. Ezeknek a protestáns családoknak az ifjai extraneus deákként sajátították el a külföldi, elsősorban protestáns centrumok egyetemei kiváló tanárainak tudományait, s hazatértük után mind Bécs, mind a helyi egyházközségek és tanodák lelkes és bőkezű támogatóivá váltak. A rendi műveltség elve azért sérti a protestáns tógatus deákok továbbtanulási- és vallásszabadságát, mert zömükben szegény papi családokból származnak, kevesen tudják igazolni hatósági igazolvánnyal, hogy rendelkeznek az útra szükséges pénzüsszeggel.⁴⁴ A rendi műveltség alkalmazása 1748-ban válik rendeletté, törvénné.

44 Jakó Zsigmond – Juhász István: *Nagyenyedi diákok 1662–1848*. Buk., 1979. 72–75.

1752-ben pontos előírás születik afelől, milyen feltételek között lehet „in exteris oras” egyetemet látogatni.

„C(omes) Johannes Haller, a Gubernium nevében értesíti a Ref. Főkonzisztóriumot, hogy a királyné parantsolattya miben állyon az idegen országokra experientiae causa menő ifjuságról a’ ref(orma)ta religionak satus nemzettől való abstineálásáról, és végre a’ Superintendensnek ez után impetralanak confirmatiojáról pro uberiose capienda notitia, ezen dicetasa jött Regium Rescriptum in ea parte his communicaltatik. Melly kirallyi parantsolat hogy obsequenter bétellyesítették Ex(cellen)t(i)ád és a’ M(él)t(ósá)g(o)s urak observálni et per luce(m) religionis subordinatos observáltatni hogy kötelességekben járo dolognak fogják esmérni, egyéb reménységgel vagyunk.....”

Cibinii, Gubernio, 1752. július 27. C(omes) Johannes Haller
B(aro) Josephus Josniczy

Extractus Rescripti Regii de Dato Vienna Austriae, die 27. Mensis Julii A(nn)o 1752. Quis vero noster circa Articulum Juventutis in Exteras oras experientiae causa proficisci volentis intentu, ’a Statibus, et Ordinibus citatum, et vestri medio Nobis repraesentatum, sit sensus, ex benigno nostro ad dictos Status, et Ordines exarato Rescripto percipietis. Vobis praeterea(m) serio committimus quatenus invigiletis, necessariasque faciatis ordinationes, ne ejus modi Juvenes promiscui sed praemisso, ad mentem citatarum Legum et Resolutionum, per viros idoneos examine num utilitatis quidpiam ex eorum peregrinationes in Publicum redundatarum sperari queat, in Exteras oras discedere permittantur. Dimittendi vestris Gubernii Regii Passualibus se muniant, in Aula nostra exhibendis, ubi etiam Reversales de se, quod ad amicas Nobis Provincias exteris se conferre velint, praestabunt, si qui vero, Legibus patriis nostrisque ordinationibus non attentis alia via et sine praehabita licentia egressi fuerint:/ plures enim praesertim ex Reformatae Religioni addictis per Poloniam ac Silesiam proficisci perhibentur:/ illi tanquam Legum Mandatorumque Caesareo Regiorum Transgressores poena Articulari erunt plectendi.

Et cum observaverimus ’a Reformatae in illo Principatu Nostro Religioni addictis in Memoriali ratione Superintendentis sui in Bonis inscriptitio [recte: inscriptione!] jure possessis, jure perennali Stabiliendi Communi Nomine formato Status nomen usurpasse, taliterque subscripsisse; inconveniens autem esset, ut in una Provincia plures, diversique considerentur Status

praeterea idem Superintendens confirmationem suam, ut ut eam Aprob. Const. Parte I^{ma} Titt. I^{mi} Art(iculi) 9ⁿⁱ vigore a Terrae Principe habere deberet, 'a Nobis impetrare hactenus neglexerit. Hinc tam unius, quam alterius intuitu eosdem Reformata Religioni addictos, quo a priori abstineant, posterius vero observent, taliterque intentioni ac voluntati Nostrae fiat satis, monebitis.

Külső borítón: De studiosis peregrinantibus abstinentia a denominatione Status Ref(orma)ti Confirmatione impetranda Superintendentis Ref(or)torum 27 sept. 1752.”⁴⁵

1752-től a Haller János és Josinczy József szebeni székhelyén készült átiratból kiderül, hogy: 1. a református deákok nem folyamodhatnak státusként a passusért, hanem személyenként kell kikérjék az engedélyt külföldi országokba való továbbtanulásukhoz. Ezt a funkciójában megerősített superintendens kell impetralja, mint a Supremum Consistorium legfőbb vezetője. A leirat megtiltja az ösztöndíj összezedését faluról-falura járással. 2. A kérelemnek a bécsi jogkodifikáció előírásait kell szem előtt tartania, s nem a Bécs szemében már semmis *Approbatæ Const.*-nak a peregrinációra vonatkozó artikulusát (I. rész, I. cím, 9. artikulus), amely fejedelmi engedélyhez köti a külföldi egyetemjárás szabadságát. Haller és Josniczy átiratával figyelmezteti az 1682 óta fennálló Erdélyi Ref. Főegyháztanácsot a törvények betartására. (Ötször fordul elő a moneo ige a fogalmazványban, jelentésében mindig a jogi büntetést megelőző figyelmeztetésre utalva.) 3. Lengyelországon és Szilézián keresztül tilos az utazás, mert a peregrinusok nem érinthetik „az eretnek vallást központilag támogató” Poroszország területét.

Báró Alvinczi főkurátor indítványozza, hogy az ifjak elengedését, küldését a Főkonzisztórium szigorítsa meg, mert ha sokan indulnak el, félni lehet a végleges tilalomtól. Ezt a felvetést az ágens, azaz a Bécsben székelő, a magyarországi és erdélyi reformátusok ügyeit intéző hivatalnok helyteleníti.

45 ERefLvt. *Academiákról való kitiltás* (1752/70/70).

A hétéves háború alatt (1756–1763. febr. 15.) Bécs teljesen felfüggeszti a külföldi utazásokat. A következő 1756. május 16-án Szebenben keltezett „formanyomtatvány” a rendi műveltség bizonyítékeként csak a nemesi származású, teológiát hallgatott deákok részére készült az 1752:9-es tc. alapján, akik kizárólag teológiát tanulni akarnak menni a Habsburg államkonföderációval barátságos országba. A beadvány feltételezi, hogy a peregrinus deáknak az Egyesült Tartományok hatóságai ösztöndíjat biztosítanak legalább két évre, majd a leideni tanulmányok befejezése után hazatérnek szülőföldjükre. Egy zárt szakmai közösség szellemi továbbképzését Bécs csak önköltséges úton biztosítja.⁴⁶

„Formula Testimonialium
Cib. 16 Majj 1756

Praesentium exhibitor(i) ~~Egregius~~ [Libertinus; Civis], /:Nobilis:/ Hungarus/: Siculus:/ ex Comitatu T./:Sede Siculicali T./ Civitates T./ Pago T. oriundus, posteaquam inter Togatos Collegii T. Cives Annos T. exegisset, studiisque Scholasticis, Sacrae cum primis Theologiae diligenter operatus fuisset/, operam novasset/, vitam ad haec suam probis ornasset moribus, jamque curriculo suo hic emenso, eo ex Divina Vocatione /~~constantem~~/ animum suum despondisset, et palam declarasset, ut in Theologicis Studiis semet uberius excolendi fine Academias salutaret exoticas/ easque non nisi in regionibus Augustae Domini Austriae co-amisic./

Nos, praesignati Collegii T. Moderatores juxta Novellarem Articulum Anni 1752 ex benignissima Summae Regnantis Principis Annuentia conditum atque confirmatum, praelaudatum Juvenem Theologum Strictae Censurae subjectum sedulo examinavimus, invenimusque eundem a' Studiis, /~~Capacitate~~/ egregiisque animi dotibus dignum, ut semet ipsum uberius excolendi fine Academias exteras salutet, ac beneficium Leydense (II vel T.) quod ex pientissima /: Potentissimorum Confoederati Belgii Ordinum/ (vel T.) Munificentia Theologis Transylvanis jam antiquitis collatum habetur, per nos sibi assignatum recipiat, quo propriis, et privatorum Patronorum Sumptibus ac expensis iturus, ac per ~~(duos)~~ Annos, dicto beneficio fruiturus (és nem beneficio destinatus) tandem /~~expleto termino~~/ exacto tempore abinde in Patriam reversurus erit. Ut proinde memoratus Juvenis, T. Scopum

46 ERefLvt. Az útra menő ifjakkak kiállított úti passus (1756/19/200/239).

sibi firmiter propositum vigore praecitati Articuli assequi valeat, pro Passualibus gratiose eidem impertiendis Excelso Regio Gubernio eundem humillime commendamus.”

[Egy harmadik kéz írása]

Alul:

„Academisantes ex Coll. Ref. Claudiopolitani

Martinus Hánka de Vigh

Samuel Tordai de eodem (loco)

Cib. 19 Maji 1756 remissi ac secundam hanc formulam suas Testimoniales expediri curent.

6 Exemplaria etiam Claudiopoli deducunt.”

A passus-kutatás nehézségét legfőképpen az okozza, hogy ezek a források többnyire elvesztek, nagyon kevés akademizáns engedélye maradt meg a levéltárak birtokában. Az akademizánsok tevékenységéről a külföldi egyetemeken csak az illető egyetem matriculájának alapos áttekintése után kapunk hírt.

Az 1759/73-as leirat tájékoztat az *Approb. Const.* III. 14-es pontjának és a *Compilatae Const.* III. 9-es pontjának, a peregrinációról szóló rendelkezéseinek 1752-es (május 22.) módosításáról. A két, az erdélyi fejedelemség korában kodifikált törvénycikk a helyi egyházközösségek ítéletére, majd annak az egyházi legfelsőbb elöljáró, a fejedelem jóváhagyására bízta a külföldi továbbtanulás engedélyének megadását. A két korábbi törvénycikk jegyzi a *cassatum*, azaz a városi és egyházközösségek büdzséjéből biztosított ösztöndíj lehetőségét, amit az 1752-es módosítás elvet, és megtiltja a közösségi pénzek felhasználását a peregrináció időtartamára. A továbbtanulási kérelem elbírálására kizárólag Bécs helynöksége, a Főkormányzók hivatott helyi szinten ítéletet mondani. A módosítás két pontra helyezi a hangsúlyt: a királynő az erdélyi fejedelem jogutódja, másodsorban a királynő céljainak megvalósítására, azaz magának a királyságnak a hasznára, közhaszon céljából, »ad utilitatem publicam« mehet ezentúl felekezeti megkülönböztetés nélkül a deák peregrinálni. A passus kibocsátására egyrészt a helyi közösség, azaz a szigorlatot lebonyolító kollégiumi

vizsgáztatóbizottság jelentésére van szükség, mely felterjeszti a peregrinálásra vállalkozó deákok neveit, és az azt jóváhagyó főkonzisztórium jóváhagyásra, hogy a passus-kérelem eljusson a Főkormányzékhez, majd onnan a bécsi Kancelláriába. A leirat külön kiemeli a királynő kegyességét (clementia) és istenfélelmét (pietas), amely a legfőbb biztosíték alattvalói számára.

„De Articulorum Approb. Const. Parte 3^a Tit¹ et Compil. Const. Parte 3^{tia} Tit^{9ⁿⁱ} ratione Juventutis in exteris oras experientiae causa proficisci volentis in conformitate Rescriptorum Cae(sareo)-Regio(que) dedint 22. et 27.^a M(ensis) July 1752. emanatorum modificationes.

Quemadmodum Majores Nostri sollicité prospicere voluerunt de iis, quae pacatum Pr(inci)p(a)tus hujus statum reddere poterant, aut ad utilitatem publicam faciebant, ita desuper cautum comperimus in praelegatis duobus Articulis quibus modus atque conditiones in exteris oras proficiscendi praescriptae continentur. Quoniam vero in posteriore illorum compilante dicto Const. P.3 T.9 Art(icul)o nonnulla Supremae regnantis Pri(nci)pis auctoritati haereditario(ue) Juris praepudiciosa et scandalosa comprehendi visa sunt, libera(ue) in exteris Provincias sive studiorum sive alior(um) respectu causa peregrinationis atq(ue) emigratio indifferinatim, absque etiam Pri(nci)pis venia statuta, in priore quoq(ue) Approbatas dicto Const. P.3 T. 14 Articulus haec ipsa peregrinationis facultas ut plurimum Supremor(um) et vice off(icia)lium G(ene)ralis item locor(um) et communitatum congrega(tio)nis arbitrio recognitioni et censurae commissa exstitit. Idcirco, pro ea quam a Ser(enissi)ma Sua Ma(jes)t(a)te in ante latis Benignissimis suis Rescriptis praescriptam accepimus praellegatos Art(i)c(u)los modificandi facultate eosdem ambos in hunc unum perpetuo valiturum comprehensos ad mentem eorundem Benigniss(im)orum Rescriptorum annuente Sua Ma(jes)t(a)te ferma(ta) ita duximus modificandos: ut cassatis, iis quae Juribus ibidem Majestaticis et Supremae Hereditariae Pri(nci)pis auctoritati praepudiciosa simulque scandalosa inventur. Quemadmodum juxta anteriores suae (con)suetis fer(mat)ae eatenus factas Resolutiones, usu jam recepta est, ita in posterum quoque extra Haereditarias Ditiones profecturi praevio? virorum suae cujuslibet Religionis idoneorum examine comperta(ue) ipsorum capacitate et subinde in publicum redundatura utilitate Regii huj(us) (Majest)atis Gubernii, vel in absentia hujus solius etiam Gubernatoris Passualibus sese munire, easdem in Aula exhibere, ibidemq(ue) datis Reversalibus, fidem atq(ue) securitatem

de adeundis amicis duntaxat Regionibus spondere et prostare teneantur in casibus contravenientiar(ibus) poenam praevarica(ti)onis ad dictamen Legum incursum. Humillime interea confidunt Status et Ordines Sua(m) (Majes)t(a)tem feruam pro materna sua erga Fideles suos subditos pietate atque Clementia in saepefatís Pientissimis Rescriptis clementissime contestata licentiam peregrinandi in exteras Sua(e) (Majes)t(a)tis amicas Provincias bonarum artium experientia(e) intuitu Juventuti Tran(silva)nicæ ad summi Pri(ncip)is servitium, Patriæq(ue) convolumentum anhelanti juxta tenorem modificati hujus praevio? modo Art(i)c(u)li Salvo Conductu mediante per Reg(inæ) Suae (Majes)t(a)tis hujus Gubernium, vel Gubernatorem sive Religionum discrimine, citraque moram impertiendi haud unquam denegaturam. Alter memorati Compil. Const. Articuli, ut (per)missum est jam modificati membrorumq(ue) mercatoribus qua tum in salvo manente.

Sine subscriptione” [Gregorius Dömjén]⁴⁷

Az erdélyi és a magyarországi református egyházak bécsi megbízottja, az ágens, Dömjén Gergely az erdélyi református egyház és rendek nevében, az 1757-ben keltezett után egy újabb könyörgő levelet (supplex) terjeszt a királynő eléjébe.

A supplex műfajából kiindulva Dömjén összefoglalja azokat a természetes alapjogokat: »Leges fundamentales«, melyeket az erdélyi reformátusok az 1691-es impériumváltás után, Mária Terézia elődjétől szentesítve megtarthattak. A természetes törvényekre és a Habsburg-elődökre való hivatkozás adja meg a supplex jogi formuláját. A supplex nyelvi formáját a gyakori preces szavak jelzik. Az uralkodó és az erdélyi ref. rendek közötti jogi status quo 1742-ben borult fel, mikor az új rendeletek értelmében 1. a katolikus felekezetiségből más felekezethez való áttérést szigorúan büntetik, »poena perjurii«, azaz hűtlenségnek vádjával illetik az áttérőket; 2. a katolikus gyermekek nem látogathatnak más felekezetű, azaz akatolikus iskolákat; 3. a különböző felekezethez tartozókat a katolikus pap csak püspöke engedélyével adhatja össze, más felekezetű lelkész nem szentesítheti különböző felekezetűek házasságát. A természetes alapjogokat a reformátusok számára az erdélyi fejedelmek biztosították, amelyeknek megtiltása az 1742-es rendelkezésekkel jelentősen csorbul. Ha össze-

47 ERefLvt. 1759/73.

vetjük az 1742-es rendelkezéseket, akkor egyértelművé válik, hogy azok felújításai vagy folytatásai az 1731-es, III. Károly által kiadott *Carolina Resolutio* határozatcsomagnak.

A supplex bevezetőjében azokat a nyomasztó terheket »gravamina« vázolja fel Dömjén, melyeket Mária Terézia uralkodása elején az erdélyi reformátusok természetes jogainak csorbításával ért el. Miért ír könyörgő levelet az ágens az uralkodónak? Mert az erdélyi fejedelemség és Bécs által a református deákok számára korábban biztosított, majd korlátozott jogok azóta sem találtak megoldásra, azóta sem helyezték őket vissza eredeti, fejedelemség kori, természetes állapotukba.

A könyörgő levél vége a kérések rövid ismételését tartalmazza, anélkül, hogy annak fogalmazója visszaélne a királynő türelmével »patientia« és kegyességével »gratia«. A jogos követelések érzelmi hatásának kiváltása céljából Dömjén biztosítja az uralkodót az erdélyi református rendek feltétel nélküli hűségéről és istenfélelmükről – imáikkal mindig a királynő életéért és sértetlenségéért »pro vita et incolumitate M(ajest)atis V(estr)ae« fohászknak, könyörögnek. Az államkonföderáción kívüli egyetemek látogatása a szabad vallásgyakorlat szerves részeként jelentkezik a supplexben, a könyörgő levélben.

Academiára való mehetés; testimonium, reversalis⁴⁸

„Posteaquam fideles Status et ordines Transylvaniae Religioni Reformatae addicti ex clementiss(im)a s(ereni)s(sima)e v(est)rae Ma(jes)t(at)is insinuatione mihi ante duos Annos facta intellexissent s(ereni)s(sim)o v(est)ro Ma(jes)t(at)is, nomine com(m)uni institui solitum recursum displicere, hic et usum hunc ab ipso gloriosi Regi(mi)nis Austriaci in Tran(silva)nia principio, inter charissima pignora profuerint, optassent nihilo minus, usui quoque huic renunciare, nisi afflictiones eor(um) vel tales essent, quae ita unumquemque eor(um) tangerent, ut in concreto quoque Sumti sentire deberent, vel tales, quibus precibus privatis, neq(ue) mederi posset, et contra Leges fundamentales gravati, non (n)isi universali remedio consolari possent. Spe itaque hac, quod s(ereni)s(sim)a V(est)ra Ma(jes)t(at)is preces has com(m)unes ipsis crimini nin sit attributura, Suplices ad Sacrum V(est)ro

48 ERefLvt. 1759/73/inter acta ('iratok között')

Ma(jes)t(a)tis Thronum provolvuntur; Et submississime detegunt: quantopere fuerunt percussi et animo defecti.

Anno prossime praeterito, 9^a Aug. sacro V(est)rae M(ajest)a(tis) nomine publicato benignissimo Mandato, vigore cujus a Fide Romano Catholica deficientibus [más olvasatban eorundem transeuntibus], poena perjurii Statuitur, Proles Catholicae nato a Scholis alias Religionum inhihentur, ab educatione et Tutela Puellor(um) Catholicor(um), aliis in Tran(silva)nia Religionibus addicti arcentur, Diversas religionum Personae Matromonia contrahere volentes, si altera ear(um) catholica sit, absq(ue) licentia Ep(isco)pi Catholici copulari, per alterius Religionis Ministros non permittuntur, et ultimum quod in eodem Leges fundamentales, receptas Religionum libertatem statuentes, per gloriosissimum V(est)rae Ma(jes)t(a)tis Praedecessores, et ipsam quoque V(est)ram Ma(jes)t(a)tem confirmato, pro Indultu solum, modo habeantur. Quibus si memoria antiquor(um), et ab ipso gratiose Suscepti Regiminis Austriaci periodo, acceptorum vulnerum accesserit. Sperant S(ereni)s(sim)am V(est)ram Ma(jest)atem se precibus hisce suis, non petulantiam sed justum dolorem ansam dedisse recognituram, praesertim cum ea sint opinione, quod illae Sua modalitate S(ereni)s(sim)ae V(estr)ae Ma(jes)t(a)tis nunquam pro remedio fuerint propositae, innumeris enim vicibus Gloriosissimis V(estr)ae Ma(jes)t(a)tis Praedecessoribus, imo hoc ipsa Sua Gravamina, quae de presenti ad Sacros V(estr)ae Ma(jes)t(a)tis pedes Supplex depono Ma(jes)tati V(estr)ae S(ereni)s(sim)ae Anno 1742 per solemnem ejus temporis deputationem fuerant exhibitae; nihilo minus ne unius quidem puncti meditam hactenus obtinere potuerunt.

Ne ego patientia et gratia V(estr)ae Ma(jes)t(a)tis abuti videar, singula haec, quae in demissis his duobus Memorialibus comprehenduntur, ad Leges et Diplomata applicare non praesumo confido tamen S(ereni)s(i)ma(m) V(estr)am Ma(jes)t(a)tem illa omnia Legibus et Diplomatum consona esse deprehensuram, Suspiria saltem eorum ingemino et genuo demississime (recte clementissime) oro: Dignet(ur) S(ereni)s(ima) V(estr)a Ma(jes)tas, preces eorum benigne suscipere, et afflictionibus eorum medelam et finem ponere, qui fidem Suam erga Augustissimam V(estr)ae Ma(jes)tatis Domum, in difficillimis quoque temporibus probatam reddiderunt, qui in obsequio et omnis generis officio, ubique primi esse cupiunt, qui pro vita et incolumitate M(ajest)atis V(estr)ae Deum continuis adoreant precibus, quive pro felicitate Augustissimae V(estr)ae Ma(jes)t(a)tis Domus, vitam et fortunas suas consecrare et una mecum emori gloriae sibi ducunt.”

Gregorius Dömjen

Külső borítón:

„Conceptus Allocutionis ad Ma(jes)t(a)tem per Dömjén factae et publicati B. Regii Rescripti 9ta Aug(ustae) emanati/: annus deest:/ quantopere sint contristati universi Reformati quod a' fide Catholica transeuntes poena afficiant, proles Catholicae natae a' Scholis aliatum Religionum inhi(b)ent(ur). educato et tutela pupillorum non sit, diversarum Religionum personae ne copulent absq(ue) Ep(isco)pi licentia, ac demum quod Leges et Diplomata Solum pro indultu habeantur, finis et medela horum insolatur.”

Ajtai Abod Mihálynak a tananyag uniformizációjára tett kísérlete mellett az erdélyi református kollégiumi oktatás önszerveződő példáját olvashatjuk az 1766. december 14-én keltezett levélben, melyben a magyarországi és erdélyi deákok tanügyeit egységesen képviselő ágens⁴⁹ értesíti a Supr. Consistoriumot, hogy a királynő engedélyt adott a peregrinációra.⁵⁰ A levélből az is kiderül, hogy a „peregrinálni deákokkat illető ordinatioink (Supr. Consist.) nem observáltatták a kollégiumok, mert mindenkinek egy stylussal adatik a testimonium sine distinctione qualitatum”. Az Egyházmegyei Főtanács határozata alapján:

1. „az Acade(mi)ákra szándékozó Deákok nevei conditiojival, es qualitassival együtt az Esztendő kezdetin mindjárt Respraesentáltassanak a' Supr. Consistoriumnak.” 2. „Azok között pedig sumus habeatur ingeniore delectus, mert olyan gyenge tudományu Ifjak is mennek olykor, kik gyalázattýára vannak Nemzetünknek is.”

3. „Annakokáért valakik jól elkészítették is magokat és az Acade(mi)ákra szándékoznak, ki álván elsőben azon Collegiumban a publica censurat Mlgs. Ins. Curator Atyánkfiái jelenlétében, melyben tanult, tartozzanak a más két Nemes Collegiumban is el menni és modo praevio Censurat subealni; mellyet ha ki negligálna Deákjaink közül az olyan Passus iránt a Mlgs. Kir. Guberniumhoz ne is recurrallyon írásban, mert absolute denegaltatik, és az külső országokra való menetel meg nem engedtetik. A' kik pedig modo descripto mind az Harom Collegiumban censeáltattyák is magokat, azok(na)k a meg tett Censurajokról adandó Testimonialis az eddig való usus szerént nem Patenter adattassék nem is a Censurat ki allot Személynek kezébe,

49 ERefLvt. 1763/22; 1763/87.

50 ERefLvt. 1766/70.

hanem petsét alatt más Canalisson küldettségé hozzánk et pro electione Subjectorum adipiscendis Passualibus.”

A Főkonzisztórium az ágens utasítására centralizálja a végzős deákok szigorlati rendszerét, hogy egységes értékelés alapján válasszák ki a legjobb deákokat academizánsnak. A külső megszorító követelmények belső, önszerveződő megszorításokat követelnek. Külső ajánlat volt Bécs részéről az is, hogy az erdélyi reformátusok alapítsanak egyetemet, hogy kollégiumot jelesen végzett deákjaiknak ne kelljen külső országokba menniük továbbtanulni. Mária Terézia 1763-ban terjeszti elő a javaslatot az erdélyi Egyházmegyei Főtanácsnak, mely gazdasági támogatás hiányában elutasítja az ajánlatot. Az erdélyi református oktatásügy túlzott ellenőrzése és kényszerült uniformizálódása helyezi a reményt Mária Terézia fiába, II. József császárra.

Mária Terézia nevelésügyi rendeletei az állam gazdaság- és hatalmpolitikai szempontjainak következményei. Az állam alattvalóinak értelméhez és érzelmeihez is el kívánt jutni: ehhez kínálkozott közvetlen és közvetett eszközként az iskola. Az iskolát egyfelől bizonyos nézetek, értékek, ideológia közvetítésére, másfelől olyan készségek és képességek elsajátítására kívánták felhasználni, amelyek az állami célkitűzések megvalósulását szolgálták. Az írás-olvasás oktatása lehetővé tette az új termelési technikák, ismeretek írásban történő terjesztését, a nyelvtanítás – már az első elemista tankönyvek is két nyelven, németül és a tanulók anyanyelvén íródtak a XVIII. század hetvenes évtizedétől – megkönnyítette a hatóságokkal való érintkezést, a hadsereg működését, a tudás ellenőrizhetőségét.

A másik szempont az államérdekkel számos vonatkozásban szembenálló katolikus és református egyház autonómiájának, a lelkek feletti uralmának, oktatási monopóliumának a megszüntetése, az oktatásügy alárendelése a centralizáló államnak.

Dolgozatomban nem tértem ki a katolikus egyház feletti ellenőrzés megerősítésére, mert annak időszaka 1769 után következik. A *Ratio Educationist* megelőző időszakban az oktatásügy terén politikai paradigmaváltás következik be. A jezsuita rend felszámoltatásával (1777)

a latinul gondolkodó és író, klerizált, »vallásos ember« ideáltípusa helyébe az államnak tudásával és szolgálatkészségével »hasznos állampolgár« válik követendő eszményképpé. Az abszolutista uralkodók mintájára Mária Terézia – a társadalom „államosításának” folyamatában – most már radikálisan véget akart vetni annak a sajátos kettőségeknek, ami az európai fejlődés megkülönböztető jegye volt: az állammal szembeni autonómiák elméletét és gyakorlati lehetőségét megteremtő, az államtól eltérő módon szerveződő, az állam felett morális kontrollt gyakorló szellemi-intézményi hatalom fennállásának.

KOVÁCS ÁRPÁD

Adatok az erdélyi ferencesek XVIII. századi építő tevékenységéhez

A ferencesek Erdélyben

Az Assisi Szent Ferenc által 1209-ben alapított, az egyszerűséget és szegénységet életszabályuknak választó szerzetesrend már a XIII. század végén felbukkan Erdélyben. Az első ferencesek valószínűleg német területekről jöttek Magyarországon át Erdélybe, ugyanis első kolostoraikat a szászok lakta városokban alapítják: Beszterce (1268), Nagyszeben (1300), Szászváros (1302). A XIV. század elején azonban már Marosvásárhelyen is találunk ferenceseket. Az első kolostorok a magyarországi (mariánus) provinciához tartoztak.

A XV. századig egész Közép-Európában a konventuális életforma volt a ferencesek sajátja, rövidesen azonban egy belső reform terjedt el a rend életében, az obszervancia, amely a regula szigorúbb megtartását jelentette. Az obszervancia elterjedésében nagy szerepet játszott a Boszniából menekült ferencesek Erdélybe való betelepülése. Az ekkor alapított kolostorokat – Felfalu (1427), Csíksomlyó (1442), Tövis (1448), Fehéregyháza (1448), Vajdahunyad (1465), Kolozsvár (1486), Medgyes (1500), Brassó (1507) – tehát már az obszervánsok lakják, így nem meglepő, hogy a XVI. század elején a boszniai székhellyel megalakult rendtartományhoz tartozik az erdélyi ferences kolostorok többsége.

Az 1556 novemberében megtartott kolozsvári országgyűlés nyomán a katolicizmus háttérbe szorult és a protestantizmus vált államvallássá. Az országgyűlés határozata értelmében az egyházi javakat elkozták, a katolikus püspöknek, a papoknak és a szerzeteseknek el kellett hagyniuk a fejedelemséget. Ekkor a Székelyföld az egyetlen katolikusnak megmaradt vidék a fejedelemségben, Csíksomlyó kolostorában 2-3 ferences pap tevékenykedik, a környező falvakban pedig mintegy 10 plébános lehetett. A XVII. században a katolikus világiak,

papi vezetőség hiányában, megalakították a Katolikus Státusnak nevezett szövetséges egyházi szervezetet, amely átvette az egyházi vezetést és minden lehető eszközzel támogatta a ferenceseket is. Petky István a csíksomlyói ferences kolostor apostoli szindikusaként bejelentette a protestáns fejedelemnek, hogy ő kívánja képviselni a kolostor jogait és érdekeit. Több mint nyolcszáz esetben írt a magyar rendtartományfőnököknek, sürgetvén, hogy küldjön rendtagokat a somlyói zárdába. A többi katolikus világi főúr a magyar hercegprímásnak, Pázmány Péter kardinálisnak küldte kérelmeit, hogy segítsen az erdélyi katolikusok helyzetén. Ennek eredményeként népesedett be a csíksomlyói kolostor.

A Katolikus Státus vezetői a boszniai ferencesekhez is kérvénnyel fordultak, hogy onnan is kaphassanak ferences papokat. Rövidesen Szalainai István missziós atya érkezett Erdélybe, számukra a magyar főúri családok új kolostort alapítottak Mikházán, 1636-ban. Ezt a fejedelem is jóváhagyta a korábban elvett tövisi kolostor fejében. A mikházi és csíksomlyói kolostorok benépesülése után, a Mikes család Nyújtódon épített kolostort a ferencesek számára 1636 körül, Fehéregyházán pedig a régi romba dőlt zárdát állította vissza a Haller család 1638-ban. Ezt a négy kolostort VIII. Orbán pápa 1640. február 3-án kelt „*Salvatoris Nostris*” kezdetű apostoli brévéjében a Szent István királyról elnevezett új őrségben egyesítette. A Katolikus Státus időközben a fejedelemnél kérte, hogy a katolikusoknak legyen saját, helyben székelő püspökük. Ezt ugyanis törvény tiltotta. 1642-től a fejedelem megengedte, hogy legyen püspöki helynökük a katolikusoknak, mégis a korábban már megalapított és a római Hitterjesztő Kongregáció által támogatott Apostoli Misszió tevékenykedett ténylegesen. Ennek megbízottja a mindenkori missziós prefektus volt, aki majdnem püspöki joghatósággal rendelkezett. Időközben Lázár István királybíró 1665-ben templomot alapított Szárhegyen a ferenceseknek. Esztelneken a katolikus Mikes család alapított rendházat 1677-ben.

A XVII. század vége felé lassú változási folyamat érzékelhető. A katolikus egyház fokozatosan megerősödik, a katolikus főurak a politikában is vezető szerephez jutottak. A török megszállók kiűzése után az osztrák seregek által megszállt és a Habsburg berendezkedés

alatt álló Erdély politikai- és vallási viszonyai gyökeresen megváltoznak. A század elején a Rákóczi szabadságharc leverésével, az Erdélyi Fejedelemség megszűnésével, a Bécsből kormányzó császári hatalom a katolikus egyház ellenreformációs tevékenységének felpártolásával igyekezik politikai céljait a katolikus visszarendeződéssel is megvalósítani. A rekatolizációs folyamat eredményeként 1716-ban visszaállították az erdélyi püspökséget. A meginduló fejlődés eredményezte azt, hogy ebben az időben új ferences kolostort alapítanak Székelyudvarhelyen (1706), Désen (1712), Segesváron (1723), Gyulafehérváron (1725), sőt sikerül a korábban már létező rendházakat is újraalapítani Vajdahunyadon (1710), Nagyszebenben (1716), Medgyesen (1721), Brassóban (1724), Kolozsváron (1725). Ennek a felvirágzásnak köszönhetően 1729-ben megalakul az önálló erdélyi ferences provincia. Az erdélyi stefanita rendtartomány újabb kolostorokkal egészül ki a következő években: Szászváros (újraalapítás 1730), Szászsebes (1731), Marosvásárhely (2. újraalapítás 1730), Torda (1735), Fogaras (1736), Szamosújvár (1744), Torockószentgyörgy (1750), Szék (1752), Köhalom (1762), Hátszeg (1769). A ferences rend minorita ága Kézdivásárhelyen (1680), Kolozsváron (1724), Marosvásárhelyen (1725), Nagyenyeden, Firtosváralján és Besztercén alapít rendházakat.

A XVIII. században fontos szerepet játszanak a bulgarita ferencesek is. A törököktől való félelem és a reménykeltő osztrák felszabadító hadjáratok következtében, a XVII-XVIII. század fordulóján, a bolgár katolikusok papjaik vezetésével Olténián és Munténián át Erdélybe menekültek. Itt a megszálló osztrák csapatok vezetőinél találtak támogatásra, akik a kincstári igazgatás alatt álló jelentős katonai központokban Alvincen, Gyulafehérváron és Déván telepítették le őket.¹ A bulgarita provincia negyedik erdélyi kolostora Kőrösbánya lesz, a rendtartomány később beolvad a magyarországi provinciába.

1 Kovács András: *Déva, ferences kolostor*. Erdélyi műemlékek. 4. sz. Sepsiszentgyörgy, 1993. 2. (A továbbiakban Kovács, 1993.)

A ferences épületegyüttesek kutatása

Az erdélyi ferences templomokról összefoglaló tanulmány még nem jelent meg. A XVIII. századi egyházi építészetet tárgyaló írások többnyire a kolozsvári és a marosvásárhelyi jezsuita templomokat érintik. Néhány ferences objektumról azonban a közelmúltban önálló elemzések jelentek meg. A dévai ferences komplexumról Kovács András² írt önálló tanulmányt, amelyben a bulgarita ferencesek megtelepedésének történetét, valamint a templom és kolostor építéstörténetét ismerteti. A kolozsvári³ és a székelyudvarhelyi⁴ ferences templomokról a közelmúltban jelentek meg monografikus feldolgozások.

Léstyán Ferenc a középkori erdélyi püspökség területén található templomokat sorolja fel egyházkerületek szerint. *Megszentelt kövek*⁵ címmel kiadott kétkötetes munkájában, melyben a templomok építéstörténetére vonatkozó adatokat is találunk. A szerző rövid történeti áttekintés után tizenhárom részre tagolja művének második fejezetét, amelyben mintegy 1083 település 1180 templomát érinti. Ebből 888 a mai napig áll, természetesen sok esetben teljes egészében felújítva, átépítve. A templomokat egyházkerületek szerint abc-sorrendbe állítva ismerteti a szerző, több mint 1100 fotóval kiegészítve.

Entz Géza⁶ és Virgil Vătăşianu⁷ összefoglaló tanulmányaikban a középkori és újkori erdélyi műemlékek esetében elsősorban azokat a vonásokat tárják fel, amelyek segítségével elhelyezhetjük azokat az európai stílusfejlődés folyamatában. Mircea Țoca⁸ Kolozsvár barokk művészetét bemutató könyvében pontos elemzést készített a templomokról is. Nicolae Sabău a közelmúltban megjelent romániai⁹, illetve

2 Uo. 2-3.

3 Sas Péter: *A kolozsvári ferences templom*. Kolozsvár, 1999. (A továbbiakban Sas, 1999.)

4 Kovács Árpád: *A székelyudvarhelyi ferences templom*. Székelyudvarhely, 2007. (A továbbiakban Kovács, 2007.)

5 Léstyán Ferenc: *Megszentelt kövek*. I-II. k., 2. kiad. [h. n.], 2000. (A továbbiakban Léstyán, 2000.)

6 Entz Géza: *Erdély építészete a 14–16. században*. Kolozsvár, 1996. (A továbbiakban Entz, 1996.)

7 Virgil, Vătăşianu: *Istoria artei feudale în Țările Române*. Cluj, 1959.

8 Mircea, Țoca: *Clujul baroc*. Cluj-Napoca, 1983. (A továbbiakban Țoca, 1983.)

9 Nicolae, Sabău: *Sculptura barocă în România. Sec. XVII-XVIII*. Buc., 1992.

az erdélyi barokk szobrászatról¹⁰ és festészetről¹¹ szóló munkáinak bevezető fejezeteiben az erdélyi barokk szémszögéből tekintette át a XVII-XVIII. század erdélyi művészetét. Fontos adatokat tartalmaz az erdélyi kolostorok szótára¹², amelyben a szerzők településenként ismertetik a különböző egyházi épületek rövid történetét. Istvánfi Gyula és Veöreös András¹³, a budapesti Műszaki Egyetem Műemléki Tanszékének oktatói, a közelmúltban egy trilógiát adtak ki az erdélyi templomokról, amelyben főleg saját felméréseikre hagyatkozva a műemlékek állapotát vizsgálták. Veöreös András egy másik tanulmányában a XVIII. századi erdélyi ferences kolostortemplomok térítípusait tárgyalja.¹⁴

A ferences épületegyüttesek történetének kutatásakor nem hagyhatjuk figyelmen kívül a rendi írók munkáit. Az egyik legkorábbi és nyomtatásban is megjelent rendtörténeti munka Györffy Pál (1671–1748)¹⁵ egykori rendtartományfőnök nevéhez fűződik, aki 1729-ben Rómában latin nyelven könyvet írt az akkor megalakult erdélyi ferences provinciáról. Hasznos információkat tartalmaznak a XX. században megjelent, a ferencesek erdélyi működéséről szóló kiadványok is. Biró Lőrinc¹⁶ a dési ferencrendi kolostor történetét alapításának 200 éves jubileuma alkalmából írta meg 1912-ben. Biró főleg a Domus História, a helyi rendház levéltára alapján állította össze tanulmányát, amelyben a különböző telekvásárlások, telek-cserék szerződéseit, a privilégiumok jegyzékét és a peres iratokat teszi közzé kronologikus sorrendben. A könyv érdeme, hogy a szerző –

10 Uő: *Metamorfoze ale barocului transilvan.* Vol. I. *Sculptura.* Cluj–Napoca, 2002. (A továbbiakban Sabău, 2002.)

11 Uő: i.m. II. *Pictura.* Cluj–Napoca, 2005. (A továbbiakban Sabău, 2005.)

12 Adrian Andrei, Rusu (coord): *Dicționarul mănăstirilor din Transilvania, Banat, Crișana și Maramureș.* Cluj–Napoca, 2000. (A továbbiakban Rusu, 2000.)

13 Istvánfi Gyula–Veöreös András: *Erdélyi római katolikus templomok.* In: Veszendő templomaink. II. k. Bp., 2002.

14 Veöreös András: *XVIII. századi ferences kolostorok Erdélyben.* In: *Építés-, Építészettudomány XXXIII* (2005) 3-4. sz.

15 A könyv eredeti címe: *Ortus, Progressus, Vicissitudines, Excisio, et Restauratio, olim Custodiae, nunc ab anno 1729.* Három kiadásban jelent meg: az első Rómában 1729-ben, a második és harmadik Csíksomlyón 1737-ben. Magyar fordításban 1989-ben jelent meg *Az erdélyi ferences kusstódia története* címmel.

16 Biró Lőrinc: *A dési szentferencrendi kolostor története 1712–1912.* Kolozsvár, 1912.

majdnem minden esetben – teljes terjedelmében közli az említett forrásokat. Karácsonyi János *Szent Ferencz rendjének története Magyarországon 1711-ig*¹⁷ című munkája a XVIII. századot megelőző ferences tevékenységet tartalmazza, többek között szót ejt az erdélyi Stefanita-ország működéséről is. Az erdélyi ferences rend életével, működésével kapcsolatban több összefoglaló munka jelent meg, ezek azonban nem építészeti, hanem vallás- illetve rendtörténeti szempontból közelítik meg a témát. Boros Fortunát *Az erdélyi ferencrendiek*¹⁸ című könyvében nem a tudományosság követelményeivel számol, hanem a ferences növendékeknek kíván történeti összefoglalót nyújtani, valamint a ferences hivatásra való felkészülést elősegíteni. Boros fent említett könyve mellett több tanulmányban ír a ferencesekkel kapcsolatos eseményekről, így az udvarhelyi, valamint más székelyföldi rendházakról.¹⁹ Az egyik legtöbbet forgatott rendtörténeti mű a György Józsefé. *A ferencrendiek élete és működése Erdélyben*²⁰ című könyvében mintegy ezeroldalas terjedelemben dolgozza fel a ferences rend erdélyi történetét. Forrásértékű ennek a munkának azon része, melyben a szerző az egyes őrségek vezetőit, tanácsosait sorolja fel. Építészettörténeti kutatás szempontjából a legértékesebb része a könyvnek az egyes kolostorok történetének a leírása. György József feldolgozza a ferences rend történetével foglalkozó nyomtatásra került és kéziratos irodalmat, illetve a rendelkezésére álló levéltári anyagokat, amelyek nagy része már megsemmisült, elveszett vagy hozzáférhetetlen. Benedek Fidél rendtörténeti írásai a közelmúltban láttak napvilágot. *A Szent István királyról nevezett erdélyi ferences rendtartomány*²¹ című kétkötetes munkájában a szerző szót ejt a ferencesek magyarországi

17 Karácsonyi János: *Szt. Ferencz rendjének története Magyarországon 1711-ig*. II. k., Bp., 1924.

18 Boros Fortunát: *Az erdélyi ferencrendiek*. Cluj-Kolozsvár, 1927.

19 Uő: *A ferencrendiek Székelyudvarhelyen*. I. rész. In: Székely Közélet IX. évf. (1926) 43. sz.; *A ferencrendiek Székelyudvarhelyen. Az építkezések befejezése*. III. rész. In: Székely Közélet X. évf. (1927) 8. sz.; *Ferencrendiek a Székelyföldön*. In: Emlékkönyv a Székely Nemzeti Múzeum ötvenéves jubileumára (Szerk. Csutak Vilmos). Sepsiszentgyörgy, 1929.; *Az építő múlt*. Cluj, 1938. (A továbbiakban Boros, 1938.)

20 György József: *A ferencrendiek élete és működése Erdélyben*. Cluj-Kolozsvár, 1930. (A továbbiakban György, 1930.)

21 Benedek Fidél: *A Szent István királyról nevezett erdélyi ferences rendtartomány*. I–II. k. (Vál., s. a. rend., szerk. Sas Péter). Kolozsvár, 2002.

megtelepedéséről, az erdélyi őrség keletkezéséről, a boszniai és a magyar helynökségről, az erdélyi őrségről és ennek kolostorairól, majd a nevesebb ferences személyiségekről is ír. Benedek Fidél egy másik, *Ferences kolostorok*²² című, ugyancsak kétkötetes munkája már konkrétan a műemlékekkel is foglalkozik.

Az egyik legnagyobb jelentőségű kéziratoss forrásanyag a XVIII. századi provinciátörténet-írás kiemelkedő alakjától, Blahó Vincétől²³ származik. Az 1780-ból fennmaradt útinaplójában majdnem minden akkori ferences rendházzal ír, így többek között a mikháziról, segesváriról, udvarhelyiről, brassóiról, fogarasiról, szebeniről, szászvárosiról, vajdahunyadiról, gyulafehérváriról és kolozsváriról. Fridrich Urbanus²⁴ az egykori szalvatoriánus magyarországi rendtartomány kolostorairól ír kétkötetes munkájában, azonban ezt ma már csak Szászsebes esetében tudjuk hasznosan forgatni. Fennmaradt továbbá egy ugyancsak XVIII. századi kézirat, a bulgarita provinciához tartozó Kőrösbányáról. A szerző, Blasius Kleiner²⁵ atya, aki a bolgár ferences provincia tagjaként és rendtörténészként foglalkozott a bolgárok történelmével. A Kőrösbányai kézirat két része közül a kőrösbányai rezidencia történetét tárgyaló első rész 1769-70-ben, míg a bolgár ferenceség történetét tárgyaló *Ortus et progressus* 1774-75-ben készült el.

Jelen tanulmány megírásakor felhasználtuk Veress Lajos²⁶ ferencs-rendi történetíró eddig feldolgozatlan és többnyire ismeretlen kéziratát, amely nagyban hozzásegített a ferencesek XVIII. századi erdélyi szereplésének teljesebb megismeréséhez, a protestánsoktól visszazser-

22 Uő: *Ferences kolostorok*. I. k. Csíkszereda, 2005.; II. k. Csíkszereda, 2008.

23 Blahó Vince: *Itinerarium, seu Descriptio Itineris in Visitatione Canonica per Transylvaniam. Anno 1780 confecti*. OSZK Kézirattár. Quart. Lat. 3185. (A továbbiakban Blahó, 1780.)

24 Fridrich Urbanus: *Historia seu compendiosa descriptio Provinciae Hungariae Ordinis Minorum S. P. Francisci strictioris observantiae, militantis sub gloriosissimo titulo sanctissimi Salvatoris*. I-II. Cassovia, 1759.

25 Blasius Kleiner: *Descriptio Parochiae et residentiae Kőrösbányensis B. M. Virginis Elisabeth visitantis Ord. Minor. Observatum Provinciae Bulgariae*. Kézirat a Magyar Ferences Levéltárban, Budapest.

26 P. Veress Lajos Esztelneken született 1697-ben, pappá szentelése 1723. március 7-én történt. 1725-26-ban Mikes Ferenc udvari tanácsos házi papja volt. 1733-ban már a megyesi zárda főnökeként említik. 1741-ben Csíksomlyón, 1743-ban Szászvároson, 1747-ben pedig Segesváron házfőnök. 1763. április 15-én halt meg Fogarason.

zett, illetve a teljesen új építésű templomok építés- és berendezés-történetének felvázolásához, sőt lehetővé vált, hogy jobb bepillantást nyerjünk az építkezéseket befolyásoló és meghatározó folyamatokba. *Facies vetus et nova Transilvaniae Franciscane*²⁷ című munkájával 1753-ban készült el. Bár az erdélyi provinciális még ugyanabban az évben engedélyezte kinyomtatását, a munka máig kiadatlan maradt. A kézirat egy prológussal kezdődik, a második részben pedig egyház-történeti vonatkozású leírással találkozunk. A szerző a harmadik rész 5. fejezetétől kezdve tárgyalja a különböző erdélyi ferences kolostorok²⁸ történetét. Ezekben a leírásokban Veress Lajos a legtöbb esetben röviden szót ejt az illető város történetéről, a ferencesek első letelepedéséről, továbbá a katolikus restauráció nyomán visszaszerzett épületek állapotáról, rendbehozataláról, berendezésükről; megemlíti a kolostor patrónusait, végül pedig az illető zárda vezetőit sorolja fel.

A ferences templomok XVIII. századi építéstörténete

A reformáció előtt Erdély majdnem minden számottevő városában jelen voltak a ferencesek, sok helyütt önálló templommal és kolostorral rendelkeztek. A vallásújítás következtében a XVI. század közepétől a városokban lakó koldulórendi barátokat elűzték, egyházi javaikat elkobozták. A XVII. század végétől az újonnan berendezkedő Habs-

27 Teljes címe: *Facies Vetus et nova Transilvaniae Franciscane, seu Custodiae olim, Provinciae Hungariae SS. Salvatoris, nunc Provinciae Transilvanicae Fratrum Ord. Minor. S. P. N. Francisci Strictioris Obs., sub patrocinio S. Regis Stephani Deo famulantium per RP. Ludovicum Veress antelati ordinis et Provinciae alumnium olim adumfrata: postmodum opera Patrum ejusdem Provinciae Chronologorum illustrata, plurimumque aucta, in qua Ordinis Minorum in Regnum Hungariae, ac deinceps in Principatum Transilvanicae ingressus et progressus, nec-non veteris Custodiae Transilvanicae decrementa, ejusque instauratio, separatio item ab Alma Provincia Hungarico-Salvatoriano, denique erectio in Provinciam describuntur.* (A továbbiakban Veress, 1753.)

28 A leírás a csíki kolostorral kezdődik, ezt követi sorrendben a mikházi, a szebeni, a vajdahunyadi, a kolozsvári, a medgyesi, a szárhegyi, az udvarhelyi, a dési, a segesvári, a brassói, a gyulafehérvári, a szászvárosi, a szászsebesi, a fogarasi, a marosvásárhelyi, a tordai, a torockói és végül a szamosújvári rezidenciák leírása.

Veress Lajos kéziratos munkájának fénymásolt példányait a kolozsvári és a székelyudvarhelyi rendházban őrzik. Ezúton köszönöm meg P. Pap Leonárdnak, hogy felhívta rá a figyelmemet, és a rendelkezésemre bocsátotta.

burg-kormányzat Erdélyben az ellenreformáció felkarolásával próbálta erősíteni az állam iránti lojalitást. A XVII. század végén, a Diploma Leopoldinum (1690) hatályba lépése után a katolikus vallás látványosan megerősödött, fokozatosan visszatelepedtek a szerzetesrendek, főként a jezsuiták és a ferencesek. Lassan elkezdődött a protestáns kézre került középkori templomok, zárdák visszaszerzése, majd kijavítása és berendezése. Számos esetben pedig új épületeket emeltek. A XVIII. század folyamán így egy lendületes és gazdag ferences építőtevékenység bontakozik ki. Ennek köszönhetően értékes műemlékek születtek Erdélyben, amelyek máig meghatározzák, szerves részét képezik az egyházi művészetnek.

A reformáció alatt szekularizált templomok visszaszerzése

A reformáció előtt birtokolt kolostorokat a ferencesek tehát sorra visszaszerzik, így lehetőség adódott arra, hogy visszatérjenek Kolozsvárra (1725), Szászsebesre (1731), Medgyesre (1721), Nagyszebenbe (1716) és Brassóba (1724). Az itt lévő templomokra a gótikus alaprajzi forma jellemző, az egyhajós templomokhoz hosszú, sokszögzáródású szentély csatlakozik. A XVIII. században a kijavítások alkalmával általában fiókos, hevederes dongával boltozzák újra az említett templomokat, a legtöbb megrendelés azonban főként a berendezés pótlására vonatkozik.

Kolozsváron történetük során a ferenceseknek két templomuk és rendházuk volt. Az első, amely a Farkas utcában áll, a XV. század második felében épült. A protestáns vallás térhódításának éveiben ez a templom és kolostor a reformátusok birtokába jutott, míg jelenlegi templomuk és a hozzá tartozó zárdaépületek – a domonkos rend egykori tulajdona – az Óvár területén áll. A XV. század utolsó negyedében épült fel a ma is álló ferences kolostor, 1529-ben 28 domonkos van a zárdában. A reformáció következtében, a XVI. század közepén elűzték a szerzeteseket, ezután a városi tanács az oltárokat és más díszítményeket lebontatta. A kolostor iskolaként funkcionált tovább, a templom pedig először a lutheránusok kezére került, tőlük rövidesen átvették az unitáriusok, akik 1608-ig használták. Az unitá-

riusok a kolostorban iskolát létesítettek. 1600-ban ismeretlen okból a templom boltozata beomlott. Báthori Gábor 1609-ben a templomot a reformátusoknak adományozza, de csak 1611-től kezdtek használni. 1627-ben a templom tornyát villámcsapás éri. A város segítségével a reformátusok rendbe hozzák, kijavították, majd használatba vették a templomot.²⁹ 1693-ban a református kézben lévő templomot és a kolostorban működő unitárius iskolát átadták a jezsuitáknak. 1697-ben tűzvész rongálta meg a templomot, leégett a tetőszerkezete. A tűzvész után egy évvel nyitotta meg kapuját a jezsuita iskola. Amint a jezsuiták 1724-ben felépítették és használatba vették saját templomukat a mai Egyetem utcában, az Óvárban lévő kolostortemplom visszazállt a Római Katolikus Státus tulajdonába. Mivel a ferencesek nem tudtak visszatérni a Farkas utcai templomukba, arra a megegyezésre jutottak, hogy az óvári templomot veszik használatba, az itteni kolostorban azonban továbbra is a jezsuiták iskolája működött, csak 1727-ben történt meg a teljes jogú birtokba helyezés a ferencesek javára.³⁰

A ferencesek már 1717-ben tárgyalásokat folytattak a jezsuitákkal az óvári templom megszerzéséért. Veress Lajos kéziratából kitűnik, hogy a jezsuiták új templomának (ma piarista templom) felépítése után az óvári templom a Római Katolikus Státus tulajdonába került, 1727-ben pedig gróf göncruszkai Kornis Zsigmond gubernátor azt a ferenceseknek adományozta.³¹ Amikor a ferencesek átvették a templomot, az nagyon megviselt állapotban volt.³² 1728. február 25-én az 1697-es tűzvész alkalmával meggyengült templommennyezet beomlott. Ezt követően a templomot és részben a kolostort át kellett építeni.³³ Fiókos dongaboltozattal újrafedik a hajót és a szentélyt, az új boltozat megtartására széles falpilléereket és osztópárkányt építenek. Ezzel egyidejűleg eltűnnek a gótikus ablakok. A hosszház és a

29 Vö. Sas, 1999. 74–87.

30 Uo. 94-95.

31 Veress, 1753. 130.

32 „Nunc tandem mirabili Dei providentia, ac variorum Subventione Beneficorum, seu in tectis, seu in parietibus, seu in laquearibus Solidissimis munitum, venustiore intuentibus vultum exhibet, modesto cum intere in altum provectum, ac ut bene ominamur priore, quam habuit antiquitus elegantia Splendidorem....”
Veress, 1753. 135.

33 Sas, 1999. 95-96.

szentély renoválását a déli sor oldalkápolnáinak átalakítása követte. A Szent Kereszt kápolnát 1730-ban Kornis Zsigmond³⁴ gubernátor saját költségén emeltette, a Szent István kápolna pedig Kornis István³⁵ királyi tanácsos és erdélyi hadbiztos 1000 forintos adományának köszönhetően készült el. Nem sokkal később megépítették a Nepomuki Szent Jánosról és a Lorettói Boldogasszonyról nevezett kápolnákat.³⁶

A legnagyobb átalakítás a templom nyugati homlokzatán figyelhető meg. A hatalmas gótikus ablakok helyére kisebb, barokk nyílások kerültek. A templom nyugati oldalához kapcsolva 1743-ban építették fel a tornyot, ezzel nyerte el mai, barokkos formáját a kolozsvári ferences templom. A Múzeum tér keleti részén fekvő templom alaprajzát tekintve nyugat-kelet hosszirányú, a négyzet alapterületű, hasáb alakú tornyot arányos, dór fejezetű pilaszterek tagolják függőlegesen, vízszintesen pedig hangsúlyos párkányok övezik a háromszintes toronytestet, amire a barokkra jellemző impozáns hagymakupola került. A kettőzött pilaszterekből képzett főbejárat oromzatának tört íve közötti fölkében a Szeplőtelen Szűz szobrát helyezték el. Joannes Nachtigall alkotása a koronázópárkány fölötti attikaszerű emeleten kétoldalt látható Assisi Szent Ferenc és Padovai Szent Antal szobor. Ugyancsak az ő nevéhez fűződik a templom délnyugati oldalához épített Lorettói kápolna domborműve is. A nyugati főhomlokzaton – Bágyuj Lajos restaurálási munkájának köszönhetően – ma már részleteiben is látszanak az egykori gótikus ablakok. A déli részen a hajó és a kápolnák oldalai egyszerű kivitelezésűek, megmaradtak az

34 A Kornis család több tagja is támogatta a ferenceseket, Kornis Antal és Kornis István mellett Kornis Zsigmond erdélyi gubernátor, aki a Római Katolikus Státus elnökeként a ferenceseknek adja az óvári templomot, végrendeletében a ferencrendiek templomát választja nyughelyéül. (Román Nemzeti Levéltár Kolozs Megyei Igazgatósága, Kolozsvár. A Kornis család gyűjteménye. 105. ltsz. 14. fiók, 43/a. csomó.)

35 Kornis István királyi tanácsos 1728. augusztus 20-án 1000 forintot adományoz P. Antalffy István kolozsvári ferences házfőnöknek. (Román Nemzeti Levéltár Kolozs Megyei Igazgatósága, Kolozsvár. A Kornis család gyűjteménye. 62. ltsz. 10. f., 38. cs.)

36 Ţoca, 1983. 30-31.

erőteljes támpillérek és közöttük félköríves ablakok adják a megvilágítást.³⁷

Ami a berendezést illeti, a templom egykori, valószínűleg még a jezsuiták által épített főoltára már nem látható. Ahogy az új oltár elkészült, átszállították a medgyesi ferences templomba. Kornis Zsigmond gubernátor támogatta a templom helyreállítási munkálatait és egy Mária-szobrot ajándékozott a templomnak.³⁸ A templom bal oldalán Szent Ferenc oltára volt, amelyet Csáky Zsigmond özvegye, Haller Kata grófnő építtetett fel.³⁹ A másik oldalon Szent Antal volt, amely Mikes István és Szabó Mihálynak köszönhetően került oda. Mindkét oltárt a bajorországi ferences kolostorból származó Frater Julianus készítette saját kezűleg.⁴⁰

A baloldalon egy másik, a Boldogságos Szűz Mária Szeplőtelen Szívének oltárát említi kéziratában Veress Lajos, amelyet gróf Csáky Zsigmond és Haller Katalin állíttatott.⁴¹ Ugyancsak a baloldalon volt elhelyezve Budai István szászsebesi hivatalnok adománya: az Isteni Üdvözítő oltára.⁴² A Szent-Kereszt kápolnában lévő keresztet Kornis

37 Vö. Sas, 1999. 143–145.; Tóca, 1983. 31-32.

38 „[...] item Statua B. V. Mariae in justa proportione antiquitus Sculpta, et ab Excellentissimo Domino Comite Sigismundo Kornis Sopijs protitulato hujus Claustri Patrona, ac promotore, Subtus versabili baldachino collacata, ac claustro imposterum donata, multum illustratur, ac fidelium devotioni deservit.” Veress, 1753. 136.

39 „Altare istud comitantur bine alio collaterales: una Patriarchae nostra Francisco ad Sinistram templi latus pya sumptibus gratioso memoriae Illustrissimi Domini Comitis Sigismundi Csáki, ejusque pientissime consortis nate Comitisse Catharina Haller lucem asperxit.” Uo.

40 „Altera ad latus Ecclesiae dextrum, P. Antonium de Padova Patronum recolit, e colitibus: e terrestibus autem Illustrissimus Dominum Comitem Stephanum Mikes, uti et Reverendissimum Dominum Michaellem Szabó Ecclesiae Romano-Catholicae in hoc Civitate Plebanum Zelatissimum. Duas istas Aras quidam Ordinis S. Francisci Strict. Observantiae, Almae Provinciae Bavariae Alumnus Frater Julianus cognomine, artificii manu in formam per omnia similem fabricavit, et arbuteis nucum Peyminibus per totum elegantissime obduscit: de relique coloribus auno intermixtis pictoris alicujus manus tantisper nitichorem essecit.” Veress, 1753. 137.

41 „Ara in sine quarta, dulcissimo cordi B.V. Marie per Illustrissimam Dominam Comitissam Catherinam Haller D. Comitis Sigismundi Csáki relictam, votiva ex pietate nuncupata, et posita est ad latus templi sinistram.” Veress, 1753. 136.

42 „Quinta in eodem templi latere sub Sanctissimi Salvatoris nostri veneratione posita est expensis Perillustris Domini Stephani Budai Posche Müllenbachensis, alias

Zsigmond állíttatta fel és egyéb adományokat is tett. A feszületet 1731-ben a szentbenedeki kastélyából hozatta a templomba. A főoltáron helyezték el, majd átvitték a kápolnába.⁴³ A Szent István kápolna Kornis István királyi tanácsos 1728-ban tett tekintélyes, ezer forintos adománya révén valósult meg.⁴⁴ A Nepomuki Szent János kápolna egy másik katolikus főúr, báró Thoroczkai János Joáchim, a fogarasi vár főkapitánya áldozatkészségéből épülhetett fel.⁴⁵

Medgyesen az 1490-es években elkezdett városfal együttesébe belesimuló kolostorról 1523-ból maradt a legkorábbi adat, majd két évvel később Barlabási Lénárd alvajda végrendeletében a barátoknak 25 forintot hagyományoz. Ugyanakkor pénzt rendel a medgyesi ferences apácáknak. A templom alaprajzi arányai, hosszú szentélyének hálóboltozata, s főként a háromlépcsős bétetű, pálcaművekkel díszített sekrestyeajtó a kolozsvári Farkas utcai templomot követi. Az említett ajtó a kolozsvári templom nyugati kapujának leegyszerűsített változata. Az ott látható, angyalos tárcsapajzsok Medgyesen az ajtószemöldök közepén üresen ismétlődnek.

Szász Sebesiensis Magistri, ex sua in sanctissimum Salvatorem pictate." Veress, 1753. 137.

43 „Proter has Aras quatuor huic templo Sacella contigua, ad latus templi orientale ampla satis [...] Primum illorum Excellentissimus, ac illustrissimus Domini Comes Sigismundus Kornis sope jam ante meritorum suorum titulo prociatus ex sua in Ordinem Seraphicum innata devotione non tantum extrui fecit; quin etiam varis supellectilibus Ecclesiasticis, et Clenodijs: proisque autem grandis Statuae Christi Domini e Cruce pendentis simulacro ad exemplar Crucifixi Viennae apud RR. Patres Ordinis Sanctissime Trinitatisprodigys vulgato affabre sculpto, benignissime dotavit. Crucifixum hunc, Illustrissimus Dominus atefatus Comes Sigismundus Kornis Vienna alatum, prius quidem a suo ad S. Benedictum Castro haud procul dissita Ecclesia honorifice ac religiosissime repini curaverat, ubi per tempus aliquod oditis prodigys dum claresceret, et frequentiorin dies populi confluxus ad eum fieret, crescer et que; planuit suo Excellentiae, ut ad majorem, et celebriorem in ipsum elevationem augendam transferret in Sacellum istu Claudiopolitanum expensis suis anteu hic in Ó-Vár excitatum.” Uo.

44 Sas, 1999. 99.

45 „Tercium hoc ordine Sacellum S. Joanni Nepomucem devotuni /: cujus sub Patrocinio confraternitas Nepomucena in hoc Templum primo introducta est /: fundavit Excellentissimus ac Illustrissimus Domini Joannes Joachimus Thoroczkai L. B. De Thoroczkó Szentgyörgy, Sacra' Regia, Catholicoq Majestatis Consiliarius Intimus, Thesaurarius in Principatu Transdylvaniae, ejusdem Sacra Regia Majestatis Actuali.” Veress, 1753. 139.

A hajó belsejét 1742-ben barokk stílusban átalakították. Lehetséges, hogy a barokk falpillérek a gótikus beugró pilléreket éppúgy elrejtik, mint a domonkosok kolozsvári templomában. A megyesi templom észak felé eső tornyának és a hozzá csatlakozó, hálóboltozattal fedett káptalanteremnek elhelyezkedése a szegedi ferencesek alsóvárosi templomának rendszerét mutatja. Ezek a jellemvonások a megyesi ferences templom 1500 utáni építési idejére vallanak.⁴⁶

Medgyesen a ferences rend már a XV. század első felétől jelen volt. A hitújítók 1554 után kiűzték őket a városból. Csak 1721-ben sikerült visszatérniük Damian Hugo von Virmond erdélyi hadtestparancsnok és Kornis Zsigmond erdélyi gubernátor közbenjárására.⁴⁷ A reformáció után a város kórházként használta templomukat.⁴⁸ A XVIII. századra már nagyon romos állapotba került az épület, a tetőzet teljesen megrongálódott. A helyi Domus História szerint a munkálatok már 1722-ben elkezdődtek. Először a szentélyt és a sekrestyét megújították, alkalmassá tették szentmisék végzésére, a következő évben pedig a zárdát is kijavították, majd egy ötemeletes tornyot is építettek a templom északi oldalához.⁴⁹ A hajó délkeleti oldalához kapcsolt késő gótikus kápolnát átépítettek, a barokk korban alkalmazott dongaboltozattal fedték be. 1742-re a nagyobb szabású munkálatokkal elkészültek,⁴⁹ az építkezéseket Haller János erdélyi gubernátor támogatta.

A ma is álló, középkori eredetű megyesi templom nyugati homlokzatát barokkosan átalakították, de felismerhető még néhány gótikus elem az ablakokon és a bejáraton. A templombelső barokk formát mutat, az új hajóboltozatot masszív pillérek tartják.⁵⁰ A sokszögzáró-

46 Entz, 1996. 153.

47 György, 1930. 272-273.

48 Léstyán, 2000. II. k. 324.

49 „Ac turris Ecclesiae 5 orgys elevata, Sacristia et Sanctuarium restaurata, expurgata, et Sacro ususi preparata Anno 1722. Tractus Sacristiae Coniunctus, cum grandi moeniorum Lateralium frusro reparatus Anno 1723. donu Succesivis Annis tum Ecclesia, tum Monasterium in formam, qua actu Splendet redigeretur.” Lásd *Historia Domus, seu Conventus Mediensis A.R.P. Martini Péterffi ordinis Minor Strict. Observ. Praed. Sstae Theol. Lectoris Provinciae Transilvanicae Sti R. Stephani Ministri Provincialis ad inferendam rerum memoriam inchoata Anno Reparatae Salutis 177. 73. o.*

50 „Navis spatiosa novum fornicem, columnis lateralibus insistentem opera nostrorum accepit...” Blahó, 1780. 22.

dású szentély gótikus hálóboltozata megmaradt. Veress Lajos kéziratában kiemeli hogy, a Szent Ferenc oltárt Torma Miklós és felesége, Baranyai Katalin adományozták 1726-ban. Ugyancsak itt olvashatjuk, hogy a Szent Antalnak szentelt oltárt kászoni Bornemisza János József erdélyi udvari kancellár költségén emelték. A harmadik oltár, amely a Szent családot ábrázolta, Gyulaffi László kancellár bőkezűségéből készült.⁵¹

Nagyszébenbe 1716-ban térnek vissza a ferencesek, ahol Kornis Zsigmond gubernátor és Stefan Steinville erdélyi főhadiparancsnok segítségével megkapják a domonkos apácák egykori templomát. P. Schirmer Antal – Steinville tábornok addigi házikáplánja – vezetésével rövidesen helyreállítják a hajó és a szentély boltozatát.⁵² Veress Lajos 1753-ban Assisi Szent Ferencnek, Padovai Szent Antalnak és a Boldogságos Szűz Máriának szentelt oltárokról tesz említést, utóbbit Kaurmann János Frigyes erdélyi főpostamester állította.⁵³ Veress a Mária oltárképet a kolozsvári Könyvező Madonnához hasonlítja. Ezek a berendezési tárgyak azonban 1775-ben, a boltozat

51 „Huic, iterum Anno 1740 accessere bina Altaria collateralia, unum S. P. N. Francisci: ad cujus erectionem Spectabilis Domina Chatharina Baranyai, Spectabilis, ac Magistrii Domini Nocolai Torma senioris Censors pientissima, supertes adhuc, etquidem praeve Anno Scilicet 1726, ex sua, in S.P.N. Franciscum devotione, expensas locaverat. Alterum S. Antony honori pro quo Excellentissimus ac Illustrissimus Dominus Joannis Josephis Bornemisza L. B. De Kászon Aulieg Transylvania Cancellarius, Sumptus ibidem in vivis adhuc existens promiserat sufficientes, quod postmodum, Excellentissimus ax Illustrissimus Dominus Ignatius Bornemisza, ante dieti Domini Parentis Filius et Haeres numeris suis absolutum reddidit. Tertium: munificentia, Excellentissimi, ac Illustrissimi Domini Comitis Ladislai Gyulaffi de Ráthott Aulico Transylvaniae Cancellary, in cultam Sacratissimae familia Christi Jesu /: nempe :/ B. V. M. S. Josephi, S. Joachimi S. Annae, S. Zachariae S. Elisabeth, et S. Joannis Baptistae, et in eminenti loco S. Ladislai Regis positum est.” Veress, 1753. 166.

52 „Caetera inter curas, et Sollicitudines magni sublevanimis loco P. Antonio Schirmer Praesidenti obligat, quod parietes templi, et fornices in commodo adhuc statu comperit, sgvallidos licet, et Sordibus oppletos. Fenestrarum itaque procipua reparandarum cura incumbat; pro quarum reparatione ultra expectationem suam Deus ipsi providit...” Veress, 1753. 104.

53 „[...] Spectabilis Dominus Joannes Fridericus de Kaurmann. Supremus per Transylvaniam et Valachiam Cisa Alutanam Caesarium Postarum Magister, ex insita in B. V. Mariam sub cepto lacrymantis Claudiopoli Iconis Marianae devotione vivit, et obtulit.” Uo.

beomlása⁵⁴ következtében elpusztultak. A következő évben készült oltárok ábrázolásai: Assisi Szent Ferenc stigmatizációja, Világosító Szent Gergely és Mária bemutatása a templomban.⁵⁵ A szebeni ferences templom jelentőségét növeli, hogy itt választott magának nyughelyet Stefan Steinville és Damian Hugo von Virmond osztrák hadtestparancsnok, valamint Haller János erdélyi gubernátor és felesége, Vargyasi Daniel Zsófia.⁵⁶

Brassóban a tárgyalt korszakban a ferencesek először a városban állomásozó császári csapatok lelki gondozásában vesznek részt, majd Lothar Joseph von Königsegg parancsnok segítségével az időközben jezsuita kézre került, de egykor a klarissza apácák által birtokolt templomot foglalják el 1724-ben.⁵⁷ Veress Lajos kéziratában a legtöbb adat az oltárokkal kapcsolatosan bukkan fel: a főoltár Keresztelő Szent János tiszteletére volt szentelve⁵⁸, a jobb oldalon Szeplőtelen Szűz Mária és Assisi Szent Ferenc, míg a bal oldali mellékoltárokból Nepomuki Szent János és Padovai Szent Antal oltára állt.⁵⁹ Veress továbbá megjegyzi, hogy a berendezés elkészítésében egy Julianus nevű, Bajorországból származó fráter is részt vett.⁶⁰

54 A boltozat beomlásakor életét veszítette a templomban tartózkodó Kiebach Tamás testvér. Elsőként Blahó Vince említi. „Supererat em’ antiqua Ecclesiae, huit Convini’, ad latus septentrionale jun vecum fornice primario Gothici, uti vocamus, laboris, jam non nihil rimoso, et unimitante ruinae periculum, quae et evenit die 28 decembris 1775. cum jactura virae Sactis Thomae Kiebach.” Blahó, 1780. 65.

55 Sabáu, 2005. 158.

56 György, 1930. 297-298.

57 „Admodum R. R. Patres Societatis Jesu, quotidie celebrabantur; donu’ vertente’ anno 1724 ad diem 22 Maji, et Templum istud, et Coenobium illi adjacens, per dignativum Excellentissimi, ac Illustrissimi Domini Comitis Josephis Lothary a’ Königsegg in Principatu Transylvaniae Commendantis Generalis interventum Patribus Custodiae Transylvaniensis ordinis Minor S. P. N. Francisci ex gratiosa Magistratus Coronensis Compensione, et benevolentia resignatus...” Veress, 1753. 193.

58 „Horum Altarium principalis in honor S. Joannis Baptistae dedicatum est.” Uo. 195.

59 „Alterum a Dextris, quod Collaterale est B. V. Mariae, sub Titulo Immacolatae conceptionis ejusdem, et S. Patri nostro Francisco consecratum. Tertium quod et Collaterale est, a sinistris, S. Joanni Nepomuceno, et S. Antonio de Padua, ambo bus Thaum a turgis nuncupatum.” Uo.

60 „His tribus Aris Solemnioribus per Fratrem Julianum Provinciae Bavariae Alumnum, rasa, et artificii manu asrabi, et splendide erectis...” Uo.

Új építésű templomok

A templomok „visszaszerzésével” azonos időben sok helyen teljesen új építkezésekbe fognak a ferencesek a XVIII. század folyamán, de számos esetben az ekkor emelt épületek mára már elpusztultak. **Szárhegyen** a Lázár család várkastélyában lévő ferences rendház 1748-ban leégett, később újjáépítették, de 1872-ben újból leégett. **Esztelneken** Apor István költségén épül templom 1729-ben. A zárdát 1750-ben fejezik be, de 1921-ben az épületegyüttes egy tűzvész következtében elpusztult. **Szamosújváron** Dániel István és Márkovics András telekadományozásai és Haller János gubernátor támogatása révén a ferenceseknek lehetőségük nyílik 1744-től építkezésre. 1855-ben azonban épületeik leégnek. **Marosvásárhelyen** a Petky család segítségével a XVIII. század közepétől kezdődően építik fel a ferencesek a templomukat és kolostorukat. Ebből mára csak a torony maradt meg. **Déván** a rendházat a XVIII. század elején az ott letelepült bulgarita ferences szerzetesek és a velük érkezett emigráns családok alapították. A bolgárok Stefan Steinville védelme alatt a Maros és Cserna közti területen telepednek le, adómentességet kaptak és fölmentették őket a katonáskodás terhe alól is. A bolgár szerzetesek, habár konfliktusba kerültek a letelepedésüket akadályozó erdélyi stefanita ferencesekkel, 1714-ben megkapják a templomépítéshez szükséges engedélyt. Ezt kihasználva egy ideiglenes templomot emeltek, majd ezt 1723–1724 között jelentősen kibővítették, 1762–1766-ban pedig a rossz állapotba került épületet mai formájában újjáépítették.⁶¹ Kovács András szerint az 1736 táján épült alvinci ferences kolostor azonos udvari homlokzata alapján ítélve, előképe volt a később átépített dévainak. A korábbi templom szentélye lépcsőzetesen szűkült, ez a bulgaritákra jellemző alaprajzi-liturgiai vonásnak tudható be.⁶²

Az új építésű templomok kapcsán így csak a megmaradt legfontosabb épületegyüttesek elemzésére vállalkoztunk, mint Déva, Dés, Székelyudvarhely. Az előbbi két együttes esetében megfigyelhető, hogy a templomok középkori alaprajzi formát mutatnak: a hajóhoz

61 Kovács, 1993. 4.

62 Uo. 14.

mindkét esetben poligonális szentély csatlakozik, Székelyudvarhelyen viszont a jezsuita tértípust követve épült meg a templom, főhomlokzatán két toronnyal.

Désen 1726–1730 között építkeznek a ferencrendiek. 1727-ben elkészül a sokszögzáródású szentély, majd a hajó délnyugati részéhez tornyot, északi falához pedig két kápolnát építettek. Veress Lajos 1753-as leírásából egy szép, arányos templom képe bontakozik ki.⁶³ A berendezés legrégebb és legértékesebb tárgyai a szentbenedeki Kornis-kastélyból átszállított szentek (Szent Sebestyén és Szent Rókus) ábrázolásai. Veress Lajos Padovai Szent Antal, Assisi Szent Ferenc, Nepomuki Szent János oltáraitól tesz említést. A Nagy Szent Gergely pápának szentelt oltár kapcsán Veress valószínűleg téved, más források ezt nem támasztják alá. Feltehetően összekeverte a ma is álló Világosító Szent Gergely tiszteletére szentelt oltárral.⁶⁴ Az Istenanya oltár 1764-ben készült, amely a Kornis család ajándéka, valószínűleg Anton Schuchbauer alkotása.⁶⁵

Székelyudvarhelyen a ferencesek végleges megtelepedése Lakatos István csikkozsmási főesperesnek köszönhető, aki 1705. október 25-én a csíksomlyói kolostorban kelt végrendeletében az udvarhelyi Piactér alsó, északnyugati részén álló házat és az ahhoz tartozó telket a ferenceseknek adományozta. A ferencesek először egy imádkozóhelyet és néhány cellából álló rendházat építettek.⁶⁶ A szükséges előkészületek után 1730. augusztus 10-én letették a majdani templom alapkövét, amely a mai Városháza tér északi sarkán, a Csonkavár felé vezető

63 „Fabrica Ecclesiae sufficienter ampla, decentiqve proportione latitudinis, Altitudinis, et longitudinis eleganti Structura surrigit. Turri, ad mensuram Instituti nostri Franciscani ut ut conspinia; Chorum lucidum, et capacem super valvas posteriores erectum habet”. Veress, 1753. 179.

64 „Ara Major, honori S. Antony de Padua (cujus sub Patrocinio, totus militat Conventus) erecta est. Arae Collaterales, una cultui S. Gregory Papae Magni dedicata. Altera sanctum Patriarcham nostrum Franciscum tutelarem sortita est. Qvarta, in Sacello S. Joannis Nepomuceni recens erecto, eundem recolit Patronum.” Uo.

65 Rusu, 2000. 126.

66 Kovács, 2007. 10.

Vár utca és a Szombatfalva irányába tartó Tamási Áron utca találkozásánál áll. Kezdetben a munkálatok szakadatlanul folytak, ugyanis már 1734-ben a templom építésével annyira jutottak, hogy az készen állt a szentmisék végzésére. Ezt igyekeznek bizonyítani a Johann Conrad von Weiss mérnökkari ezredes gyűjteményéből fennmaradt Udvarhely látkép is,⁶⁷ amelyen az öt legfontosabb korabeli épület között találjuk a ferencesek épülő templomát. A városképen a ferencs-rendi templom Piac tér felőli (délkeleti) homlokzatait láthatjuk, amint a főtér házai közül kiemelkedik. Az impozáns épület ideiglenesen tető alá hozott tornyai alacsonyok, alig haladják túl a hajó magasságát. A metszeten jól kivehetők az épület részletei is: a két vastos, négyszög-hasáb alakú torony között van a főbejárat nagy félköríves nyílása, a hajó teste jól elkülönül a tőle alacsonyabb és keskenyebb szentélyétől, az oldalkápolnák nyílásai is csakhamar szemünkbe tűnnek. Az építkezés a következő években is hasonló lendülettel folyt, hiszen Boros Fortunát a templom elkészültét 1737-re keltezi, ekkor ugyanis a házfőnök a nyilvánosságának átadta azt.⁶⁸

Veress Lajos a már majdnem kész templomról beszél, említést tesz a tornyokról is, valamint kiemeli, hogy a szentély nem kevésbé tágas mint a hajó, amely egyszerű képet mutat.⁶⁹ Sajnos a kéziratból konkrétumok nem tűnnek ki, így nem tudjuk például, hogy a berendezés és a belső kifestés elkészült-e már 1753-ig. Veress Lajos hét felszentelt oltárról tesz említést, de nem nevezi meg azok titulusait, kivéve a főoltárt (Immaculata). Ugyanitt volt egykor az a korpuszos kereszt is, amely ma a templom előcsarnokában van,

67 Ld. Borbély Andor: *Erdélyi városok képekönyve 1736-ban* című tanulmányában a 17. képet. In: Erdélyi Múzeum. 1943. 2. sz.

68 Boros, 1938. 12.

69 „Moles Templi praeter hoc, quod sit ampla, et in Districtu illo Udvarhelyiensi nusquam sibi parem videat; decorum quoque Suum, intuentibus exhibit sufficientem Turre ad frontispicium ejus erecta una a dextris, altera a Sinistris, decorum ejus haud mediocre testantur; eo amplius, si et campanilibus. Statui suo congruentibus aliquando locuples evadat. Quod vero ad intra attin et: ultra expectationem nostrum praegrandem omnino, inio Basilicae cujus quam faciem representat. Sanctuarium ejus, non minus spatiosum, quam speciosum remidet. Corpus /: Seu ut vocant navis :/ aequè spectabile, ac Magnificum, Testudinibus astrabie? compactis, pari figura, mole, et decore, una cum fenestris, et aliis ad id spectantibus, ad omnem intorum conspicium”. Veress, 1753. 186.

baloldalt.⁷⁰ A templom korabeli főhomlokzatát megörökítette Andreas Schmutzer⁷¹ azon a metszetén, amelyet a XVIII. század folyamán a főoltáron álló Immaculata-szoborról készített. A metszet bal alsó regiszterében láthatjuk a félköríves nyílásokkal áttört tornyok közötti, karéjosan lekerekített templomoromzatot. Az oromzat félköríves középső nyílását két arányos körablak övezi. A főbejárat szintén félköríves lezárású. Valószínűleg ebben az időben még nem nyerte el a mai formáját a templom.

Összegzésként elmondhatjuk, hogy a XVIII. században a katolikus restauráció következtében kibontakozó lendületes ferences építőtevékenységet – amelynek nyomán kétségtelenül értékes műemlékegyüttesek jöttek létre – a jozefinizmus töri le, II. József ugyanis 1783-ban eltörölte a szerzetesrendeket. A későbbiekben a ferencesek számottevő hányada továbbra is Erdélyben marad, de a XVIII. század elejétől az 1780-as évekig megfigyelhető gazdag építészeti tevékenység nem ismétlődött meg már többé. A jelen tanulmányban használt forrásanyagunk köszönhetően gazdagodott a ferencesek erdélyi építkezéseiről alkotott képünk. Veress Lajos munkája a XVIII. század közepére már kijavított, vagy újra berendezett templomok építéstörténetéhez nyújt értékes adatokat, ezáltal az esetek többségében kellőképpen rekonstruálhatjuk a barokk szellemében fogant ferences templomok építéstörténetét. A téma ugyanakkor további kutatásokra ösztönöz, például érdemes volna kideríteni, hogy a – Veress Lajos kéziratában emlegetett – bajorországi ferences kolostorból származó, Kolozsváron és Brassóban is megforduló „Frater Julianus” mester miként került Erdélybe és még milyen megrendeléseknek tett eleget itteni tartózkodása alatt?!

70 „Altaria, ad latus utrumque devotissima, cum suis titulis, et Patriciinis septem modo numerat. Ara major, praeter amosam, et grandem Crucifixi Salvatoris Effigiem, Statuam Virginis Mariae, sub Immaculatae Conceptionis sua mysterio praestanti forma venustam, in sui medio collocatam, ac juxta positis duabus aliy Statuis, magnae molis, plus devotis, quam splendidif, compactam, seu oftentat.”
Uo. Andreas Schmutzer (1700–1740; német rézmetsző)

71 Sabău, 2002. 274. kép.

NAGY RÓBERT

Külföldiek tőkebefektetései a Székelyföldön 1880–1918

A Székelyföld modern értelemben vett befektetési területként csak a XIX. század végén jelent meg a külföldi tőkepenzések látóterében. A vidék földrajzilag távol esett mind a hazai (Pest/Budapest, majd Nagyvárad) pénzügyi központoktól, mind Bécstől, nem is szólva a közép- és nyugat-európai tőkepiacokról. A kettős monarchia keleti peremterületén fekvő régió majdnem középkori szinten álló infrastruktúrája elriasztotta még a véletlenül erre tévedő érdeklődőket is. Az áldatlan állapotok, a földrajzi távolságok és az elszigeteltség mellett, alapvetően a makrogazdasági változásokkal is összefüggésben álltak, hiszen az a gazdasági fejlődés, ami a kiegyezés után nyugatról keleti irányba terjedve fokozatosan elérte a Magyar Királyság nyugati peremterületeit, majd az ország közepét és végül Erdélyt, csak 1900 után érezte hatását tájainkon. Az Osztrák–Magyar Monarchia különböző tartományaira, illetve statisztikai régióira vonatkozó adatokat feldolgozva, az egy főre jutó bruttó hazai termék (GDP-ként is ismert) szintjét és annak változását David F Good amerikai történész mutatta ki először 1994-ben.¹ Az általa készített kimutatásokra támaszkodva állítjuk, hogy az a gazdasági növekedés, ami már a történeti Erdélyben is érezte hatását, csak a XX. században következett be.² Ha megtekintjük az 1. számú táblázatot láthatjuk, hogy míg a legnyugatibb és egyben legfejlettebb osztrák tartományokban az egy főre jutó bruttó hazai termék értéke az 1870-es, illetve 1880-as években indult látványos növekedésnek, addig a Magyar Királyság nyugati régióiban ez a fejlődés 1880–1890 között következett be. Az ország keletibb tájain pedig egy évtizeddel később, míg

1 David F. Good: *The Economic Lag of Central and Eastern Europe: Income Estimates for the Habsburg Successor States, 1870-1910*. In: *The Journal of Economic History*. 54. (1994. december) 4. sz. 877.

2 Lásd az 1. sz. táblázatot.

végül Erdély utolsóként még egy évtizeddel később csatlakozhatott.³ Márpedig a Székelyföld földrajzi és gazdasági értelemben is Erdély peremterületét képezte, más kifejezéssel élve perifériáját.

Az elmaradott gazdasági állapotok felszámolására minden időkből és minden körülmények között befektetésekre volt, van és lesz szükség. E befektetéseket szeretnénk jelen tanulmányunkban számba venni, mégpedig az 1880-as évektől kezdődően 1918-ig. Először az infrastruktúrába, pontosabban a vidék vasútjaiba fektetett idegen tőke eredetének szeretnénk utánajárni, majd a külföldi pénzből épült, a vidék nyersanyagforrásaira épülő ipari létesítményeket vázoljuk. Mielőtt a téma részletes tárgyalásába kezdenénk, előrebecsátjuk, hogy annak ellenére, hogy a monarchia osztrák feléből érkező befektetők vámbelföldről jöttek, mi ezeket is a külföldi tőke kategóriájába soroljuk.

A vidék vasútjainak történetét Gidó Csaba kutatja. Tanulmányai fényt derítettek a téma több részletére, így nem látjuk értelmét (nem is tartozik a tárgyhoz) a vasútépítések folyamatát bemutatni.⁴ Természetesen, ahol megkerülhetetlen, ott a fontosabb folyamatokat jelezzük. Mivel a székelyföldi vasutak kiépítése földrajzi és pénzügyi okokból a magyar vasútépítések második szakaszára tehető, a helyi érdekű vasúttársaságok játszották a legfőbb szerepet. Az 1880. évi XXXI. tc. a helyi érdekű vasutak építésére ösztönözte a befektetőket. A kormány által nyújtott segítyek ösztönzőleg hatottak, így sorra alakultak a társaságok, amelyek az addig elszigetelt kistérségeket kívánták vasúti összeköttetéssel ellátni. Hasonlóképpen történt ez Erdély délkeleti tájain is, az egy évtizednyi eltolódást immár törvényszerűen betartva. Elsőként a Héjjasfalva–Székelyudvarhely HÉV részvénytársaság (1887) alakult meg, majd a Brassó–Háromszék HÉV részvénytársaság (1890), végül a kis-Küküllő-völgyi HÉV részvénytár-

3 A Duna-Tisza közét külön kell kezelni, ez képezi a kivételt, mert ez a statisztikai régió magába foglalta Budapestet is. Márpedig más fővárosokhoz hasonlóan itt indult meg először a gazdasági fejlődés, ide fektettek be legkorábban a külföldi és hazai tőkepenészek, a szerencsés természetföldrajzi viszonyok miatt pedig itt épültek fel először az országban gyáripari jellegű termelőegységek.

4 Gidó Csaba: *Vasútvonal tervek és építkezések a Székelyföldön 1880–1895 között*. In: Areopolisz. Történelmi és társadalomtudományi tanulmányok. V, Székelyudvarhely, 2005. 201–230.

saság (1897).⁵ Bár helyi kezdeményezésre alakultak, a munkálatokhoz szükséges pénzt a tőkepiacokról szerették volna beszerezni, úgy, hogy részvényeiket bevezették és jegyeztették a budapesti, bécsi és egyéb európai értéktőzsdéken. A felvásárolt részvények birtoklása révén pedig a részvénycsomag nagysága szerint szereztek befolyást a különböző befektetők vagy befektetőcsoportok. Mindhárom társaság rövidesen a külföldi tőke érdekkörébe került, hiszen az igazgatósági tagok között hamar megjelentek az osztrák és német pénzüzetek képviselői.

A legkorábban a német befektetők léptek. A Bontoux francia-osztrák csoport által az 1880-as évek elején alapított, de rövid életű Magyar Vasúti Bank Rt. után, amelyben a berlini és frankfurti befektetőknek is komoly érdekeltségeik voltak, a német befektetők összefogásával 1887-ben Majnafrankfurtban megalakult az Eisenbahn-Rentenbank (Vasúti-Hitel Bank). A pénzüzet alapítói között szereplő helybéli magánbankházak (a Sulzbach és az Erlanger) mellett ott találjuk a bécsi székhelyű Länderbankot is.⁶ A bank alapfeladata helyi érdekű vasúttársaságok alapítása, illetve azok részvényeinek felvásárlása volt. Egy év múlva a majnafrankfurti és nürnbergi hitelintézetek, a Pesti Magyar Kereskedelmi Bankkal karöltve, Budapesten megnyitottak egy irodát, mely a befolyásuk alatt álló helyi érdekű vasúttársaságok mintegy 4724 km hosszúságú vonalait kezelte. Ennek vezetésével a kor egyik legismertebb vasúti szakemberét, Gerhardt Gusztávot bízták meg. A budapesti nagybank egy idő után kilépett az üzletből és saját irodát alapított, így csak a frankfurti hitelintézetek és a Dresdner Bank által ellenőrzött 2874 km hosszú HÉV hálózat maradt a Gerhardt Gusztáv kezelésében.⁷ A német befektetők képviselőjeként az ő neve is hosszú ideig szerepelt az erdélyi helyi érdekű vasútak igazgatói tanácsainak listáin.

5 Lásd a *Magyar Compass pénzügyi évkönyv* (a továbbiakban *M. C.*) megfelelő évfolyamait.

6 Földi Tamás: *A magyarországi vasútépítés a külföldi nagytőke profitforrása, 1867–1900.* In: Pach Zsigmond Pál – Sándor Pál: *Tanulmányok a kapitalizmus történetéhez Magyarországon. 1867–1918.* Bp., 1956. 115–116.

7 Haich Károly: *A helyi érdekű vasutakról.* Bp., 1910. 96.

1892-ben a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank kezdeményezésére létrejött a Magyar Helyiérdekű Vasút Rt. Az alapítók között még ott találjuk a bécsi Länderbankot, a Nationalbank für Deutschlandot, valamint a már fentebb említett Erlanger frankfurti magánbankházat, de jelentős érdekeltségekkel szerepelt még a szintén frankfurti Behrens Söhne (Behrens Fiai) bankház.⁸ A Magyar HÉV Rt. 4 millió forint (8 millió korona) alaptőkéjének fele külföldi, fele pedig hazai befektetőktől származott.⁹ A társaság feladata a magyarországi helyi érdekű vasútak alapítása és részvényeiknek a nemzetközi pénzpiacokon való elhelyezése volt. A korszak vége felé, 1911-re a német tőke befolyásának növekedését jelezte, hogy a társaság igazgatótanácsában megjelentek a Nationalbank für Deutschland képviselője (Julius Stern) mellett a Deutsche Bank (Elkan Heinemann) és a Veit. L. Homburger (Fritz Homburger) pénzügyintézet képviselői is.¹⁰ Gyakorlatilag e vállalkozáson keresztül bonyolították le a magyarországi helyi érdekű vasútak nagyobb részének finanszírozását.

Ami a három székelyföldi helyi érdekű vasutat illeti, itt is fontos szerepet játszottak a német befektetők. Képviselőik ott ültek a társaságok igazgatóságában is, így a frankfurti Erlanger bankházé a Brassó–Háromszék és a Héjjasfalva–Székelyudvarhely HÉV Rt.-nél.¹¹ A Brassó–Háromszék HÉV Rt. esetében a majnafrankfurti Sulzbach testvérek bankháza, a szintén frankfurti Mitteldeutsche Creditbank, valamint a berlini Schlesinger-Trier is jelentős részvénytársaságokkal rendelkeztek.¹² Az említett pénzügyintézetek mellett azonban megjelentek a szintén frankfurti székhelyű német vasúti bankok is, mint az Eisenbahn-Renten-Bank a Héjjasfalva–Székelyudvarhely HÉV-nél, illetve az Eisenbahn-Bank Frankfurt a. M. a Brassó–Háromszék HÉV-nél.¹³ A Kis-Küküllő-völgyi HÉV Rt.-nél a külföldi (esetünkben a

8 Magyar Országos Levéltár (a továbbiakban MOL) Z40 Pesti Magyar Kereskedelmi Bank, 2230, 134. csomó, 35 v.–83 r.

9 Földi Tamás: i. m., 117.

10 Zsoldos Géza: *Bankkoncentráció*. Bp., 1914. 68., valamint *Compass. Finanzielles Jahrbuch für Oesterreich-Ungarn* (a továbbiakban *C. Oe-U.*) XLVI (1913) I. 258.

11 Lásd az *M. C.* 1891/92–1910/11. évfolyamait.

12 MOL Z40 Pesti Magyar Kereskedelmi Bank, 2230, 134. csomó, 5 v–15 r., 10 v.–110 r., 16v.–104 r.

13 MOL Z40 Pesti Magyar Kereskedelmi Bank, 2230, 134. csomó, 5., 19. valamint a

német) tőke a Magyar Agrár- és Járadékbankon keresztül fejtette ki befolyását.¹⁴ E pénzüintézet képviselőit is megtaláljuk a társaság igazgatóságának soraiban.¹⁵ 1911-ben Neumann Rafael volt a bank képviselője.¹⁶

Teljes adatsorok hiányában nem tudjuk pontosan kimutatni a külföldi befektetők szerepvállalását a székelyföldi helyi érdekű vasúttak kiépítésében, de a kor pénzügyi szakkiadványaiban közölt részadatok is sokatmondóak. A Brassó–Háromszék vonal esetében 1911-ben a mintegy 11 120 800 koronát érő részvényállományból egy 3 482 000 koronás csomag, azaz 31% az Eisenbahn-Bank Frankfurt a. M. német társaság kezében volt.¹⁷ Sajnos a többi fontosabb befektetőről nincsenek ilyen részletes adataink. A Héjjasfalva–Székelyudvarhely vonal esetében a 2 897 000 korona alaptőkéből egyedül a frankfurti Eisenbahn-Renten-Bank mintegy 1 426 000 koronát szolgáltatott, vagyis 49%-át.¹⁸

E vasútvonalak bekötötték a régió kistájait az ország gazdasági vérkeringésébe, és amellet, hogy szabad utat biztosítottak a nagyipari termékek beözönlésének, és ezáltal hozzájárultak a helyi kézműipar rohamos hanyatlásához, új lehetőségeket teremtettek a helyi gazdaság fejlődésének. Például a Brassó–Háromszék és a Héjjasfalva–Székelyudvarhely helyi érdekű vasúttak vonalain szállították a botfalusi cukorgyár által igényelt cukorrépa nagyobbik hányadát.¹⁹ Természetesen felmerülhet az a kérdés, hogy mi köze van a barcasági iparfejlődésnek a székelyföldi gazdasághoz? A botfalusi cukorgyár hatása, ha nem is volt olyan mélyreható, mint a Barcaságban, mindenképpen érintette a háromszéki mezőgazdaságot is, hiszen elkezdődött az ipari növények (esetünkben a cukorrépa) nagy területeken való termesztése, annak minden hozadékával (vetésforgó,

C. *Oe-U.* XLVI (1913) I. 1331-1332.

14 A pénzüintézetet a Mendelsohn berlini bankház és a Magyar Váltó és Leszámitoló-bank alapította, lásd Földi Tamás: i. m., 120.

15 M. C. XXXVI (1908/1909), II, 793.

16 *C.Oe-U.*, XLVI (1913) I. 1687, valamint *C.Oe-U.* LI (1918) III. 302.

17 M. C. XXXVIII (1910/1911) II. 882, valamint *C.Oe-U.* XLVI (1913) I. 1330-1331.

18 M. C. XXXVIII (1910/1911) II. 897, valamint *C.Oe-U.* XLVI (1913) I. 1332, 1678.

19 Wiener Moszkó: *A magyar cukoripar fejlődése. Adalék a magyar mezőgazdasági ipar múltja, jelene és jövőjéhez, II. A magyar cukoripar jelene és jövője.* Bp., 1902. 849.

intenzív földművelés). Megjegyezzük, hogy a Brassó–Háromszék HÉV 116,7 kilométernyi hálózatából a forgalomnak 1891-ben átadott Brassó–Kézdivásárhely–Bereck vonal 98,3 km-t tett ki.²⁰ A cukorrépa mellett a vidék fáját is vasúton szállították a piacokra. A Héjjasfalva–Székelyudvarhely vonalon szállították el az udvarhelyszéki fűrészmalomok termékeit, de a szentkeresztbányai vasgyár által előállított eszközök jelentős része is e vasútvonal segítségével jutott el a megrendelőkhöz. Székelyudvarhely szeszgyárai pedig szintén e szárnyvonalon keresztül szerezték be a szükséges kukoricát és küldték a monarchia piacaira termékeiket, a szeszt és a gyártási folyamat melléktermékén hizlalt marhát.²¹

A forgalom növelése érdekében a társaságok különféle eszközökhöz folyamodtak. A Brassó–Háromszék HÉV vezetősége minden egyes nagyobb brassói üzemet iparvágánnyal kötött be a hálózatba, ezzel is segítve azok fejlődését, ugyanakkor közvetlenül élénkítve a város gazdasági életét.²² A Héjjasfalva–Székelyudvarhely HÉV vezetősége más módszerhez folyamodott. Az első üzleti év után, hogy a vonalon szállított áru mennyiségét növelje, a vonalat kezelő Magyar Államvasutak beleegyezésével, csökkentette a téglá, cserép, talpfa, puhafa, tűzifa, szén, a szentkeresztbányai vasgyár termékeinek, ásványvíz, mész, gabona, és a bor szállítási díjtételeit. Ezen kívül kérte, és engedélyt is kapott arra, hogy csökkentse a szállítási díját azon termékeknek, amelyeket Brassóba, illetve onnan szállítanak.²³

Ha a szállított áru mennyiségét vizsgáljuk, a legnagyobb forgalmat a Brassó–Háromszék vonal könnyelhetette el. A 2. számú táblázatban megpróbáltuk összehasonlítani a Székelyföldön, bizonyíthatóan idegen befektetők segítségével épült helyi érdekű vasutak által szállított áru mennyiségét, néhány hasonló erdélyi társasággal. Az adatok a

20 M. C. XXXVIII (1910/1911) II. 882.

21 Lásd Nagy Róbert: *Székelyudvarhely gazdasági fejlődése a XIX. század végén és a XX. század elején*. In Areopolisz. Történelmi és társadalomtudományi tanulmányok. V. Csíkszereda, 2006. 236–240.

22 Radu Bellu: *Monografia unei căi ferate dispărute: Braşov-Satulung*. In: Țara Bârsei I (2002) 1. 157.

23 Gidó Csaba: *Vasútvonal tervek és építkezések a Székelyföldön 1880-1895 között*. In: Areopolisz. Történelmi és társadalomtudományi tanulmányok. V. Csíkszereda, 2006. 220.

Magyar Compass pénzügyi évkönyv megfelelő évfolyamaiból származnak. Amint azt láthatjuk, a Héjjasfalva–Székelyudvarhely vonal a század elejével fokozatosan lemaradt a Marosludas–Besztercéhez viszonyítva, de még a kis-Küküllő-völgyi is maga mögé utasította. Ez elsősorban annak köszönhető, hogy az első egy kistáját szolgált ki, míg a másik kettő, hosszánál fogva is nagyobb területet érintett. A kis-Küküllő-völgyi által szállított árumennyiség növekedéséhez jelentősen hozzájárult a parajdi sóbánya.

E vasútvonalak önmagukban ugyan nem tudtak látványos fejlődést produkálni, de jelentősen hozzájárultak a vidék gazdasági fejlődéséhez.

Ami az ipari létesítményeket illeti, az általunk tárgyalt korszak első évtizedének végén a Marosvásárhelyi Kereskedelmi és Iparkamara területén működő 30 legfontosabb „ipartelep” közül, a Lániczky Sándor-féle szentkeresztbányai és a Jekelius-féle nagybaconi vasgyárak, valamint a sepsiszentgyörgyi Első Székely Szövőgyár Rt., a borszéki fürdőigazgatóság és gróf Mikes Benedekné bükszádi üveggyárán kívül, a többi mind szesz- és sörgyár, valamint fűrésztelep vagy egyéb fafeldolgozó egység volt (pl. Reiter József parajdi gyufagyára).²⁴ A magyarázat kézenfekvő, a terület legolcsóbb, nagy mennyiségben rendelkezésre álló nyersanyaga a fa volt, ami a helyi érdekű vasútvonalak fokozatos kiépülésével, a hazaiak mellett idevonzotta a külföldi befektetőket is. Ebben az ágazatban először a helyzeti előnyben levő osztrák érdekcsoportok jelentek meg.

A legnagyobb székelyföldi vállalkozás a bécsi Grödel báróék nevéhez fűződik. Erdélyi üzemeiket 1892-ben az Erdélyi Erdőipar Rt. név alatt egyesítették, amelynek alaptőkéje 2,8 millió koronára rúgott. A vállalat az Angol-Osztrák Bank érdekeltségi körébe tartozott. A ténylegesen befektetett összeg viszont többszöröse volt az alaptőkének: csak a telepeket és erdőségeket összekötő iparvasutakba 4,3 milliót fektettek. A társaság üzemei Háromszéken voltak, központja Kovásznán, 95 000 hold erdőt birtokolt (70% fenyő, 30% bükk) és

²⁴ *A marosvásárhelyi kereskedelmi és iparkamara jelentése* (a továbbiakban MKIJ) az 1891. évre. Marosvásárhely, 1892. 88-89.

2000–3000 munkást foglalkoztatott. Az igazgatóság fele a Grödel család tagjaiból állott.²⁵ Az éves 190 000 m³ fűrészáru termelésével Erdély egyik jelentős vállalata volt a századfordulón. Természetesen, önkéntelenül is felmerül a kérdés, hogyan jutott a részvénytársaság e hatalmas erdőbirtokhoz? A módszer egyszerű volt: a községi és közösségi (a Székelyföldön és Naszód vidékén) erdők esetében, a törvény kimondta, hogy ha a vagyonszövetség tíz tagja kérte annak felszámolását és saját erdőrésze kimérését, a hatóságoknak eleget kellett tenniük a kérésnek. Így a vállalkozók nagy kiterjedésű erdőterületeket vásárolhattak fel potom pénzért. Annak a tíz, esetleg annál több falubélinek a meggyőzése pedig nem jelentett nagy nehézséget (ítallal és a helyi hatóságok nyomására).²⁶

Az osztrák befektetők között még a Bayersdorf&Biach cég volt az, amely az Angol-Osztrák Bank, a Magyar Országos Központi Takarékpénztár és a Nationalbank für Deutschland által alapított Alfalui Faipari Rt.-ben is szerzett részesedést. A társaságot 1907-ben 1,5 millió koronával alapították, de ezen összeget még ugyanabban az évben felemelték 3,6 millióra.²⁷ A vállalkozás a Gyergyóalfalu határában megszerzett 5,7 millió névleges értékű erdővagyon kiaknázására alakult. A meglévő mellé újabb fűrészüzemet, valamint erdei vasutat építettek.²⁸

1906-ban a budapesti Belvárosi Takarékpénztár és a német Berliner Handelsgesellschaft 1 800 000 korona alaptőkével létrehozta a Libáni faipar-részvénytársaságot. A cég a Loósy, Hugmayer és társa, Gyergyóújfalu-Libán térségében szerzett erdősegeit szerezte meg és hasznosította. A 3,5 millió korona fölötti névértékű erdővagyon kiaknázására sodronypályát és gőzfűrészt építettek.²⁹

Szintén 1906-ban a Kis-Küküllő-völgyi HÉV Rt. alapítóinak bábáskodása mellett létrejött a kis-Küküllő-völgyi faipar-részvénytársaság. A cég alaptőkéje alig 300 000 koronát tett ki. A vasút környékén levő

25 M. C. XXIX (1901/1902) II. 171-172.

26 Varga Jenő: *A magyar kartellek. Honnan származnak a milliók?* Bp., é. n. (az előszót 1912 novemberében jegyezték) 44.

27 M. C. XXXVII (1909/1910) II. 347.

28 M. C. XXXIX (1911/1912) II. 396.

29 M. C. XXXIX (1911/1912) II. 407-408.

erdők felvásárlására és kitermelésére alapították. Erdőterületeket Parajd és Szováta térségében szerzett, a szállítás megkönnyítésére az akkori legmodernebb technológiát is alkalmazta, erdei vasutat épített.³⁰

Még ugyanabban az évben alapították a Székely erdőipar-részvénytársaságot 3 000 000 korona alaptőkével. Alapítónak a Magyar Általános Takarékpénztárt jegyezték be, de a vállalat vezérigazgatói tisztségét Karl Herzberg töltötte be, aki többek között a Deutsche Effekten- und Wechselbank (Német Váltó- és Leszámitolóbank) igazgatója és a Magyar Váltó- és Leszámitolóbank igazgatósági tagja volt. Adataink alapján a német tőke vezető szerepet játszott e társaságban.³¹ A vállalat a Pállós Ármin által megszerzett szentpéteryegyházi és borzsonai erdőterületek értékesítésére alakult.³²

E vállalkozások mellett természetesen működött egy sor kisebb-nagyobb társaság is, mint a kicsinek korántsem nevezhető Gróf Mikes zabolai erdőgazdasága és fűrésztelepei részvénytársaság,³³ vagy a kézdivásárhelyi székhelyű Magyar erdőipar-részvénytársaság, de ezek már túlnyomórészt mind a hazai tőke vállalkozásai voltak.

A XIX. század végén a székelyföldi bánya- és kohóipart a hanyatlás jellemezte. Az erdővidéki hámorok sorra beszüntették a termelést, a hazai kézben levő szentkeresztbányai vasgyár ugyan még működött, de egyre kedvezőtlenebb viszonyok között. A Héjjasfalva–Székelyudvarhely vasútvonal tovább nem építése ellehetlenítette az üzemet. Míg a nagy osztrák vagy magyarországi vállalatok termékeiket viszonylag olcsón és nagy tételben szállíthatták a felvevőpiacra, addig a kis székelyföldi üzem – elzártsága következtében – egyre nehezebben tudta szállítani vasáruit megrendelőinek. Ezáltal versenyképtelenné vált.

A kisüzemű zineszfémhányászat, pontosabban a balánbányai rézbányászat és kohászat már az 1870-es évek óta pangott a világ nagy

30 M. C. XXXV (1907/1908) II. 328.; M. C. XXXVII (1909/1910) II. 355.

31 C. *Oe-U.* LI (1918) III. 172.

32 M. C. XXXV (1907/1908) II. 338.

33 120 000 m³-es termelési kapacitással, 400 szakmunkással és 350 napszámossal, lásd M. C. XXXVIII (1910/1911) II. 378.

lelőhelyeinek a tömegtermelése miatt. Egyik bérlő a másik után távozott. A századforduló után azonban az egyre nagyobb mértékű ipari felhasználás miatt változás következett be a piacokon, egyre magasabbra kúsztak az árak.³⁴ 1904-ben a balánbányai rézkitermelést megvásárolta egy francia csoport és a Compagnie Minière de Siculine név alatt a termelést újraindította. A cég új tárnát nyitott és „egy hatalmas olvasztó kemenczét” állított fel. Ugyanakkor új munkáslakásokat is építettek 120 család és 42 nőtlen munkás befogadására.³⁵ A finomításra azonban még nem vállalkoztak, hanem a 30-35%-os anyagot németországi vállalatoknak adták el.³⁶ 1907-ben 5 000 000 korona alaptőkével megalakult az Erdélyi rézművek részvénytársaság, melynek nevét 1907-ben Magyar rézművek részvénytársaságra változtatták. A cég gyakorlatilag az 1904-ben létrejött balánbányai vállalatot vette át, szintén francia pénzcsoport állt a háttérben.³⁷ A befektetések hamarosan látható eredményt hoztak a termelésben is, hiszen, amíg 1904-ben a Zalatnai bányakapitányság területén a réztermelés 273 q-ról 69 q-ra esett vissza (azt is az Almaseli Transylvania társulat állította elő), addig 1906-ban egyedül a balánbányai műnek 216 750 korona értékű volt a termelése (Almasel 41 250 korona értékben állított elő rezet). 1909-ben már 1515 q színrezt termelt, ami Erdély réztermelésének a 62,4%-át tette ki.³⁸ A társulat célja az volt, hogy az érckitermelést évi 60 000 tonnára növelje, amire a piac biztosítva is volt, hiszen a budapesti Weisz Manfréd művek és a francia Caudoir cég azonnal átvették a termelt rezet.³⁹ A társaság új szakember-gárdát toborozott, új tárókat nyitott, a legújabb technikával szerelte fel a bányát és a finomítást-feldolgozást. A sűrített levegővel hajtott fűrőgépek mellett modern ércmosóművet, ehhez villanytelepet, modern kohót építettek. Öt bessemer-convert („körtét”) is üzembe

34 Vajda Lajos: *Erdélyi bányák, kohók, emberek. Gazdaság-, társadalom- és munkásmozgalm-történet a XVIII. század második felétől 1918-ig.* Buk., 1981. 333.

35 *Bányászati és kohászati lapok* (a továbbiakban *BKL*) XXXVIII (1905) 41 (július-december). 505.

36 *MKIJ* 1904. 53.

37 *M. C.* XXXVI (1908/1909) II. 387.; *M. C.* XXXVII (1909/1910) II. 409.

38 *BKL* XXXVII (1904) 39 (július-október). 517.; *BKL* XXXIX (1906) 43 (július-december). 761.; *BKL* XLIII (1910) II. 800, 814.

39 Barabási László: *Balánbánya története.* Csikszereda, 1996. 65-66.

állítottak.⁴⁰ A fejlődést 1914-ben hirtelen törí meg a világháború. A francia tulajdonosokat egyszerűen elzárja a háború az üzemtől. Még 1914-ben csődöt jelentenek, a termelés leáll. Amit lehet, bérbe adnak, hogy fizethessék a fenntartási költségeket és az épületek adóit. A hadianyag-utánpótlás azonban nem nélkülözheti a rezet, így 1916-ban az osztrák-magyar hadparancsnokság lefoglalja az üzemet és megindítja a termelést. 1917-ben a társaság hazai képviselői eladják a vállalatot a budapesti Phönix Kénsav és Vegyitermék Gyár Rt.-nek, amelynek a tulajdonában marad az 1948-as államosításig.⁴¹

A bemutatott vállalkozások elsődleges érdeme, hogy e térségben is meghonosították a nagyipari jellegű termelést. A munkáslétszám általában a 350 körül mozgott: a balánbányai rézbányánál és kohónál ennél több (419)⁴², a fakitermelő és feldolgozó társaságoknál alig haladta meg e számot.⁴³ A befektetések jellege is szépen mutatja, hogy az általunk tárgyalt régióba gyakorlatilag csak kitermelő egységeket telepítettek, a nagyüzemi feldolgozóipar e korszakban itt még nem épülhetett ki. A befektetők elsősorban a piacokhoz közel hozták létre ilyen jellegű vállalkozásaikat, márpedig a Székelyföld népességének vásárlóereje messze elmaradt a tőle nyugatabbra fekvő területekétől. A tárgyalt időszakban a térség még csak a tőkés fejlődés ezen, a kitermelőipar által uralt szakaszába jutott el.

40 Uo. 69-70.

41 Uo. 72.

42 *BKL* XLI (1908) 47 (július-december). 792.

43 *Magyar Statisztikai Közlemények*. Új sorozat. 48. köt. Az 1910 évi népszámlálás. Második rész. A népesség foglalkozása és nagyipari vállalatok községenként. Bp., 1913. 1064.

1. sz. táblázat

Tartomány/statisztikai régió	1870	1880	1890	1900	1910	A növekedés üteme %-ban
Alpesi tartományok						
Alsó-Ausztria	1382	1496	1704	2086	2290	1,34
Felső-Ausztria	716	851	1004	1157	1243	1,41
Salzburg	789	954	1151	1372	1535	1,70
Stájerország	631	737	857	1033	1201	1,62
Karintia	641	764	834	1007	1267	1,64
Tirol/Voralberg	668	764	918	1159	1433	1,95
Karszt/Tengermellék						+
Karniola	486	571	658	728	960	1,62
Tengermellék (Trieszttel)	745	861	966	1134	1476	1,64
Dalmácia	348	389	443	493	622	1,40
A Cseh Korona országai						+
Csehország	941	1050	1226	1494	1712	1,55
Morvaország	787	927	1079	1262	1429	1,50
Szilézia	860	1064	1218	1416	1646	1,58
Kárpátokon túli tartományok						+
Galícia	392	440	534	618	707	1,52
Bukovina	413	469	538	678	741	1,54
Délnyugat-Magyarország						+
Duna jobb partja	444	531	670	818	1008	2,07
Duna-Tisza köze	640	821	949	1248	1506	2,13
Északnyugat-Magyarország						+
Duna bal partja	505	576	721	848	1037	1,83
Tisza jobb partja	483	547	695	864	1034	1,98
Kelet-Magyarország						
Tisza bal partjai	404	464	560	687	846	1,87
Tisza-Maros szöge	411	492	590	725	884	1,92

Tartomány/statisztikai régió	1870	1880	1890	1900	1910	A növekedés üteme %-ban
Erdély	369	448	526	621	816	1,92
Horvátország-Szlavónia	312	408	448	514	697	1,84
A Monarchia osztrák fele	759	854	978	1183	1347	1,48
Magyar Királyság	450	549	657	806	1011	2,00
Osztrák–Magyar Monarchia	642	734	858	1038	1218	1,63

A táblázat eredetije David F. Good: *The Economic Lag of Central and Eastern Europe: Income Estimates for the Habsburg Successor States, 1870–1910*. In: *The Journal of Economic History*. 54. köt. 4. sz. (1994. december). 877. oldalán található. A összegek 1980. évi amerikai dollárban vannak megadva.

2. sz. táblázat

A külföldi tőke segítségével épült székelyföldi vasútvonalak által szállított áru mennyisége, összehasonlítva a többi erdélyi HÉV-ekkel. A mennyiséget tonnában adtuk meg.

Év	Brassó–Háromszék HÉV Rt.	Héjjasfalva–Székelyudvarhely HÉV Rt.	Kis-Küküllő-völgyi HÉV Rt.	Erdély Délvidéki Vasutak Rt.	Maros-ludas–Beszterce HÉV Rt.
1891	23 468	22 988	n.a.	n.a.	n.a.
1892	77 948	23 278	n.a.	10 598	34 983
1894	107 176	39 185	n.a.	25 984	30 938
1895	140 676	32 493	n.a.	23 811	51 123
1896	167 432	48 923	n.a.	n.a.	40 038
1897	282 425	35 592	n.a.	45 683	28 915
1898	314 327	35 922	n.a.	n.a.	37 473
1899	153 072	31 802	n.a.	n.a.	42 604
1900	139 050	40 899	n.a.	n.a.	38 805
1901	163 308	30 976	37 249	n.a.	47 012
1902	195 426	33 475	35 198	n.a.	43 482

Év	Brassó-Háromszék HÉV Rt.	Héjjasfalva-Székelyudvarhely HÉV Rt.	Kis-Küküllő-völgyi HÉV Rt.	Erdély Délvidéki Vasutak Rt.	Marosludas-Beszterce HÉV Rt.
1903	213 319	36 651	36 331	n.a.	46 453
1904*	2000 k/239 806	36 281	n.a.	195 609	44 940
1905	2000 k/270 105	38 123	n.a.	176 777	40 425
1906	2605 k/280 011	41 392	51 220	185 069	44 855
1907	2414 k/323 800	50 851	62 202	190 788	48 054
1908	3342 k/358 449	51 090	77 142	226 500	56 993
1909	3919 k/384 872	51 037	86 978	269 185	65 368

* A Brassó-Háromszék HÉV esetében a statisztikákban 1904-től kezdve a Brassó-Hosszúfalu vonal külön szerepel, az itt szállított árut kocsirakományban adták meg. A másik, immár tonnában megadott összeg a társaság többi vonalain szállított árumennyiséget jelzi.

GIDÓ CSABA

A maros-tordai helyi érdekű keskenyvágányú vasút

A történelmi Magyarország gazdasági téren legelmaradottabb térségeiként tarthatjuk számon a Székelyföldet és a Mezőséget. A XIX. századi gazdasági élet legfontosabb mozgatóereje a vasút. Az erdélyi vasútépítkezés hőskorában, 1869–1873 között épült meg az erdélyi fő vasútvonal, amely Nagyvárad–Kolozsvár–Tövis–Brassó vonalon haladt. Az erdélyi vasútépítkezés első szakaszából azonban mind a Székelyföld, mind a Mezőség kimaradt, mindössze a Székelykocsárd–Marosvásárhely szárnyvonal kapcsolta be e két térséget a vasútforgalomba.

Az 1880. évi XXXI. és az 1888. évi IV. törvények lehetővé tették a helyi érdekek alapján vezetett vicinális vasutak megépítését és működtetését. Ezeket a vasútvonalakat az érintett települések lakói, a mezőgazdasági és ipari üzemek tulajdonosai kezdeményezték. A XIX. század utolsó évtizedeiben Székelyföldön és a Mezőségen a következő vasútvonalak létesültek: 1886-ban átadták a forgalomnak a Marosvásárhely–Szászrégen vasútvonalat, amelyet 1905-ben az állam megváltott és így a székely körvasút szerves része lett; 1888-ra elkészült a Héjjasfalva–Székelyudvarhely vasútvonal, amelynek Gyergyószentmiklós, illetve Csíkszereda irányába való folytatásában a kortársak mindvégig reménykedtek. Erre vonatkozóan számos terv is született, azonban a természeti akadályként húzódó Hargita átvágása komoly pénzügyi befektetést követelt volna a helyi érdekeltségtől, míg az állam számára egy ilyen vasútvonal megépítése nem jelentett prioritást. 1891-ben készült el a Brassó–Háromszék helyi érdekű vasútvonal-hálózat, amely magába foglalta a Brassó–Sepsiszentgyörgy–Kézdivásárhely, valamint a Hosszúfalva–Brassó, Keresztényfalva–Brassó vasútvonalakat és a Brassó városi vasútvonalakat. 1898-ban került megnyitásra a kis-Küküllő-völgyi vasútvonal, amely Balázsfalvától Sóváradig haladt, ennek folytatásaként épült meg 1906-ban a Sóvárad–Parajd vonal. A Mezőségen egy helyi érdekű vasútvonal épült,

amely 1888-ban lett átadva a forgalomnak. Marosludas és Beszterce között teremtett kapcsolatot.

A fent említett vasútvonalakon kívül a két régióban csak a MÁV, illetve a Mezőség északi részét érintő Szamos-völgyi helyi érdekű vasúttársaság építkezett. A Mezőség jelentős része, illetve a történelmi Marosszék Nyárad menti falvai nélkülözték a vasút által nyújtott előnyöket. Mindkét térség infrastruktúrája elmaradott volt, az úthálózat nagyobb részét földutak képezték, amelyeket a tavaszi és őszi esős időszakokban nem lehetett használni. Az említett vidékek számára gravitációs pontot Marosvásárhely jelentett, amelynek piacán a Nyárad mentiek zöldséggel és erdőipari termékekkel, míg a mezőségi elsősorban gabonafélékkel voltak jelen. A helyi közösségek, érdekeltségek a XIX. század végén felkarolták egy helyi érdekű vasútvonal kiépítésének gondolatát; Marosvásárhelyről kiindulva a Mezőség, illetve a Nyárad vidéke irányába. A minimális pénzforrások, továbbá az építendő vasútvonal kizárólagos helyi érdekeltségéből kifolyólag e vasútvonalakat keskenyvágányúnak tervezték. A tervezett vasútvonal legfőbb támogatói Maros-Torda vármegye és Marosvásárhely város voltak. A Mezőség felé tervezett vasútvonalak fontossága még inkább megnőtt a XX. század elején, amikor a Mezőségen és Marosvásárhely közelében több helyen földgázlelőhelyekre bukkantak. A vasútvonal tervezése és megépítése azonban egy hosszú folyamat részeként valósult meg.

A keskenyvasút tervezése

Marosvásárhely számára fájó pont volt, hogy az erdélyi fővasútvonal megépítésekor mindössze egy szárnyvonal végállomása lett. A város fejlődését hátráltatta az a tény, hogy az 1886-ban átadott Marosvásárhely–Szászrégen vasútvonal után hosszú ideig nem épült vasútvonal a térségben. A város és Maros-Torda vármegye ezért több alkalommal lépéseket tett újabb vasútvonalak építése érdekében. Ezekről remélték, hogy Marosvásárhely a régió vasúti csomópontjává, a személy- és áruforgalom központjává válhat.

A tervezett vasút történetének egyik meghatározó pillanata volt a Maros-Torda vármegyei törvényhatósági bizottság 1894. június 23-án

tartott rendkívüli közgyűlése, amikor ténylegesen felmerült a két említett régió vasúti összekapcsolása. A kereskedelmi miniszter ugyanis leiratot intézett a vármegye főispánjához, amelyben jelezte, hogy tervbe vették a Szászrégentől Gyergyó felé vezető vasúthálózat államköltségen való kiépítését. Ugyanakkor a vármegyétől is anyagi támogatást kért, a vármegye 5%-os pótdadjának megszavaztatásával. A vármegye javasolta, hogy az egyébként pártolt 5%-os pótdadó fele részét a szászrégen–toplicai, másik felét pedig a Marosvásárhely–Nyárádszereda–Szováta vasút építésére fordítsák. Ezen utóbbi vonal kiépítésének valamilyen körülmény miatti késleltetése esetén javasolta a vármegye az 5%-os pótdadó fele részének letétbe helyezését és biztos helyen való kamatoztatását, amíg a vonal építése el nem kezdődik.¹

A XIX. század utolsó éveiben több közéleti személyiség is előmunkálati engedélyt kért a Kereskedelmi Minisztériumtól vagy mezősegi, vagy Nyárád menti vasútvonalakra. Így tett 1895 januárjában Filep Albert királyi tanácsos, aki vasúti előmunkálati engedélyt kért a következő vonalra: a vasútvonal a MÁV marosvásárhelyi állomásából ágazott volna ki és érintette volna a következő helységeket: Egerszeg, Hídvég, Mezőszabad, Mezőcsávás, Mezőfele, Szabéd, Mezőpagocsa és Mezősályi, majd a mezőméhesi állomáson csatlakozott volna a Marosludas–Beszeterce helyi érdekű vasútvonalhoz.²

A fent említett évben a kereskedelmi miniszter még előmunkálati engedélyt adott Tolnay Reginald folyfalvi lakosnak a Marosvásárhely–Nyárádkarácsonyfalva–Nyárádszereda–Szováta helyi érdekű vasútvonalra.³

1896 tavaszán Berzenczey István szentháromsági nagybirtokos és vármegyei törvényhatósági bizottsági tag nyert vasúti előmunkálati engedélyt. Az általa tervezett vasútvonal a marosvásárhelyi alsó pályaudvarból kiindulva érintette volna Koronka, Bálintfalva, Nyárád-szentlászló, Gálfalva, Nyárádszereda településeket, onnan Jobbágyfal-

1 *Marosvidék* XXIV (1894. július 1.) 35. sz.

2 *Marosvidék* XXV (1895. január 6.) 2. sz.

3 *Marosvidék* XXV (1895. július 28.) 37. sz.

va felé Köszvényesremetéig, Szovátán és Parajdon keresztül Korond végállomásig húzódott volna.⁴

A Nyárád menti vasútvonal tervezésekor két irányvonal tervezete körvonalazódott. Ez már előtűnik 1898-ban Zarándi Knöpfler Elek és érdektársainak a Nyárád menti helyi érdekű vasútra vonatkozó előmunkálati engedélykérésében. Az egyik terv szerint a Nyárád menti vasút Nyárádtőnél ágazott volna ki a MÁV fővonalból, a másik szerint a vasút közvetlenül Marosvásárhelyről indult volna ki. Nyárádtő mellett szöjt az érv, hogy az építkezés kevesebb költségbe kerülne és a vonal nagyrészt a Nyárád-patak mellett húzódna. Knöpfler Elek feliratban kérte Marosvásárhely város törvényhatóságát, hogy nyilatkozzanak, melyik irány felelne meg leginkább a Nyárád vidéke és Marosvásárhely számára.⁵

Az előmunkálatot kérők kijelentették, hogy a város gazdasági fejlődésének szemszögéből nem mindegy, hogy honnan fog kiindulni ez a keskenyvágányú vasút. Több helyi közéleti személyiség felvetette, hogy a hamarosan elkészülő kis-Küküllő-völgyi vasút következtében az eddig Marosvásárhellyel szoros kapcsolatban álló községek elpártolhatnak. Termékeiket, illetve szükségleteiket az épülő vasútvonal mentén fekvő községekben fogják feladni vagy beszerezni. Terveik között szerepelt egy Ákosfalvánál vagy Nyárádszeredánál a keskenyvágányú vasútból kiágazó kis szárnyvonal létesítése, amely kapcsolatot teremthetett volna a kis-Küküllő-völgyi vasúttal. Zarándi Knöpfler Elek és érdektársai igyekeztek megnyerni Marosvásárhely város támogatását. Számításuk szerint a város számára plusz bevételt jelentene, ha az építkezés alatt az építkezési vállalat, majd a helyi érdekű vasút üzletvezetőségének központja Marosvásárhelyen lenne. Kérték, hogy a város törvényhatósági bizottsága határozatban támogassa 100 000 forintnyi törzsrészcvény jegyzéssel a vasút építését Marosvásárhely kiindulási ponttal.⁶ A vasúti engedélyt kérők évente

4 *Közérdek* VIII (1896. április 5.) 14. sz.

5 Az Román Nemzeti Levéltár Maros Megyei Igazgatósága, Marosvásárhely. (A továbbiakban: RNLMMI.) Marosvásárhelyi Polgármesteri hivatal iratai (románul Primăria Tg-Mureș) Ltsz. 109. Technikai Iratok 1898–1914 (románul Acte Technice), Alap 9. 27. csomó (A továbbiakban: RNLMMI – Technikai iratok.) 2691-1898.

6 Uo.

a Kereskedelmi Minisztériumban meghosszabbították engedélyüket, de a vasút ügye nem mozdult előre.

A helyi érdekű vasútvonal tervezetések mellett a Marosvásárhelyi Kereskedelmi és Iparkamara több alkalommal felvetette az erdélyi fővasútvonal irányának megváltoztatását. Több esetben kérte a minisztériumot és a kormányt, hogy építsék meg az Apahida–Marosvásárhely–Segesvár vonalat, amely jelentős mértékben lecsökkentené a Kolozsvár–Brassó közötti távolságot. Ezt a tervet azonban a kereskedelmi miniszter visszautasította, hiszen e vasútvonal megépítésével egy a MÁV tulajdonában lévő vasútvonal forgalmát csökkentették volna le.

A XX. század első éveinek gazdasági problémái, illetve politikai csatározásai nem kedveztek a vasútépítési terveknek. A térség fejlesztésében némi előremozdulást jelentett az 1904-es év, amikor a kormány elfogadta a székely vasutakról szóló XIV. törvényt, így lehetővé vált a székely körvasút Szászrégen–Déda–Gyergyószentmiklós–Madéfalva közti hiányzó részének kiépítése.⁷

Az 1905–1906 közötti politikai válságot követően Marosvásárhely és Maros-Torda vármegye vette kézbe a mezősegi és Nyárad menti helyi érdekű vasutak ügyét. Vállalkozásuknak megnyerték Braun Gyula budapesti mérnököt, aki ismert volt a székelyföldi és a marosvásárhelyi gazdasági elit számára. Braun Gyula a szintén budapesti Linzer Árminal együtt építette a marosvásárhelyi cukorgyárat (1894) és a honvédlaktanyát (1896), majd elnyerték a MÁV-tól a Sepsiszentgyörgy–Csíkszereda közti vonal építését, amelyet 1897 tavaszán adtak át a forgalomnak.

A marosvásárhelyi törvényhatósági bizottság 1907. április 25-én elhatározta a Marosvásárhely–Szováta, Marosvásárhely–Mezőbánd–Oroszfája, Mezőbánd–Mezőkapus és Mezőbánd–Mezőméhes keskenyvágányú vasútvonalak megépítésének kérvényezését a kormánytól. A vasútvonalat 0,76 m nyomtávúra tervezték, Marosvásárhely város a vasúthálózat kiépítésére 200 000 koronát szavazott meg törzsrészévé-

⁷ *Magyar vasúttörténet 1900-1914-ig*. IV. k. Bp., 1996. 126

nyek jegyzésére.⁸ Ezt az összeget 1911-ben a város még újabb 100 000 korona hozzájárulással toldotta meg.

Marosvásárhely és Maros-Torda vármegye 1908-ban a kereskedelmi minisztertől vasúti előmunkálati engedélyt kért és kapott a fent említett vonalakra. A vonalvezetés terén a minisztérium javaslatára némi változás történt, mert a Marosvásárhely–Oroszfája vonalat Kolozsnagyidáig, míg a Szováta felé vezető vasútvonalat Parajdig hosszabbították meg.⁹ Az előmunkálati engedélyt a kereskedelmi miniszter 1909-ben, illetve 1910-ben további egy-egy évre meghosszabbította.¹⁰

A Marosvásárhely–Mezőbánd vasút útirányának tervezésekor felmerült, hogy a vonalat Marosvásárhelyen keresztül építsék. Az útirányt kijelölő bizottság a vasút városi szakaszát a marosvásárhelyi alsó állomásból kiindulva, a Mikó utca keresztezésével, a Könyök, Honvéd utcákon, a Kemény Zsigmond és a Kör utcák között tervezett Új utcán, a Kör utcán, a Mátyás király téren, a Híd utcán, az újonnan építendő Rákóczi hídon és a Püspöki berken át javasolta. Egy-egy megállóhelyet javasoltak a Híd utcában és a Kör utcában a városháza háta mögött.¹¹ A Kereskedelmi Minisztérium tájékozódás céljából bekérte a város utcáinak szabályozási tervét.¹² A tervek tanulmányozása után a minisztérium elutasította, hogy a vasútvonalat Marosvásárhely területére bevezessék és ott közúti vasútként működjön, részben forgalombiztonsági okokból, másrészt az utcák egy része nem volt alkalmas vasút elhelyezésére.¹³

1908. szeptember 29-e és október 6-a között Szüts Andor miniszteri titkár vezetésével megtörtént a vasútvonalak közigazgatási bejárása.¹⁴ A Kereskedelmi Minisztérium kérésére az engedélyesek újabb módosítást hajtottak végre a Marosvásárhely–Szováta vonalon, elejtve a Hagymásbadon irányt. Helyette Maroskeresztúrnál ágazott ki és

8 RNLMMI – Technikai iratok 79092-1907.

9 RNLMMI – Technikai iratok 66209-1912.

10 RNLMMI – Technikai iratok 1910.

11 RNLMMI – Technikai iratok 327-1908.

12 RNLMMI – Technikai iratok 1419-1911.

13 RNLMMI – Technikai iratok 20572-1910.

14 RNLMMI – Technikai iratok 8642-1908.

haladt a vasútvonal a Nyárád mentén. A minisztérium az alépítmény koronáját 285 cm-ben határozta meg, folyóméterenként 15,8 kg súllyal bíró síneket írt elő. Marosvásárhelyre egy javítóműhely létesítését javasolta. Az engedményesek szerint a kiépülő vasút 146 községet vont volna be a forgalomba 38 állomás által.¹⁵

Az engedményesek – a pénzügyi háttér megteremtése érdekében – 1909-ben a budapesti Magyar Belga Fémipargyár Részvénytársaság¹⁶ igazgatójával, Van den Eyndenel kezdtek el tárgyalásokat. 1909. július 22-én megállapodás jött létre a két fél között, melynek értelmében a részvénytársaság a finanszírozás eldöntéséhez szükséges előmunkálatokat elvégzi, majd azt követően nyilatkozik, hogy szeretné-e a vasút építését elvállalni. Az engedményesek 200 000 koronát, míg a részvénytársaság 414 000 koronát, összesen 614 000 koronát kellett letétbe helyezzenek a Kereskedelmi Minisztérium pénztárába, biztosítékként.¹⁷ A részvénytársaság mérnököket küldött ki a vonal felmérésére és a megvalósíthatósági tanulmány elkészítésére. A vasútvonalat újra bejárták (reambulálás), helyesbítették a terepi változásokat a térképen, a helyszínen karókkal és egyéb jelzésekkel jelölték a vonal irányát. A részvénytársaság 1909 folyamán tárgyalásokban állt az engedményesekkel, a vasút ügyében azonban nem történt előrelépés, így az nem tett le végleges nyilatkozatot a vasútépítésre vonatkozóan, sőt újabb és újabb haladékokat kért. Gróf Bethlen István országgyűlési képviselő és Déry Zoltán államtitkár javaslatára az engedélyesek nem hosszabbították meg az erre vonatkozó határidőt és új vállalkozók után néztek.¹⁸

A részvénytársaság ezt sérelmezte és 1910-ben törvényszéki eljárást indított Maros-Torda vármegye, illetve Marosvásárhely város ellen. Az ok, hogy a vasutak építési engedélyének megszerzése érdekében a Kereskedelmi Minisztérium pénztárába 414 000 korona óvadékokat helyezett el és tartott ott egy bizonyos ideig, ugyanakkor a cégnek

15 RNLMMI – Technikai iratok 1909.

16 A cég iparvasutak nyomjelzésére és építésére szakosodott, ugyanakkor keskenyvágányú vasúti gyártmányokat készített eladásra és bérbeadásra. (RNLMMI – Technikai iratok 1909.)

17 RNLMMI – Technikai iratok 6057-1909.

18 RNLMMI – Technikai iratok 4-1910.

7260 korona reambulálási kiadásai voltak.¹⁹ A törvényszék végül az engedményeseket arra kötelezte, hogy a részvénytársaság vonalbejárási költségeit térítse meg.

Marosvásárhely város és Maros-Torda vármegye 1910-től tárgyalásokba bocsátkozott a Magyar Agrár és Járadékbank, illetve a Magyar Bank és Takarékpénztár pénzügyi intézetekkel. 1910 februárjában, majd 1911 áprilisában megállapodás jött létre a két fél között, hogy a vasútépítéshez szükséges előfeltételek teljesülése esetén a pénzügyi intézetek vállalják a vasút megépítését és a kibocsátandó elsőbbségi részvények átvételét.²⁰ A bank jövedelmezőségi tanulmányt készített. Felmérte a vasút által érintett vidék fejlődőképességét, valamint Marosvásárhely fellendülésének lehetőségeit. A bank 228 300 korona tiszta üzleti jövedelmet remélt a vasúti forgalomtól.²¹ A Magyar Agrár és Járadékbank ismert volt a térségben, így megbízható partnernek ígérkezett. A bank a Kis-Küküllő-völgyi Helyiérdekű Részvénytársaság elsőbbségi részvényeinek volt a tulajdonosa. Mint többségi tulajdonos, a Kereskedelmi Minisztériumtól 1905-ben engedélyt nyert a Sóvárád-Parajd vonalrész kiépítésére, a kis-Küküllő-völgyi vasút folytatásaként. A munkálatok elvégzésével a bank Braun Gyulát, a már ismert budapesti vállalkozót bízta meg. A vonalrész pályahossza 11,153 km volt és 1906. március 2-án lett átadva a forgalomnak.²²

Bernády György marosvásárhelyi polgármester 1911. február 11-én tartott programbeszédében a marosvásárhelyi városi közgyűlés előtt kiemelte, hogy a maros-tordai vasútépítés ügye előrehaladott stádiumban van és hamarosan befejeződnek a tárgyalások. Ugyanakkor felmerült a vasútnak egy új kapcsolódási terve, a Mezőmehes-Sármás vonal kiépítése. Ez a gondolat azt követően jelent meg, hogy Sármáson jelentős földgázlelőhelyre bukkantak. Bernády szerint a marosvásárhelyi iparfejlődés számára nem elegendő a rendelkezésre álló két marosvásárhelyi pályaudvar. Felvázolta egy meggyesfalvi rendező

19 RNLMMI - Technikai iratok 10532-1910.

20 RNLMMI - Technikai iratok 3095-1911.

21 RNLMMI - Technikai iratok 1898-1914, 1911.

22 Gidó Csaba: *A kis-Küküllő-völgyi vasút a Monarchia korában*. In: Areopolisz. Történelmi és társadalomtudományi tanulmányok VII. Székelyudvarhely, 2007. 202.

pályaudvar építésének, a marosvásárhelyi MÁV üzletvezetőség felépítésének, egy vasúti javítóműhely berendezésének és egy vasutas internátus alapításának a szükségességét.²³ Terve azonban az első világháború miatt már nem valósulhatott meg.

1911 májusában Marosvásárhely és Maros-Torda vármegye a vasúti előmunkálati engedélyét átruházta a Magyar Agrár és Járadékbank és a Magyar Bank és Takarékpénztár pénzügyi intézetekre.²⁴ Az átruházás alkalmával Marosvásárhely város és Maros-Torda vármegye kötelezettséget vállalt arra nézve, hogy a Parajdtól Korondon át Székelyudvarhelyig, Mezőbánttól Mezőkapusig, illetve Radnótig, Kolozsnagyidától Lekencéig, Kerlésig vagy Besztercéig, Mezőméhes-től Apahidáig tervezett vasúti vonalak előmunkálati engedélyének²⁵ megújítását mindenkor pontosan kérelmezni fogja és az előmunkálati engedélyeket bármikor a két Bankra, akár az alakítandó maros-tordai helyi érdekű vasút részvénytársaságra átruházza.²⁶ Továbbá a fent említett vonalak esetében 10 éven át a két bank előzetes beleegyezése nélkül semmilyen lépést nem tesz.²⁷ Az engedélyesek az előmunkálati engedélynek és a terveknek a megváltási díjáról lemondtak, cserébe a bankok magukra vállalták, hogy Braun Gyula mérnök a vasút tervezése körül és a vasút érdekében kifejtett tevékenységéből kifolyólag támasztott igényeit kielégítik.²⁸

1911. május 29-én értekezletet tartottak a Kereskedelmi Minisztériumban, amelyen jelen volt Marosvásárhely polgármestere, a vármegye alispánja, a különböző érdekelt minisztériumok, a MÁV valamennyi szakosztályának képviselője, a vasúti építkezést finanszírozó két pénzügyi intézet igazgatója, a tervezők részéről Braun Gyula mérnök, az építést végrehajtó Magyar Építő Részvénytársulat részéről Popper István mérnök igazgató. A közös hadügyminisztérium csak táviratban

23 *Székely Napló* XXXXI (1911. február 14.) 25. sz.

24 RNLMMI - Technikai iratok 877-1911.

25 Ezekre a vonalakra a két törvényhatóság még 1909-ben megkapta az előmunkálati engedélyt. (RNLMMI - Technikai iratok 8784-1909.)

26 Maros-Torda vármegye és Marosvásárhely város 1917. április 24-én az előmunkálati jogait és kötelezettségeit átruházta a maros-tordai helyi érdekű részvénytársaságra. (RNLMMI - Technikai iratok 4475-1917.)

27 RNLMMI - Technikai iratok 2891-1911.

28 RNLMMI - Technikai iratok 1911

fejezte ki, hogy nem támogatná az időközben terv szintjén felmerülő keskenyvasútnak Mezőméhestől Kolozsvárig való folytatását. Az értekezleten elfogadták, hogy a forgalmi eszközök beszerzésére szánt összegből 500 000 korona külön tartalékba helyeztessék. Hosszas vita után elfogadták, hogy naponta 3-3 vonatpár járjon. Nem sikerült megegyezni a mozdonyok és vagonok számában, míg a bankok 12, a MÁV 16 mozdonyban gondolkodott. Ezért ebben az ügyben egy újabb értekezlet összehívását határozták el. Sikerült meggyőzni a bankokat, hogy itthonról szerezzék be a mozdonyokat. Ugyanakkor komoly vitára került sor, a bankok és a MÁV között a jövedelem megoszlása terén. A póttitlékekből a MÁV felerészt követelt. Sikerült itt megalapodni, hogy póttitlék nem lesz kiróható sóra, tűzifára, közcélokra szolgáló kő és kavicsra. De a póttitlék szedése is csak az első 15 évre engedélyezett, 40 km távolságig métermázsaként 4 fillér, 40 km-nél nagyobb távolságra 8 fillér értékben. Az értekezlet elutasította, hogy a mozdonyok és vagonok bérbeadásából származó jövedelem csak a helyi érdekű vasúté legyen.²⁹

A vonal megvalósításának felgyorsítása érdekében Maros-Torda vármegye közigazgatási vezetői és országgyűlési képviselői június folyamán személyes jelenlétükkel igyekeztek az érdekelt községek képviselőtestületeit meggyőzni a vasúthoz szükséges hozzájárulás megszavazására.³⁰ Júliusban közel húsz mérnök érkezett Marosvásárhelyre Braun Gyula vezetésével, akik hozzákezdtek a vonal kijelöléséhez.³¹ A vasút ügye azonban nem haladt előre, ugyanis hiányozott az összes érintett község hozzájárulása, másrészt nem zárultak le a vasút építésének pénzügyi fedezetéről szóló tárgyalások. Ebből kifolyólag – annak ellenére, hogy a vonal irányát sikerült megvonni – az 1911-es évben sem tudtak a vasút építéséhez hozzáfogni.

A vasút ügyének előmozdítása érdekében Bernády György polgármester 1911. szeptember 13-án értekezletet hívott össze, amelyen jelen voltak a város és a vármegye vezető személyiségei, illetve a két pénzügyi intézet képviselői. Schober Béla a Magyar Agrár és Járadék-

29 RNLMMI – Technikai iratok 1911.

30 *Székely Napló* XXXXI (1911. július 9.) 104. sz.

31 *Székely Napló* XXXXI (1911. július 16.) 108. sz.

bank igazgatója kifejtette, hogy a vasúti előzetes munkálatok a befejezéshez közelednek, és sikerült a pénzhozzájárulások jelentős részét is biztosítani. A haladást gátolja, hogy a vármegye alispánja több község hozzájárulási határozatát megsemmisítette formai okokból, újabb határozathozatalra utasítva azokat. A községek azonban most már abban a tudatban, hogy a vasút úgyis megépül, vonakodtak ezt megadni, ezzel kockáztatva a vasút megépítését.³² A vasút ügyének a rendezése már csak azért is sürgőssé vált, mert 1911 novemberében az építési vállalkozó cég kötelezettsége lejárt. Az alispán és a vármegye tisztviselői ezért 1911 őszén az érintett helységekben közgyűléseket tartottak, amelyeken egyenként sikerült a falvakat meggyőzni a pénzbeli hozzájárulásról, amit később a minisztérium is jóváhagyott.³³

1911 októberében Maros-Torda vármegye és Marosvásárhely közös küldöttséget menesztett gróf Haller János főispán vezetésével Budapestre, hogy az érdekelt minisztériumoktól kérjék a vasút engedélyezését és az építkezések mielőbbi megindítását.³⁴ A vasút érdekében Maros-Torda vármegye olyan jelentős személyiségei lettek mozgósítva, mint dr. Bernády György, Sándor János országgyűlési képviselő, akinek meghatározó szerepe volt a kis-Küküllő-völgyi vasút megépítésében, vagy gróf Bethlen István országgyűlési képviselő, későbbi magyar miniszterelnök.

A következő év februárjában Beöthy László kereskedelmi miniszter leiratában közölte a vármegyével, hogy a MÁV igazgatóságával folytatott tárgyalások alapján a tervezett Marosvásárhely–Kolozsnagyida és Marosvásárhely–Parajd vonalakon naponta 3-3 vonatpár közlekedhet, ha az engedélyesek 12 mozdonyt, 8 kalauzt és postakocsit, 36 személykocsit, 130 teherkocsit bocsátanak az üzletvezetőség rendelkezésére. A miniszter a vasút üzembe állításától 15 évre a szállítási díjakon felül póttilletéket engedélyez a finanszírozást végző pénzügyintézetek kérésére. Az ebből származó haszon fele a vasút építésre alakult részvénytársaságot, a másik fele a MÁV-ot illeti meg. A miniszter a már kilátásba helyezett államsegélyen kívül 100 000

32 *Székely Napló* XXXXI (1911. szeptember 14.) 141. sz.

33 Uo.

34 RNLMMI - Technikai iratok 877-1911.

korona rendkívüli segílyt engedélyezett a vasútvonalra.³⁵ 1912. május 7-én a Magyar Agrár és Járadékbank Részvénytársaság a maros-tordai helyi érdekű vasútra vonatkozó engedélyezési biztosítékot letette, a budapesti Magyar Építő Részvénytársulat céggel a helyi érdekű vasút kiépítésére a szerződést megkötötte.³⁶

1912 nyarán Korányi Kálmán műszaki főtanácsos vezetésével megtörtént a maros-tordai keskenyvágányú vasút vonalainak és a Marosvásárhelyi Cukorgyár Részvénytársaság gyártelepére vezető vontatóvágánynak a közigazgatási pótbejárása. Az előzetes tervekhez képest abban történt eltérés, hogy a Marosvásárhely–Kolozsnyidai vonal elágazása a Maroskeresztúri állomásból történt. Ugyanide tervezték a MÁV Székelykocsárd–Marosvásárhely fővonalának a keskenyvágányú vasút vonalával pályaszínben való keresztezését is. Új vonalvezetést terveztek a Maroskeresztúrtól Mezőbándig terjedő vonalrészben. Az engedélyt kérők a Szováta és Parajd községek határaiba eső vonalrészben egy olyan vonalvezetést terveztek, mely szerint Szovátafürdő állomása a Szováta-patak bal partjára kerül, továbbá Szováta és Parajd között a keskenyvágányú vonal a kis-Küküllő-völgyi helyi érdekű vasút vonalát egy harmadik sínszál befektetése útján használná.³⁷ A hadügyminisztérium nem emelt kifogást a vasútvonal ellen, de az volt a kívánsága, hogy a Marosvásárhely–Mezőbánd–Mezőméhes vonal rendes nyomtávú vonalként építtessék ki.³⁸

A törvényhozás elé 1912. június 19-én terjesztette a maros-tordai helyi érdekű vasút engedélyezési törvényjavaslatát Beóthy László kereskedelemügyi miniszter. A vasút fontossága mellett felhozott indokok alkalmával szóba került, hogy megteremtheti a Nyárad mente és a Mezőség, illetve Marosvásárhely közötti szorosabb kapcsolatot. Lehetővé tenné a jelentékeny kiterjedésű felső Nyárad menti erdőségek kitermelését. A vasútnak ugyanakkor nemzeti missziót is szántak, hiszen így a többségében románok lakta mezőségi falvak a szín magyar

35 *Székely Napló* XLII (1912. február 13.) 22. sz.

36 RNLMMI – Technikai iratok 5184-1912.

37 RNLMMI – Technikai iratok 66209-1912.

38 Uo.

Marosvásárhellyel és Marosszékkal kerülnek közvetlen kapcsolatba.³⁹ A tervezet vasútvonal teljes hossza 187,4 km. Ebből a Marosvásárhely–Parajd vonal 83 km, a Marosvásárhely–Kolozsnyagida 77,6 km és a Mezőbánd–Mezőmehes szárnyvonal 26,8 km hosszú. A tényleges építési és üzlet-berendezési tőke 13 587 000 koronában, pálya kilométerenként 72 503 koronában lett megállapítva. A tőke 37,18%-a törzsrésztvények, további 62,82%-a pedig elsőbbségi résztvények kibocsátására volna fordítandó. A törzsrésztvények fedezését Maros-Torda és Kolozs vármegyék közönsége, Marosvásárhely város, a vasútvonal menti községek, a marosvásárhelyi cukorgyár és magánosok hozzájárulásai képeznék.⁴⁰ Az 1912. évi XLVI. törvénycik elfogadása a parlament által megnyitotta az utat a vasútépítkezés előtt.

A maros-tordai helyi érdekű vasút

Két évtizedes vajúadás után a mezőségi és Nyárád menti vasútvonalak építése 1912 augusztusában vette kezdetét. A tervek szerint a vonal főrészei 1913 nyarára, az egész vonal 1914-re készültek volna el.⁴¹ A vasút építése több törvényhatóság területére terjedt ki: Maros-Torda, Torda-Aranyos, Kolozs, Szolnok-Doboka és Beszterce-Naszód, de a tervezett Nyárád menti vonal érintette Kis-Küküllő és Udvarhely vármegyéket is. Az építkezést felügyelő műszaki személyzetet harminc mérnök és műszaki hivatalnok alkotta.⁴² Marosvásárhely központtal a MÁV igazgatósága megszervezte a maros-tordai helyi érdekű vasút építési kirendeltségét, amelynek tagjai: Krepuska Lajos és Hochbaum László felügyelők, Kortsák Antal főmérnök, Lőrinczi Mihály mérnök, Markner Józsefapidíjas építés-felügyelő voltak.⁴³ A vasútvonalak megnyitása után a kirendeltség személyzete csak három főre apadt. A kirendeltség vezetője, Krepuska Lajos felügyelő és Kortsák Antal főmérnök Budapesten, míg Lőrinczi Mihály

39 *Országgyűlési Napló* 1910. XVIII. k. 532. sz. 223.

40 *Országgyűlési Napló* 1910. XVIII. k. 555. sz. 309.

41 *Székely Napló* XLII (1912. augusztus 20.) 125. sz.

42 *Székely Napló* XLII (1912. szeptember 3.) 133. sz.

43 *Magyar Vasúti Szaknapló. Közlekedési Almanach és sematizmus.* (A továbbiakban: Szaknapló) 1914. X., Bp., é. n. 21.

Marosvásárhelyen látták el feladatukat 1916 végéig, amikor a kirendeltséget feloszlatták a vasúti munkálatok befejeztével.⁴⁴

A maros-tordai helyi érdekű vasút részvénytársaság megalakulására 1912. október 7-én került sor Budapesten a Magyar Agrár és Járadékbank részvénytársaság helyiségében. Az alapítók a Magyar Agrár és Járadékbank Részvénytársaság és a Magyar Bank és Kereskedelmi Részvénytársaság.⁴⁵

Egy érdekes megbeszélésre került sor 1912. november 26-án a budapesti Pannónia szálló éttermében, ahol Kolozs és Maros-Torda vármegyék, illetve Kolozsvár, Marosvásárhely, valamint a mócsi és nagysarmási falvak, a Magyar Építő Rt., valamint a Magyar Agrár és Járadékbank Rt. képviselői találkoztak. A megbeszélés indítéka a maros-tordai vasút meghosszabbításként Mezőpogáctól Kolozsig kiépítendő helyi érdekű vasút volt.⁴⁶ Ebben a tárgyban Kolozs vármegye közgyűlése már korábban felszólította Maros-Torda vármegyét és Marosvásárhely várost, hogy hajlandó-e a maros-tordai keskenyvágányú helyi érdekű vasút folytatólagos kiépítése iránt az előmunkálati engedélyt megváltoztatni, illetve új előmunkálati engedélyt kérni egy Mezőpogácsról Kissarmásra eltérítendő, innét Mócson át a MÁV Kolozs állomásáig folytatandó keskenyvágányú helyi érdekű vasútra.⁴⁷

Bernády György Marosvásárhely polgármestere rámutatott, hogy a Mezőmehesről Apahidáig, esetleg Kolozsig vezetendő vasútra már kész terv van. Ezzel az új tervvel az általuk kidolgozott terv használhatatlanná válna. Feltette a kérdést, hogy Kolozs vármegye ebben őket kárpótolná-e. Braun Gyula, a Magyar Építő Részvénytársaság építésvezetője kérte, hogy az érdekeltek minél korábban alakítsák meg a maguk érdekeltségét, mert a méhesi vonal építését legkésőbb 1913 tavaszán a részvénytársaság meg szeretné kezdeni. Kolozsvár azonban soknak tartotta a 28 000 koronás hozzájárulást kilométerenként. A kincses város csak akkor támogatta volna a vasút építését, ha az elérné a várost, sőt még a városon is mint közúti vasút folytatódnék. Braun

44 Szaknaptár 1916. XII. 225.

45 RNLMMI - Technikai iratok 82-1912.

46 RNLMMI - Technikai iratok 11-1912.

47 Uo.

Gyula ezt elfogadhatatlannak találta. A jelenlévők az értekezletet ebben a témában egyfajta előértekezletnek tekintették.⁴⁸ A kialakított terveken azonban nem történt később módosítás, hiszen már folytak a vasútvonalak földmunkálatai, a világháború pedig végképp megakadályozta, hogy a vasútvonal tovább folytatódjon Kolozsvár irányába.

A vasútépítő vállalatnak komoly fennakadást okoztak a kisajátítások, illetve a megígért pénzügyi hozzájárulások. Leginkább Marosvásárhely várossal voltak gondok a megígért pénzügyi hozzájárulások be nem tartása miatt. A pénzügyi problémákkal küszködő maros-tordai helyi érdekű részvénytársaság kénytelen több alkalommal is felszólítani Marosvásárhelyt, hogy a megígért hozzájárulást fizesse be. A vasút építése időközben elkezdődött, a vonalon közel 2000 munkás dolgozott, megindult az anyagszállítás is.⁴⁹ A maros-tordai helyi érdekű vasút részvénytársaság 1913. július 24-én ismételten felszólította Marosvásárhely várost, hogy a még az 1912. év decemberében esedékessé vált 300 000 koronás hozzájárulását és kamatainak kiegyenlítését tegye meg. A társaság kéri, hogy a hozzájárulási összeget annak 1912. december 7-től 1913. március 31-ig számított 6%-os, azon túl a kiegyenlítés napjáig 7%-os kamataival egyetemben két hét alatt a város utalja át.⁵⁰

A város az illető összegek kifizetésére azonban kölcsönhöz kellett folyamodjon, ezért 1913 májusában a város polgármestere tárgyalásokat folytatott különböző bankokkal Budapesten. A banki kölcsönök elnyerése utánra ígérték a pénz átutalását a részvénytársaságnak.⁵¹

A város azonban nem kapta meg a szükséges pénzügyi összeget, így 1914 márciusában átiratban kérte a részvénytársaságot, hogy álljon el egy esetleges per megindításától, mert ígéretet kapott a belügyminisztertől, hogy kölcsönhöz jut, amiből kifizethetnék a kérdéses 300 000 koronás hozzájárulási összeget.⁵² A város polgármestere, Hofbauer Aurél és a részvénytársaság részéről lécfalvi Bodor Pál vezérigazgató között létrejött egy megállapodás, hogy a kamattal együtt a hozzájá-

48 Uo.

49 RNLMMI - Technikai iratok 130-1913.

50 RNLMMI - Technikai iratok 363-1913.

51 RNLMMI - Technikai iratok 5032-1913.

52 RNLMMI - Technikai iratok 2918-1914.

rulási tőkét 1914. október 1-ig a város kifizeti. Ekkor a város tartozása kamatokkal együtt elérte a 338 117 koronát.⁵³ A város azonban 1914. október 8-án arról értesíti a részvénytársaságot, hogy a fennálló tartozását nem tudja kifizetni, mert nem kapta meg a pénzügyminisztériumtól a szükséges beruházási hitelt és ismételten kéri a társaságot, hogy a kifizetéstől pillanatnyilag tekintsen el.⁵⁴ A város feltehetően a szükséges pénzhez nem jutott hozzá és nem tudott fizetni a részvénytársaságnak, mert egy 1915. március 4-én keltezet átiratban még mindig türelemre szólítja fel a társaságot, kérve, hogy a fizetés teljesítésére hosszabb határidőt engedélyezzen.⁵⁵ A város tartozása a részvénytársaság felé 1916 végén még mindig jelentős: 289 445 korona volt.⁵⁶

A város azonban nemcsak a részvénytársasággal, hanem a vármegyével is pénzbeli vitába keveredett. Maros-Torda vármegye alispánja átiratban tudatta a várossal 1913 augusztusában, hogy annak idején a város helyett a maros-tordai helyi érdekű vasút előmunkálataira 10 555 koronát előlegezett. Most kéri, hogy a város azt sürgősen térítse meg.⁵⁷

A vasútépítkezések megkezdésével együtt sürgőssé vált, hogy döntenek a keskenyvágányú vasút kiindulási pontjáról. A kereskedelmi miniszter 1913. május 3-án arról értesítette a maros-tordai helyi érdekű vasút részvénytársaságot, hogy jelentős költségbe kerülne a keskenyvágányú vasútnak a MÁV Marosvásárhely állomásának II. sz. vágányába való bevezetése. Ezért a MÁV állomási fennsíkjának szélén képezik ki a keskenyvágányú vasút csatlakozási pontját a MÁV vonalaival. A minisztérium jóváhagyta egy fedett váróhelyiségnek és egy átrakodó állomásnak a létesítését.⁵⁸

A vasútépítkezést a pénzbeli viták mellett a mostoha időjárás késleltette. 1913 nyarán a szeszélyes időjárás következtében többször árvíz pusztított Maros-Torda megyében, megrongálta az épülő Nyárad

53 RNLMMI - Technikai iratok 826-1914.

54 RNLMMI - Technikai iratok 11543-1914.

55 RNLMMI - Technikai iratok 1061-1915.

56 RNLMMI - Technikai iratok 521-1916.

57 RNLMMI - Technikai iratok 7473-1913.

58 RNLMMI - Technikai iratok 22180-1913.

menti helyi érdekű vasút töltéseit, komoly károkat okozva az építkezési vállalatnak. A károk okát többen abban is látták, hogy a vasútvonal völgyzárlatot képez, mint ahogy gróf Bethlen István is kijelentette a vasútvonalat ért károktól tett jelentésében. Szerinte az épülő vasút pusztulása talán nem következett volna be, ha a Nyárád menti részt Hagymásbodon felé viszik. A vármegye 1913. évi augusztusi közigazgatási gyűlésén elhatározták, hogy az újjáépítés és egyben a terv változtatása érdekében feliratban fordulnak a kereskedelmi miniszterhez.⁵⁹ A már elkezdett vasútvonal irányát azonban már nem lehetett megváltoztatni.

A pusztító árvizek leginkább a vasútépítési alvállalkozókat sújtották. Az alvállalkozók az árvíz után kétes hasznúvá vált üzletből úgy akartak szabadulni, hogy szakértői szemlét kértek az építési tervek szerintük hibás műszaki voltának megállapítására. Az Magyar Építő Részvénytársulat a szakértői szemle ellenére azonban azt kívánta, hogy az alvállalkozók az eredeti tervek alapján folytassák az építkezést ott, ahol a bizottság nem tett kifogást. Az alvállalkozók ebbe nem egyeztek bele, mire az Építő Rt. a hatóságok segítségét vette igénybe. Elérte, hogy Köllő alispán megállapítsa a társaság jogát az építési munkák folytatására. A járásbíróság pedig bírói zár alá vette az alvállalkozók anyagkészletét és szerszámaint, s csak a zárlat foganatosítása utánra, november 4-re tűzte ki az erre vonatkozó tárgyalást. Az alvállalkozók memorandumot intéztek a kereskedelmi miniszterhez és oltalmat kértek.⁶⁰

A vita országos feltűnést keltett. A viszálykodás odáig fajult, hogy az építés alvállalkozóit, Máthé és Vajkai mérnököket alispáni rendelettel csendőrszuronyokkal lakoltatták ki az építkezésből. Az alvállalkozók a saját igazuk alátámasztása érdekében szakértőként felkérték Zlinszky Szilárd műegyetemi tanárt, aki egy vaskos kötetben tette közzé a helyszíni szemlén szerzett tapasztalatait és véleményét. Ennek értelmében a fővállalkozó több százezer korona kártérítéssel tartozik az alvállalkozóknak. Válaszként az engedményesek nevében Braun Gyula főmérnök zárlatot kért a munka színteréről távozott alvállalko-

59 *Székely Napló* XLIII (1913. augusztus 12.) 124. sz.

60 *Székely Napló* XLIII (1913. november 4.) 168. sz.

zók anyag- és szerszámraktárára. Miután a járásbírótság ezt a zárlatot elrendelte, Braunék folytatták a vasútépítkezést az alvállalkozók felszerelésével. Az ügyben azonban fordulat következett be, a királyi tábla Bedő Sándor, az alvállalkozók jogi képviselőjének fellebbezésére a zárlatot törvényellenesnek ítélte. A fővállalkozók ezáltal vereséget szenvedtek, mert a vasútépítést nem folytathatták tovább a szerszámok és a zárlat alól feloldott felszerelések híján. Ugyanakkor azok összegyűjtése a meglehetősen terjedelmes vonalról komoly erőfeszítést igényelt.

Az építés stagnálása a térség számára igazán nagy fontosságú vasút koncesszióját is veszélyeztette. A két fél közötti ellentétek olyan jelentősek voltak, hogy a vasútépítés a teljes vonalon leállt.⁶¹ A fővállalkozó kénytelen volt kiegyezni az alvállalkozókkal, így a munka ismét elkezdődött. A vita következtében azonban a vasút nem tudott elkészülni a tervezett időpontra, sőt az első világháború kitörésének következtében a vasúthálózat forgalom előtti megnyitása tovább tolódott.

A vasútépítkezésekkel párhuzamosan Marosvásárhely város egyik régi követelése került a megvalósulás látószögébe. A kereskedelmi miniszter jóváhagyta az alsó vasúti állomás újjáépítését. Az építésre az előzetes tervek szerint 1914 tavaszán pályázatot hirdettek volna, az állomásnak 1915 őszéig kellett volna elkészülnie.⁶² Az állomás épülete rossz állapotban volt. Több helyen gerendákkal kellett kitémasztani. *„Nemcsak az előcsarnok és a pénztár, hanem a 3-ik osztályú étteremnek nevezett sötét, bűzös odú is gerendákkal van alátámasztva. Olyan ez a váróterem, hogy istállónak is hitvány volna és alkalmatlan, az utasokat érhető életveszedelemtől nem is szólva. És ebben az odúban jut hely a harmadosztályú utasok tömege közt a kalauzoknak és a fékezőknek, akik befogadásra más helyiség nincsen.”*⁶³ Az állomás újjáépítést azonban a MÁV halasztotta. Majd – többek közt a háborús viszonyok miatt – 1914–1916 között is csak kisebb javításokat és a keskenyvágányú vasút által igényelt bővítéseket végezte el.

61 *Székely Napló* XLIII (1913. november 25.) 180. sz.

62 *Székely Napló* XLIV (1914. április 12.) 57. sz.

63 *Székely Napló* XLIV (1914. július 4.) 100. sz.

A maros-tordai helyi érdekű részvénytársaság a háború kitörését követően kénytelen volt beszüntetni a Marosvásárhelyre telepített építészeti vezetőket, a munkálatokat a részvénytársaság budapesti (VII. kerület, Király utca 67 sz.) székhelyéről irányította.⁶⁴ A munkálatok a háborús körülményeket figyelembe véve, gyors ütemben haladtak előre. 1914 végére a Marosvásárhely–Szováta vonal a befejeződéshez közeledett, sőt 1914. december 19-20 között megtörtént a Nyárad menti és mezősegi vasútvonalak műtanrendőri bejárása. A forgalomnak való tényleges átadás azonban még késett, ennek oka, hogy a MÁV a háborús körülmények következtében nem tudott elég személyzetet elkülöníteni erre a vasútvonal hálózatra.⁶⁵

A vasúthálózat megnyitása végül két szakaszban történt. Az első szakaszban 1915. február 1-jén három vasútvonalszét, majd 1915. október 23-án újabb két vonalszét adták át a forgalomnak:

a) *Marosvásárhely–Deményháza vonalszét.* A Nyárad menti vonalnak egy részét képezte. 49,577 km hosszon húzódott. Ezen a vasútvonalon összesen 149 híd és átereszt, illetve 13 állomás és 3 vízállomás épült.⁶⁶ A nyílt pályán összesen 6 őrház és 85 útátjáró létesült.⁶⁷ A pályának ez a szakasza többnyire sík vidéken haladt, ezért nem volt szükség nagyobb földmunkálatok elvégzésére. A vonalszét állomásai a következők: bővítést végeztek a marosvásárhelyi alsó állomáson, Maroskeresztúr, Nagyteremi, Fintaháza, Folyfalva, Ákosfalva, Backamadaras-Szentgerice, Nyárádszentlászló-Szentháromság, Székelytompá, Nyárádszereda, Csíkfalva és Deményháza. Megállóhelyek létesültek: Meggyesfalva, Lőrincfalva, Jobbágyfalva és Búzaháza.⁶⁸

b) *Maroskeresztúr–Mezőbánd vonal.* A vasútvonal a Maroskeresztúr állomásból ágazott ki. 21,687 km hosszú, több helyen emelkedéssel. A vonalon 91 híd és átereszt épült, a legjelentősebb egy 70 m nyílású híd a Maroson. A vonalon összesen 2 állomás épült: Mezőbergenye

64 RNLMMI - Technikai iratok 6610-1914.

65 *Székely Napló* XLIV (1914. december 20.) 196. sz.

66 Magyar Királyi Államvasutak. Függelék az 1914/1915. számadási év üzletjelentéséhez. (A továbbiakban MÁV. Függelék) Bp., 1916. 6.

67 MÁV. Függelék. 7.

68 MÁV. Függelék. 6.

és Mezőbánd, ahol vízállomást is berendeztek. Ezen kívül 4 őrház és 58 útátjáró létesült.⁶⁹

c) *Mezőbánd–Mezőméhes vonal*. A vonal Mezőbánd állomásból indult ki. Nyugati irányba haladva, a marosludas–besztercei helyi érdekű vasút Mezőméhes állomásába torkolt. A vasútvonal hossza 27,695 km, hegyi pálya jellegű, és összesen 103 hiddal és áteresszel bír. A vonal mentén 4 állomás létesült: Mezőgerebenes, Fekete, Mezőpagocsa és Mezősályi, továbbá Istentava megállóhely. Két helyen rendeztek be vízállomást: Fekete állomáson és Uzdiszentpéteren. A nyílt pályán 4 őrház és 73 útátjáró létesült.⁷⁰

d) *Deményháza–Parajd vonalrész*. A 23,433 km vasútvonal 1915. október 23-án adatott át a forgalomnak. Hegyi pálya jellege van, a következő állomásokkal: Nyárádremete, Szovátafürdő és Parajd. Az utóbbi állomáson bővítési munkálatokat is végeztek.⁷¹ Feltételes megállóhelyet létesítettek Nyárádköszvényes és Szakadát településen.⁷²

e) *Mezőbánd–Kolozsnagyida vonal*. Az 56,913 km vasútvonalat 1915. október 23-án adták át a forgalomnak, szintén hegyi pálya jelleggel bír. A vasútvonalon a következő állomások létesültek: Mezőmadaras, Mezősámsond, Szabéd, Mezőrűcs, Mezőszentmárton, Mezőkirályfalva, Nagynyulas, Teke, Kolozsnagyida. Létesült három feltételes megállóhely: Komlód, Mezőakna és Tekei tanyák.⁷³

A történelmi Magyarországon utolsóként a MÁV kolozsvári üzletvezetőségének keretében 1915-ben megszervezték a Marostordai Helyi Érdékű Vasút Osztálymérnökséget. Az osztálymérnökségen egy szakaszmérnök, egy irodakezelő, 6–10 pályafelügyelő és 28–30 pályáőr teljesített szolgálatot. A pályafelügyelő szakaszok székhelyei: Marosvásárhely, Mezőbánd, Mezőkeresztúr, Mezőméhes, Mezőrűcs, Nyárádszereda, Nyárádremete, Teke, Parajd és Ákosfalva voltak. Az osztálymérnökség vezetője Török Kálmán mérnök volt, akit 1919-ben a

69 MÁV. Függelék. 7.

70 Uo.

71 *A Magyar Királyi Államvasutak állapota és üzleti eredményei az 1915/1916-iki számadási évben*. Bp., 1918. 8

72 Uo. 9.

73 Uo. 7–9.

román hatóságok kiutasítottak Erdélyből. A mérnök 1940-től, Észak-Erdély Magyarországhoz való visszacsatolása után a kolozsvári vasúti üzletvezetőség igazgatója volt.⁷⁴ Az osztálymérnökség személyzete 1917-ig 52 főre emelkedett, nagyrészt a háborús körülmények között felerősödött forgalomnak köszönhetően.

A személy és áruforgalom előtt megnyitott maros-tordai helyi érdekű vasút állomásai és személyzete a következő volt 1916-ban: Nagyteremi: Mezei András kiadóór. Fintaháza: Gonda István kiadóór. Folyfalva: Gebefügi Márton kiadóór. Ákosfalva: Elekes Dénes állomás előljáró, Varró Imre váltókezelő. Backamadaras: Czudor Imre kiadóór. Nyárádszentlászló-Szentháromság: Jánosi Venczel kiadóór. Székelytompá: Papp Árpád kiadóór. Nyárádszereda: Csata Sándor állomás előljáró, Gráma Sándor állomásmálházó, Ambrus Sándor váltókezelő. Jobbágyfalva: Nagy Miklós kiadóór. Csíkfalva: Ágoston Béla kiadóór. Búzaháza: Nagy Mihály kiadóór. Deményháza: Farkas Lajos kiadóór. Nyárádköszvényes: Blága József kiadóór. Nyárádremete: Deér Mátyás állomás előljáró, Kurcsi István váltókezelő. Szakadati tanyak: Mátyus Mihály kiadóór. Szovátafürdő: feldobolyi Damó Géza állomás előljáró, Máthé Dénes váltókezelő. Maroskeresztúr: Zentai Oszkár állomás előljáró, Szász Károly, Szakáts János váltókezelők. Mezőbergenye: Sántha Lajos kiadóór. Mezőbánd: Kovács József állomás előljáró. Mezőgerébenes: ifj. Szócs Ferenc kiadóór. Fekete: Bereczky Gábor kiadóór. Istentava: Dorka János kiadóór. Mezőpagocsa: Nagy Lajos állomás előljáró. Mezősályi: Bartos András kiadóór. Mezőmadaras: Gábor János kiadóór. Mezősámsod: Szűcs István kiadóór. Szabéd: Dobai Áron kiadóór. Mezőrűcs: Patáki Mihály kiadóór. Mező-

74 Dr. Horváth Ferenc: *A magyar vasút építési és fenntartási szervezetének története (1827–2004). I. köt. (1827–1944)*. Bp., 2004. 117. Az osztálymérnökség személyzete a vasútvonal megnyitásakor: Török Kálmán osztálymérnökségi vezető, Papp Gyula irodakezelő, Bustya Ferenc, Oláh György, Csulak Viktor pályafelügyelők, Sidó Gergely, Molnár Ferenc, Kertész Gábor segéd-pályafelügyelők. Horváth Mihály, Szegedi Sándor, Nagy Ferenc, Halász Márton, Márkus Péter, Török Dénes, Pethő Zsigmond, Nagy Miklós, Nagy Mihály, Krámlai János, Szélpál Vince, Moldován János, Papp Antal, Táji András, Szukács József, Balog István, Sörös Lajos, Keleti József, Farkas János, Bánfi István, Mayer Mátyás, Hödör Imre, Lénárd Sándor, Mágori Sándor, Dorka János, Nagy Márk, Kovács Mihály, Magyar István. (*Szaknapítár* 1915. XI. 421.)

szentmárton: Muradin Bogdán állomás előljáró. Mezőkirályfalva: Szép Imre kiadóőr. Nagynyulas: Lőrincz Ferenc kiadóőr. Komló: Török János. Mezőakna: Mayer Mátyás kiadóőr. Teketanyák: Hödör Imre kiadóőr. Teke: Magdó Szócs József állomás előljáró, Balogh Ödön segédállomás felvigyázó. Bartha Kálmán állomásmálházó. Kolozsnagyida: Máthé Sándor kiadóőr.⁷⁵

Összegzésként elmondhatjuk, hogy a Nyárad menti és mezőségi keskenyvágányú vasutak megépítésével a monarchiakori székelyföldi vasútépítkezések korszaka is lezárult. A keskenyvágányú vasútvonal kiépülésével Marosvásárhely ténylegesen vasúti csomóponttá, a mezőségi és Nyárad menti termékek tényleges felvásárló központjává vált. Ezek a vasútvonalak több mint nyolc évtizeden keresztül szolgálták a kistermelők érdekeit, majd a második világháború után a Marosvásárhelyen dolgozó vidékiek szállítási eszköze volt. Sajnálatos módon ezen vasútvonalak működését a román vasúttársaság (CFR) beszüntette az 1990-es évek közepén mint veszteséges vasúthálózatot. Az elmúlt több mint egy évtizedben a vasútvonal és a hozzá tartozó melléképületek elenyésztek. Az egykor virágzó keskenyvágányú vasútvonal, pöffögő lassú kis mozdonyaival, már csak az emlékekben és képeken él.

75 *Szaktanptár 1916*. XII. 443.

RÓTH ANDRÁS LAJOS

Fehér vagy tarka szarvasmarha? Érvek és ellenérvek egy fajtaváltás kérdésében¹

Mottó:

*„a székely kirendeltség működésének
soha el nem évülhető érdeme a piros-
tarka marhatenyésztésnek terjesztése”*

„...az állattenyésztés a Székelyföldön a népesség természetének megfelelő gazdálkodás akkor, ha ezen foglalkozásnak megfelelő haszna is biztosítva van, amely hasznot az élelmes székely nép meg tudja becsülni és annak további biztosítására könnyebben reá is vehető” – többek között ezekkel a szavakkal indította T. Nagy Imre az őstermelői szakosztály munkálatait 1902-ben Tusnádon, a Székely Kongresszuson. Úgy ítélték, hogy a Székelyföldön ez az agrárágazat segíthet csak a parlagon heverő földterületek jövedelmezősége, a nagyobb mértékű takarmánytermesztés, a szántóföldek jobb megművelése, az okszerű trágyázás és a szántóföldek hatékonyabb kihasználásának elérése érdekében.

A magyar kormány egyrészt az 1894. évi mezőgazdasági törvény által az állattenyésztés fejlesztésére irányuló intézkedések létesítésével, másrészt az állattenyésztési alapnak a megalkotásával segítette elő az állattenyésztést. Az 1894-es törvény XII. cikke az állattenyésztés emelését a vidékek természeti viszonyainak leginkább megfelelő, egyforma szarvasmarha-fajta tömeges nevelésében látta, és bizonyos záros határidő alatt kötelességévé tette a községeknek, hogy az anyaállatok számának megfelelő mennyiségű apaállatot szerezzenek be. Székelyföldön a szarvasmarha köztenyésztésének kétirányúnak kell lennie – vallották –, *„egyrészt fenn kell tartani és tökéletesíteni a Székelyföldön régi idő óta tenyésztett, különösen igás ökrök előállítására*

1 Jelen írásunk egy terjedelmesebb, az erdélyi szarvasmarha-tenyésztés történetét feldolgozó, szerkesztés alatt álló tanulmány részeként jelenik meg.

alkalmas magyar fajta szarvasmarhát.” Másodsorban oly szarvasmarha-fajta tenyésztésére van szükség, amely termékeivel állandó jövedelmet nyújt, a tejtermelés szempontjából inkább hasznot hajt. „A szarvasmarha tenyésztésnek igazi áldása a Székelyföldön csak akkor fog mutatkozni, ha a szarvasmarha tenyésztés termékeiből a népesség egyrészt a mostaninál jobban táplálkozhatik, másrészt pedig azokból tekintélyes mennyiségeket idegenben értékesíthet. Nézetem szerint tehát a kongresszusnak ki kell mondania azt, hogy a szarvasmarha tenyésztésben a Székelyföldön ott, ahol arra a viszonyok kedvezők, ahol jobb legelők vannak, ahol a népesség az igényesebb állatok tartására úgy, mint a Szászföldön, hajlandó, nyugati fajtájú, bővebb tejelésű szarvasmarha tenyésztése is fölkarolandó.” Megállapították, hogy a székely nép – szerény anyagi viszonyai miatt – nem hajlandó áldozathozatalra. Ennek folytán a törvény betartatása sokkal nehezebb, mint az ország más részében, így **„ha a kormány a köztenyésztés részére szükséges apa-állatok beszerzését az ország minden részében segíyezi, a Székelyföldön ennek a segíyezésnek még nagyobbak kell lennie”** (Kiemelés RAL). Föltétlenül szükségesnek mutatkozott, hogy az apaállatok és a jó minőségű anyaállatok beszerzése vagy kedvezményesen, vagy teljesen ingyen történjék. És a példát is felhozták: *„úgy, mint az a felvidéki rutén kirendeltség útján Bereg megyében évek óta már sikerrel történik”*. Mindazok ellenére, hogy a javaslattevő félt, hogy hivatalos körökben sok ellenmondással fog találkozni indítványa (költségfedezet hiányára való hivatkozás), nyilatkozatában a következőt is megkockáztatta: *„a kormánynak még attól sem szabad elzárkóznia, hogy a már meglevő állattenyésztési alapon kívül a Székelyföld állattenyésztésének emelése érdekében évenként a köztenyésztés céljaira szolgáló állatok beszerzésére jelentékenyebb államsegély használtassék fel.”*²

2 A székely Kongresszus szervezete, tagjainak névsora, tárgyalásai és határozatai. Bp., 1902. 54. A székely kongresszussal és a székelyföldi, majd a későbbi erdélyrészi [agrár] kirendeltségek történetével többen is foglalkoztak. Legutóbb Balaton Petra: *A székely akció története, 1902–1914. Állami szerepvállalás Székelyföld felzárkóztatására*. Debreceni Egyetem, BTK, 2006 [http://www.cartofil.hu/phd_1psw.pdf. 2008-09-22]; Balaton Petra: *A székely akció története. I. Források I/1. Munkaprogram és kirendeltségi jelentések*. Bp., 2004.; Balaton Petra–Reisz T. Csaba: *A székelyföldi ipari akció*. Levéltári Közlemények, 77. (2006) 2. 55–122.; Gidó Csaba: *Az 1902-es*

Azt tisztán látta, hogy mindez nem elegendő, mindent nem lehet az állam segélyezésétől várni, hanem magának a társadalomnak, elsősorban a székelyföldi törvényhatóságoknak és gazdasági egyesületeknek kell lépniük. Még bizonyos mértékű megadóztatástól sem riadt vissza javaslatában, azzal a céllal, hogy a törvényhatóságok és gazdasági egyesületek állattenyésztési alapokat létesíthessenek. Ezekből fedezhették volna a köztenyésztés számára a jó tenyészállatokat, illetve azok kedvezményes áron vagy ingyen történő kiosztását a községekben.

Felmérték a főbb gondokat és tenyésztési hibákat. Erdély székelyföldi részében az állattenyésztés fejlődésének egyik legnagyobb akadályát éppen a kellő takarmányozás hiányában, a meglévő községi legelőknek az elhanyagolásában, illetve azok hiányában, továbbá az 1894:XII. törvénycikk idevágó rendelkezései végrehajtásának elmulasztásában látták. A másik nyomon követhető gond a legelők okszerűtlen kihasználásán múltott. Mintatelepek felállítását javasolták. Az állattenyésztés igazi haszna viszont az értékesítésben állt, amely egyedül a szövetkezeti szervezkedés révén kivitelezhető, a falusi tejszövetkezetek, a havasi tejgazdasági telepek és sajtkészítő-szövetkezetek létesítésével.

tusnádi székely kongresszus és a székely kivándorlás kérdése. In: Areopolisz. Történelmi és társadalomtudományi tanulmányok I. Székelyudvarhely, 2001. 51–67.; Gidó Csaba: *A Székely Kongresszus száz év távlatából*. In: Székelyföld V (2001) 10. 139–155. Továbbá jelen sorok írója is több kisebb tanulmányban: Róth András Lajos: *Az állami beavatkozási politika kezdetei a Székelyföld mezőgazdaságába a XIX–XX. század fordulóján*. In: Emlékkönyv Csetri Elek születésének nyolcvanadik évfordulójára. Kolozsvár, 2004. 407–419.; Róth András Lajos: *A székelyföldi miniszteri kirendeltség programjaiból (A székelyföldi legelők rehabilitálása)*. In: Kiss András születésének nyolcvanadik évfordulójára. Kolozsvár, 2003. 471–481.; Róth András Lajos: *Adalékok egy gazdasági iskola történetéhez („Szabó József féle, tordai kisebb magyar gazdasági iskola”)*. In: Areopolisz. Történelmi és társadalomtudományi tanulmányok II. Székelyudvarhely, 2002. 144–168.; Róth András Lajos: *Adalékok a székelyföldi mezőgazdasági ismeretek terjesztéséhez*. In: Areopolisz. Történelmi és társadalomtudományi tanulmányok IV. Csíkszereda–Székelyudvarhely, 2004. 125–147.; Róth András Lajos: *Dorner Béla a székely gazdák nevelője*. In: Székelyföld III (1999) 10. 55–74.; Róth András Lajos: *Állam és Székelyföld viszonya a századelőn, az agrárpolitika tükrében*. In: Udvarhely Szék II (1999) 20.

Darányi Ignác (1849–1927) földművelésügyi miniszter (1895. november 2 – 1903. november 3; 1906. április 8 – 1910. január 17) még a székelyföldi kirendeltségek 1902-es foganatosítása előtt szem előtt tartotta az erdélyi szarvasmarha-tenyésztés ügyét. A segesvári állattenyésztési felügyelőséget még 1900-ban megbízta például azzal, hogy a kolozs-tordai gazdaságból a kitűnő fajtájú teheneket kiválassza és az erre igényt tartó gazdák közt ossza ki.³ A szarvasmarha-tenyésztés érdekében, amelyet az állattenyésztés fő húzó ágának tartott, a földművelésügyi miniszter 100 000 koronát bocsátott a „székelyföldi akció” céljaira, azzal a feltétellel, hogy megbízható erdélyi magyar fajta tenyészetből üszöket és teheneket vásároljanak és kedvező feltételek mellett a kiskgazdák között kiosszanak. Ebből Maros-Torda, Udvarhely, Háromszék, Kis-Küküllő, Csík megyékben 407 kiskgazdának 515 tenyésztehenet osztottak ki. A tömeges felvásárlás az alacsony állatarak kihasználását, a takarmányhiányos térségek tehermentesítését, az árak mértéktelen csökkenésének ellensúlyozását is jelentette.⁴ 1905 februárjáig ezek a számok az öt vármegye területén 671-re, illetve 824-re emelkedtek. Az akció programja a tenyésztést javító bikák, a jó tenyésztehenek és üszők beszerzésének megkönnyítésére, állatdíjazásokra és – a jövedelmezőség emelésének érdekében – tejszövetkezetek alakítására irányult. Ezeket az elveket 1903-ban rögzítették a minisztériumban, amikor Sándor János székelyföldi biztos – Maros-Torda, Kis-Küküllő megye és Marosvásárhely főispánja – előterjesztésében, az 1902-es tusházi kongresszus határozatait elemezve, arra támaszkodva, de azokat bőven kiegészítve, a teljes akciótervet kidolgozták. A minisztérium gondoskodott arról, hogy a Székelyföldre beosztott állattenyésztési felügyelők fenntartsák a székelyföldi kirendeltséggel a kapcsolatot, s állattenyésztési dolgokban legyenek az akció segítségére. Ők kellett nyomon kövessék a tavaszi állatvásárokon a bikabeszerezést, és amennyiben úgy látták, igényelhetők a minisztériumi közbeavatkozást segélyezés révén. A kiosztott anyagot nem szórták szét, hanem egy-egy vidéken összefüggően csoportosították azzal a céllal, hogy a népies tenyésztés fellendülésével

3 Gyergyói Hírlap 4 (1901. február 3.) 5.

4 *Székely dolgok*. In: Székely Nemzet 23 (1905. február 6.) 19.

egyöntetű tömegben álljanak a regenerált és továbbfejlesztésre alkalmas állatok a tenyésztők rendelkezésére.

A tusnádi kongresszus östermelési szakosztálya vita nélkül, egyhangúlag fogadta el azt a határozatot, amely az erdélyi magyar szarvasmarha fenntartásának szükségét hangsúlyozta. Ettől eltérő álláspont-ra csak a mezőgazdaság előadója és az országos tejgazdasági felügyelő helyezkedett. Az első a viszonyok függvényében karolta volna fel az igényesebb, a bővebb tejelésű szarvasmarha-fajták tenyésztését, a második a keresztezésből származó előnyökre hívta fel a figyelmet. A miniszteri biztos jól érzékelte, hogy a szarvasmarha-tenyésztés fordulópont előtt áll. Éppen ezért határozottan kérte, hogy *„ez a kérdés a székelyföldi állattenyésztés fejlesztésénél követendő irányelv szempontjából lehető határozottsággal praeciziroztassék.”*⁵ Ő maga, habár nem akart újabb vitát indítani a tenyészirány megválasztásával, mégis az őshonos fajta mellett tört pálcát akkor, amikor annak jellemzőit ecsetelte, illetve mikor azon különleges és kezdetleges gazdasági viszonyokat írta le, amelyeknek esetleges és csak hosszas átalakulása tenné lehetővé a tejelő nyugati fajták felszaporítását. Szerinte az egész Székelyföld jóformán érintetlen talaja az erdélyi magyar marha tenyészetének. Az áttérést mindenütt e viszonyok céltudatos átalakítása előzte meg. Amint megfogalmazta: *„kevésé volt indokoltsága a tenyészirány megváltoztatásának ott, ahol az ezen tenyésziránnyal összefüggő gazdasági viszonyok meg nem változtak s meg sem változhattak.”* Mindezek után levonta végkövetkeztetését: *„a Székelyföldön csak az erdélyi magyar fajtájú szarvasmarha tenyésztésének támogatása jöhet figyelembe, mert ha az állami támogatás nagy tömegekben más fajokat vinné a székelyföld köztenyésztésébe, egy csapással bontaná meg a Székelyföld meglevő állattenyésztési irányának egységes jellegét.”*⁶ Állásfoglalását a tenyésztésre kedvező viszonyokban, a **megszokásban** [kiemelés RAL] és az 1894. évi XII. tc. életbe lépte óta a székelyföldi vármegyék állattenyésztési szabályrendeleteiben látta, amelyek szerint

5 MOL FM K178-1903-10934. *Állattenyésztés. II. Szarvasmarhatenyésztés.* [kézirát gyanánt] 12.

6 MOL FM K178-1903-10934. *Állattenyésztés. II. Szarvasmarhatenyésztés.* [kézirát gyanánt] 12-13.

a Székelyföld minden vármegyéje az erdélyi magyar marha tenyészkörületébe utaltatott. Ettől csak Háromszék különbözött valamelyes mértékben. Kese Lajos Háromszék megyei törvényhatósági állatorvos jelentése szerint az 1901. évi állatösszeírás során a tarka fajták 50%-os gyarapodását észlelték 1899-hez képest. De a nyugati faj így is csak 10%-át jelentette a szarvasmarha összlétszámnak.⁷ Még az a tény is, hogy Magyarország más vidékein egyre rohamosabban terjedt a nyugati faj, a miniszteri biztost látszott igazolni, az akkor még annyira szükséges, Erdélyből származó, igavonó állatok igénylését tartva szem előtt. Óvta a tenyésztőket állataik elkorcsosodásától, amennyiben tiszta vérű állományukba nyugati fajú egyedeket vinnének be, illetőleg a köztenyésztésben nyugati fajú bikákat alkalmaznának. Az erdélyi magyar fajú szarvasmarhának tiszta vérben való tenyésztését látta előnyösnek tehát, de nem akarta útját állni annak sem, hogy indokolt esetben oly vidékeken, hol a nyugati fajok tenyésztésének megvannak a természeti s gazdasági feltételei, az e fajok tenyésztésére való céltudatos átmenet megvalósuljon, természetesen anélkül, hogy az egész Székelyföld tenyészetét veszélyeztetné (pl. Háromszék vármegyének Brassó vármegye felé eső s azzal határos részein, ahol a gazdálkodás intenzívebb és az állomány inkább az istállózásra volt utalva). Sőt azt is vállalta, hogy amennyiben a tenyészanyag beszerzésére szükséges pénzületi eszközök rendelkezésre állnának, akkor e vidékek állatállományát az ottani viszonyoknak talán leginkább megfelelő, pinzgauai tehének kiosztásával igyekezne szaporítani.⁸ A jelenségre Kese is utalt, midőn megállapította, hogy az egyesek tulajdonában lévő, minősítéssel nem rendelkező tarka fajta apaállatok szabadon fedeznek, és a gazdaközönség kapkod a hamarabb fejlődő korcsivadékok után. De akkor még ő sem látott különösebb veszélyt ebben, habár figyelmeztetett, hogy később fog a szarvasmar-

7 Kese Lajos: *Állategészségügy Háromszék megyében*. In: Székely Nemzet 19 (1901. június 10.) 85.

8 MOL FM K178–1903–10934. *Állattenyésztés. II. Szarvasmarhatenyésztés*. [kézirat gyanánt] 14.

ha-tenyésztés visszaesni, „amikor sem egyik, sem másik fajtajelleg feltalálható nem lesz”.⁹

A minisztériumi egyeztetéskor meghatározták a követendő célkitűzéseket is: nem annyira a tenyészanyag számszerű gyarapítására, mint inkább annak javítására kellett törekedni. Szem előtt kellett tartani, hogy a lehető legértékesebb és tenyésztési szempontból a legbecsesebb – elismert nagy tenyészetekből származó – anyag kerüljön a magyar marha tenyésztésével foglalkozni kívánó kistenyésztők birtokába. A számszerű szaporodás, majd az egymást követő évek támogatásának hozadéka lett. Az 1903. évi apaállat-összeírás adatai szerint igen sok községben vagy egyáltalán nem, vagy kevés tenyészbika volt. Az állatvizsgálatok alkalmával az állattenyésztési felügyelők pontosan meg kellett állapítsák a tenyésztésnek megfelelő bikaszükségletet, az alkalmatlan tenyészbikákat ki kellett selejtezni. Meg kellett teremteni a szegényebb községek anyagi támogatásának módozatát. A hozzájárulási segély engedélyezésénél figyelembe vették az illetékes állattenyésztési felügyelők javaslatát, a közigazgatási hatóságok véleményét a falvak teherbíró képességére vonatkozólag. A földművelésügyi minisztérium azt az irányelvet követte, hogy elsősorban azokat a községeket segítse, amelyeknek a múltban vagy egyáltalán nem, vagy elégtelen számban voltak apaállataik, s az engedélyezhető segély maximumát főként az értékesebb tenyészbikák beszerzésénél alkalmazta. Azt is – főleg a két első évben – a teljesen új apaállatok beszerzésénél. 1903-ban 57 község számára 63 bikát szereztek be.¹⁰ A későbbiekben részben a régi állatok kiselejtezése során keletkező pénzforrások fedezték az újabb beszerzési költségeket, ami tervezhetőbbé tette a rendkívüli kedvezmények folyósítását. 1904-ben már 125 község esetében nyújtott anyagi támogatást 155 bika vásárlásánál:

9 Kесе Lajos: *Állategészségügy Háromszék megyében*. In: Székely Nemzet 19 (1901. június 10.) 85.

10 *Székely dolgok*. In: Székely Nemzet 23 (1905. február 6.) 19.

Megye	Közégszám	Állatszám
Maros-Torda	28	32
Udvarhely	12	13
Háromszék	30	39
Csik	39	53
Küküllő	7	7
Torda-Aranyos	9	11
Összesen	125	155

A degenerálódott anyaállatok helyett – az erdélyi magyar fajta szarvasmarha tenyésztése érdekében – eleinte uradalmakból (mező-hegyesi ménésbirtok, tordai állami gazdaság), később nyílt vásárokon szereztek be kiosztandó tenyészanyagot. 1903 őszén Lickl Károly állattenyésztési felügyelő, Koós Mihály kirendeltségi vezető és Lázár János főszolgabíró a ditrói vásáron 36–40 db tehenet vásároltak a ditróiak és remeteiek, majd újabb 40 darabot a gyergyószentmiklósiak, szárhegyiek és alfalusiak számára.¹¹ Ezeket részletfizetés mellett osztották ki 10 000 korona értékben.¹² Ezen utóbbi esetben minden gazdának alkalma nyílt arra, hogy az illetékes állattenyésztési felügyelő, a kirendeltség ott levő tisztviselője és az érdekelt gazdasági egyesület rendszerint jelenlevő kiküldöttjének jelenlétében maga válassza ki és maga alkudja meg a részére megvásárlandó teheneket. A kiválasztott állatok kétféle módon kerültek a gazdákhöz: vagy teljes vételárban, melyet kamattal együtt 3 év alatt tartoztak megfizetni, vagy készpénzfizetés esetén, a vételár bizonyos százalékának elengedésével. Az utóbbi megoldást csak abban a kivételes esetben alkalmazták, ha a vásárolt – különösen értékes – tenyészanyag teljes vételára messze túlhaladta a kevesebb értékű tehenekhez szokott gazdaközönség lehetőségeit. Az ily esetben történő szerződészerű kikötés megszabta, hogy az állat 3 évig okvetlenül csak tenyésztésre használandó, továbbá a kirendeltség engedélye nélkül el nem idegeníthető.

¹¹ Gyergyó 3 (1903. november 22.) 47.

¹² Gyergyó 3 (1903. november 4.) 44.

Az akció másik irányelvéből („nem jótékonytságot gyakorolni, hanem gazdaságfejlesztő munkásságot kellett kifejteni”) adódóan, a gazdasági egyesületekkel egyetértve, nem az egyes, elszórtan jelentkező egyéni kérelmezéseket elégítették ki, hanem előre megállapított program szerint osztották ki a tenyésztőteheneket. A szarvasmarha-tenyésztésre különösen alkalmas pontoktól (községek, községcsoportok és azok körzete) kiindulva kezdték meg a kiosztásokat. A kirendeltség tisztában volt azzal, hogy egyénileg több kérelmet lehetett volna teljesíteni, több szegény emberen lehetett volna segíteni, de a fő célkitűzés, Székelyföld szarvasmarha-tenyésztésének általános javítása és átalakítása a csoportos kiosztásokat igényelte. Különösen érvényes volt ez olyan esetekben, mint pl. Háromszék vármegyében is, ahol tenyésztési fajtaváltás volt kilátásban, vagy a kirendeltség is szorgalmazta azt. A tejszövetkezeteket erősítendő, azok tagságának tehenek iránti kérelmei elsőbbségben részesültek. A kirendeltség 1904 végén 100 000 koronányi állami kölcsönt ajánlott fel Háromszék megye gazdasági bizottságának nyugati tejtermelő fajta tehenek beszerzésére. A bizottság hosszas eszmecsere után, mindamellett, hogy végleges határozatának meghozataláig „fenntartani kívánta a kölcsön feletti diszpozíciót”, gazdasági viszonyokra és takarmányozási nehézségekre hivatkozva utasította vissza a tiroli állatvásárt.¹³ Az 1904-es esztendő nyarát valóban aszály, takarmányhiány, következőképpen magas búzaárak jellemezték. Sokan állataik alacsony áron történő eladására kényszerültek. S bár a kirendeltség 50 vagon kukoricát utalt át sepsiszentgyörgyi megbízottjához beraktározás végett, az is kevésnek mutatkozott a marhák kitelettetésére. Málik Lóránd „*kétszer ad, aki gyorsan ad*” jelisével – a *Székely Nemzetben* is leköszölt – segítségkérését fogalmazta meg a Kézdivásárhelyi Gazdasági Egyesület és a Székely Társaságok felé, kérve a maláta (cefre) surrogatumként történő engedélyeztetését, illetve a megyében akkor létező 27 szeszgyár utasítását maláta fölöslegeik kiárulására.¹⁴

A beszerzéssel, szállítással s esetleges időközi tartással járó költségeket a földművelésügyi miniszter engedélye alapján az akció hitele

13 Székely Nemzet 22 (1904. december 3.) 180.

14 Málik Lóránd: *Segítség*. In: Székely Nemzet 22 (1904. augusztus 22.) 123.

viselte, a kiosztott teheneket a Magyar Kölcsönös Állatbiztosító Társaságnál a kirendeltség biztosította.

A kirendeltség működésének első évében 10 község 157 kisgazdájának 274 darab állatot (kiváló üszöket és teheneket) szereztek.¹⁵ A köztenyésztésre szánt bikák beszerzésére átlagosan engedélyezni szokott 20%-os kedvezmény mellett, további 30%-os árkedvezménynek örvendve, már ekkor mintegy 60 olyan község jutott tenyészbikához, ahol addig nem volt megfelelő apaállat. Sepsiszentgyörgyön egy külön állattenyésztési felügyelői állást szerveztek, és továbbiak felállítását tervezték. Az 1902-es pozsonyi kiállításon viszont felfigyelhetek – mint ahogyan fel is figyeltek – a tenyészirány módosulására is. A szarvasmarhák terén az alföldi magyar fajta 47, az erdélyi magyar fajta 26, a borzderes 6, míg a szimentáli 204 állattal képviseltette magát. A beoni 59, a pinzgauai 100, a mólthali 53 példánnyal jelentkezett. A beszámoló arra is felfigyelt, hogy a nagytenyésztők a szövethöz kistermelőkkel nem tudták felvenni a versenyt. Le is vonták a következtetést: „*nagyobb gondot kellene nálunk is ezekre a tenyésztő szövethöz fordítani, s akkor mindjárt versenyképes lenne a kistenyésztő*”.

A magyar fajta tehát már ekkor kevésbé volt képviseltetve, mint a vöröstarka fajta. A magyar fajták legszebb egyedei *Sperker Ferenc* szentdemeteri tenyészetéből kerültek ki (4 bika, 3 tehén, 6 üsző).¹⁶ Ez a gond egyre gyakrabban merült fel a sajtó hasábjain. *Barra Mózes* külön cikkben értekezett a „*szarvasmarha tenyésztésünk hanyatlásának fő okáról*”, illetve annak megakadályozási lehetőségeiről.¹⁷ *Tormay Béla* *szarvasmarha tenyészetünk* veszedelméről cikkezett a *Csiki Lapok*-ban. Szerinte a magyar fajta „*gyönyörű címeres fejével, erőteljes testével, szívós, izmos lábaival mutatja, hogy igába termett és jobb ökröt, mint a magyart, más fajtából nevelni nem igen lehet.*” Arra is felhívta a figyelmet, hogy Csík vármegye törvényhatósága 1896. május 28-án oly szabályrendeletet dolgozott ki – november hatodikán megerősítési záradékkal hatályba is léptettek –, amely kimondta, hogy köztenyészt-

15 *Magyarország földmívelésügye 1897–1903.* 2. bőv. kiad. Bp., 1903. 159.

16 *Erdélyi Gazda* 34 (1902). 478. o.

17 *Erdélyi Gazda* 34 (1902). 664-665. o.

tésre csakis a magyar erdélyi fajta a megengedett. Mégis Karcfalvára és Zsögödre az állattenyésztési felügyelőség útján mokány bikák kerültek.¹⁸ Azt tudni kell, hogy a meghatározott és érvényben lévő tenyészkerületi beosztás Háromszék és Csík megyének (Krassó-Szörény, Hunyad, Fogaras, Szeben, Brassó megyék mellett) a pinzgau szarvasmarhát jelölte ki tenyésztésre.¹⁹ Viszont egy korábbi miniszteri rendelet (11419/1884) lehetővé tette az országos szarvasmarha-tenyésztés emelése érdekében törvényhatósági szabályrendeletek alkotását és végrehajtását, amely szerint a „*tenyésztésre nem alkalmas, vagy pedig nem teljesen megfelelő községi apaállatok*” a tenyésztésből kizárhatók voltak.²⁰ Az 1894. évi XII. tc. a mezőgazdaságról és a mezőrendőrségről a III. fejezetében szintén kimondta, hogy a földművelésügyi miniszter jóváhagyásával „*a fennálló tenyészkerületeket a változott viszonyoknak megfelelőleg a törvényhatóság szabályrendelet által módosíthatja*”.²¹

Ekkor már úgy látszik, hogy a minisztérium egyre komolyabban gondolkodott a fajtaváltás szükségességéről. Erre enged következtetni Ugron Zoltán háborgása az 1903-as székelykeresztúri bikavásár kapcsán. Ő azt tartotta érthetetlennek, hogy mikor elvben a székelység felsegítését elhatározták, pont abban az évben „*redukálták az apaállatok beszerzésénél az engedményszázalékot és ezen első sorban most már [a] székely marhánál megindokolt kérésünkre sem adnak nagyobbat a nyugatinál.*”²² Sándor János a Maros megyei Gazdasági Egylet ülésén 1903-ban kérte annak kivizsgálását, hogy a hízott tehének miért kerülnek külföldre, és a borjak a vágóhídra, elvonva így őket a tulajdonképpeni rendeltetésüktől, a tenyésztéstől.²³ A marosvásárhelyi *Székely Lapok* több számon át elemezte a kirendeltség célkitűzéseit, hozzáfűzve javaslatait, észrevételeit és kritikáit. Az elemző hangot

18 Csíki Lapok 1902. május 28. 22.

19 Pirkner János: *Szarvasmarhatenyésztés és tejgazdaság*. In: Magyarország földművelése. Bp., 1896. 158-159.

20 Magyarországi rendeletek tára. 18 (1884) Bp., 1884. 196.

21 *Magyar törvénytár 1894-1895. évi törvénycikkék*. Bp., 1897. 56.

22 Ugron Zoltán: *Néhány szó a székely keresztúri bikavásár előtt*. In: Erdélyi Gazda 35 (1903). 76. o.

23 Székely Lapok 33 (1903) 128.

adott annak a nézetének, hogy a kormány és a vidék közti nézőpontok, ha nem is merőben ellentétesek, de sokban különböznek, sokkal árnyaltabbak. Ez a helyi viszonyok pontosabb ismeretéből, a helyi érdekeket minden áron érvényesíteni akaró szándékból eredt: „Nekünk a székely kormánybiztosság székhelyén, a székely akció központján más szemmel kell néznünk azt a munkaprogramot, mit a földművelésügyi miniszter... közreadott. [...] Más szemmel, mert igényeinkhez mért részletességgel a hazai sajtó – úgy látszik – nem ér rá vele foglalkozni; mert innen indulván ki a kezdet, a program anyagának túlnyomó része is innen való; mert a program essay-szerűleg összevont, más szóval a lehetőség határaihoz mért anyagát áttekinteni szükségszerű kötelességünk s e kötelességet lehetőleg úgy akarjuk teljesíteni, hogy a rátermett erőket inkább segítsük, hogysem gáncsoljuk”.²⁴ A földművelésügyi miniszter jóindulatát nem vonta kétségbe. A miniszter megállapítása és a miniszteri akarat, miszerint „a hegyvidék jellegzetes fajtája, a fehér marha előnyösen kicserélhető, **sőt kicserélendő** [kiemelés RAL] a Székelyföld téresebb helyein a nyugati fajjal”, szembe találta magát a termelői hagyományokkal, a kisgazdaságok tulajdonképpeni erőtlenségével, a nagygazdák elvárásaival és kívánalmaival. Ezen utóbbiak ugyanis a Sperker Ferenc, Teleki Árvéd gróf tenyésztéseiben elért eredményekre hivatkoztak. Úgy látták, hogy a fehér marhák biztosított körülmények között állják a versenyt a simmenthali, mólthali és pinzgauai fajtákkal mind hús-, mind tejtermelés terén. Sőt az igavonás területén verhetetlenek („a fehér marhának előnyt biztosítanak kvalitásai”). A kirendeltség hitelének terhére történő – rövid idő alatti és nagy arányú – állománykiegészítést, illetve helyreállítást és tenyészanyag felújítást, a tejtermékek szövetkezeti úton való értékesítésének szorgalmazását viszont üdvözlötték.

1903. január 18-án a Háromszék megyei gazdabizottságban egy szűkebb szakbizottságra bízta az erdővidékiek pinzgauai marha tenyésztésére való átállási szándékának megvitatását. Körülbelül ugyan ebben az időben hagyta jóvá a földművelésügyi minisztérium 32340. sz. rendelete a Medgyesen megalakult pinzgauai szarvasmarha-tenyész-

24 M.: *A székely akció programja*. In: Székely Lapok 34 (1904. ápr. 12.) 83.

tési egyesület alapszabályait.²⁵ De a kézdívasárhelyi gazdasági egyesület kérésére az erdélyi fajta tehéntenyésztés kultiválása céljából 100 darab 2–3 éves üszőt bocsátott a székely kisgazdák közti kiosztásra, olcsón, három évi törlesztéssel, 4%-os kamattal.²⁶ Az erre szükséges 5000–6000 korona segélyt már korábban kilátásba helyezték a kézdívasárhelyiek számára. De a szintén az állattenyésztés előre vitele szempontjából oly fontos mintalegelőt, amelyre 7500 koronát bocsátottak a vármegyei gazdasági bizottság rendelkezésére, ekkor még nem tudták kivitelezni.²⁷ A kérdés az volt, hogy „*vajon a divatos idegen állat után nyúlván, amely a nép kezén is gyors fejlődésénél, szaporaságánál s tejjohamánál fogva hasznossá válhat, de némi rossz behatások után csenevészedségre és betegségre is hajlik – cserben hagyják-e az ősi darvas-tehén marhát, melynek megtartásáért és védelméért még alig 2–3 év előtt nagyobb akciót indítottak.*” Pár nappal korábban, január 14-én az Udvarhely megyei *Gazdasági Egylet* választmánya dr. Hollaky alispán vezetése mellett viszont arról döntött egy határozatban, hogy a kisgazdák között darvas-fehér marha üszőállományt osztanak ki.²⁸ Pálffy Gyula is a fehér fajta védelmében emelte fel a szavát, amikor a „*tarkázás*” elkerülése végett a fokozottabb ellenőrzését kérte a kiosztott egyedeknek. Attól félt ugyanis, hogy a székelyek elkorcsosítják az erdélyi fehér fajtákat a nyugati tarka marhák segítségével. Egyik cikkében, miután kiemelte azt a tényt, hogy Sándor József kormánybiztos mennyire „*élénken bevilágított a szarvasmarha tenyésztünk sötétkamrájába*”, egy sor javaslatot tett. Először kérte, hogy a tenyészképes, 14 évet be nem töltött állatokat és a kimondottan csak fehér fajta üszöket ne lehessen levágni. A tarka fajták terjesztőire, akik csak azért istápolják azokat, mert idegenek, nagyon haragudott.²⁹ Pálffy javasolta a borjuzás írásban történő kötelező bejelentését az első fokú hatóságoknál.³⁰ Hogy ez mennyire volt valós félelem és egy

25 Földművelési Értesítő 14 (1903) 482.

26 Székely Nemzet 21 (1903. szeptember 30.) 145.

27 *A háromszék megyei gazdasági bizottság ülése.* In: Székely Nemzet 21 (1903. augusztus 12.) 110.

28 *A Székelyföldön dolgoznak.* In: Erdélyi Gazda 35 (1903 január 25.). 43. o.

29 Pálffy Gyula: *Szarvasmarha tenyésztünk.* In: Székely Lapok 33 (1903). 130. o.

30 Pálffy Gyula: *Tarkázás a székelyföldön.* In: Erdélyi Gazda 36 (1904). 642. o.

megváltoztathatatlan folyamat, jelzi az, hogy az Udvarhely megyei Gazdasági Egyesület 1904-es rendkívüli értekezletén maga az egyesület ajánlotta alapos vita után a vármegyei állattenyésztési szabályrendelet olyasfajta megváltoztatását, hogy indokolt esetben lehetővé tegye nyugati fajta bikák beengedését a köztenyészetekbe. Három indokot soroltak fel: 1) a meglévő tehének valamely községben már 70%-ban nyugati jellegűek, 2) az állattartó gazdák kétharmada kérelmezi ezt és 3) az illető községben nincs küllelő, a gazdálkodás belterjes, és a takarmánytermesztés túlnyomó a szemtermeléshez viszonyítva, illetve istállóztatnak egész éven át.³¹ A határozathozatalban *Hollaki Arthur* főispán, egyesületi elnök, *Meiszner Ernő* állattenyésztési felügyelő, *Török Albert* és az Udvarhelyre akkoriban kerülő *Dorner Béla* vettek részt. A választmányi gyűlésén a keresztúri bikavásár elsőbbségi jogára is további igényt tartottak az udvarhelyiek.³²

Csikvármegyében 1904 decemberében 7249 K 50 f-re vásároltak kiosztás céljából teheneket³³, majd 1905-ben újból sor került erre, árpa és zabkiosztás mellett.³⁴

Koós Mihály és Lickl Károly állattenyésztési felügyelő a svájci Bern kantonban és vidékén 220 darab, másfél-százezer korona értékű, tarka-foltosnak (*fleckvieh*) nevezett, berni-simmenthali jellegű 2–2,5 éves üszöket vásároltak, majd a tejszövetkezetekbe szerveződött székely gazdák között kiosztották őket. Az állatokból Udvarhely vármegyébe mintegy 25 darab jutott volna, amelyet Dorner Béla, az udvarhelyi kirendeltségi megbízott Szentpálra tervezett kiosztani. Az állatok iránt nagy volt az érdeklődés, ugyanis a vármegyei főispán a siménfalviak számára is 20–25 darabot szeretett volna kieszközölni.³⁵

Kis-Küküllő megyébe (Radnót, Csapó, Ugra, Kerelőszentpál, Buzásbesenyő, Kocsárd) 132, Udvarhely megyébe 40, míg Háromszék megyébe 50 darab jutott. Közülük kettő az akkori híres *Czár* névre

31 *Az udvarhelyvármegyei gazdasági egyesület és a nyugati szarvasmarha.* In: Erdélyi Gazda 36 (1904) 587. o.

32 Köztelek 14 (1904) 68. 1422.

33 MOL FM K184 446–112–18173 482–1905.

34 MOL FM K184 446–112–18173 3920–1904.

35 Székelykeresztúr 3 (1906. október 13.) 41.

hallgató „*maximum stier*” utóda volt. Az irányadó szempontok az erős csontozat, a gyors fejlődés és a jó tejlőképességek voltak. A svájci takarmányhiányt kihasználva, Koós 480 koronás, meglehetősen kedvező áron szerezte be az állatokat, és miután a külön, svájci marhaszállító vagonokban utaztatott marhák károsodás nélkül érkeztek meg Székelyföldre, sőt 7 darab tehén útközben meg is ellett, 2,5%-os kamatos, 3 évre terjedő visszafizetési kötelezettség mellett osztotta ki őket. A gazdáknak felvilágosítást adtak a tenyésztési módszerükről és gondozásukról.³⁶

Élénk vita bontakozott ki Barra Mózes, Sándor János, Ugron Zoltán³⁷, Monostori Károly³⁸, Váradai Géza³⁹, Wenninger Mátyás⁴⁰ és sok más tenyésztő⁴¹ között a tenyészirány eldöntéséről.

„*Újabbán – írta Barabás Endre –, mióta a földművelési miniszter és a megyei gazdasági egylet az állattenyésztésre különös gondot kezdettek fordítani, a székely gazdák kezdenek megbarátkozni a mesterséges takarmányok termesztésével, s így ha a marhaállomány mennyiségéből vesztett is, minőségileg határozottan nyert.*”⁴² Barabás a Székelykeresztúr közgazdasági leírásában (1904-ben jelent meg) még az erdélyi magyar fehér fajtát dicsérte: „*Elismert tény az már, hogy az erdélyrészi magyar fajta, főleg az Udvarhely megyében három évtized óta céltudatosan tenyésztett szarvasmarhák munkabírás, járványos betegségekkel szemben*

36 Erdélyi Gazda 38 (1906) 554.

37 Ugron Zoltán: *Gr. Tnek Erdélyi szarvasmarha tenyésztés irányító elvei cikkére*. In: Erdélyi Gazda 35 (1903). 266. o.; *Szarvasmarha-tenyésztünk*. In: Köztelek 18 (1908). 72. o.

38 Monostori Károly: *A pinzgau marha Erdélyben*. In: Erdélyi Gazda 35 (1903). 377. o.; *Adatok a nyugati fajta borjak mikénti felnevelésére*. In: Erdélyi Gazda 36 (1904). 96. o.

39 Váradai Géza: *Szarvasmarha tenyésztésünk száz év múlva*. In: Erdélyi Gazda 36 (1904). 149. o.

40 Wenninger Mátyás: *A magyar szarvasmarha hízlalása*. In: Erdélyi Gazda 35 (1903). 511. o.

41 Gr. T.: *Fordulóponton*. In: Erdélyi Gazda 36 (1904). 41. o.; *Az erdélyi magyar fajta szarvasmarha*. In: Erdélyi Gazda 36 (1904). 217–223. o.; *Vélemények a magyar szarvasmarháról*. In: Erdélyi Gazda 36 (1904). 226. o.; *Egy kistenyésztő: Néhány szó az erdélyi szarvasmarha tenyésztés irányító elvei kérdéséhez*. In: Erdélyi Gazda 35 (1903). 283. o.; *A szolnok-dobokai gazdák a tarka marha ellen*. In: Erdélyi Gazda 35 (1903). 669. o.; *Az 1903–1904-es évfolyamokban Az előbbi kiállítások és a XIV-ik erdélyrészi tenyészkiállítás tanulságai* címmel többrészes illusztrált sorozatban foglalkoztak a kiállítási tapasztalatokkal és közvetve az erdélyi magyar fajta előnyeivel.

42 Barabás Endre: *Székelykeresztúr közgazdasági leírása*. In: Magyar Gazdák Szemléje 9 (1904) 802.

való ellenálló képesség, igás munkára való képességüknél fogva a világ legelső rendű igás marháinak tekinthetők.”⁴³ A Csík vármegyei Gazdasági Egyesület 1907-es választmányi ülésén szintén elhatározta, hogy a magyar erdélyi szarvasmarhának a köztenyésztetben való védelme érdekében a törvényhatóságot megkeresi és felirattal fordul a minisztérium felé is, hogy a vármegyei köztenyésztési iránynak megfelelően a csíkszeredai földművesiskola pinzgauai tenyészetét oszlassa fel, helyette magyar-erdélyi tenyészet felállítását rendelje el.⁴⁴ A szarvasmarha-tenyésztés statisztikai számadatai rögzítették a módosuló irányzatot:

Fajta	1907	1908	szaporulat
magyar fajta	2 105 242	2 210 801	105 559
pirostarka	2 966 889	3 253 477	286 588
borzderes	17 562	178 101	2 489
egyéb tarka	537 776	617 512	78 736
bivaly	166 410	186 518	20 176
Összesen	5 952 929	6 446 477	493 548

Az összgyarapodás 58%-át a pirostarka növekedése jelentette. Ez majdnem háromszorosa volt a magyar fajta szaporulatának.⁴⁵

Természetesen le kellett küzdeni a székelység ez irányú, a hagyományos fajták feladásával járó váltással kapcsolatos idegenkedését, amelyet még az átállással járó nagyobb fokú elhullás is súlyosbított. Ennek számtalan oka volt, de minden jogos sérelem esetén az állam megtérítette a kárt. Az egyre gyakoribb viták gazdag témába vágó irodalmat szültek. Erről bárki megbizonyosodhat, aki a magyar mezőgazdasági szakirodalom könyvészetének ötödik, az 1897–1919 közötti korszakot átfogó kötetét kézbe veszi. A szarvasmarha-tenyésztés fejezetben feltüntetett 75 cím nagyobb része –az általános jellegű

43 Uo. 803.

44 Köztelek 17 (1907). 2297. o.

45 *A m. kir. kormány 1907. évi működéséről és az ország közállapotáról szóló jelentése és statisztikai évkönyv.* Bp., 99.

írásoktól eltekintve – a tejelő marhákkal, a nyugati fajták tenyésztésével, a tejtermeléssel, a tejelő versenyekkel kapcsolatosak, de Szász Ferenc, Hhreblay Emil és Sperker Ferenc munkája, *A magyar-erdélyi fajta szarvasmarha standard leírása* is ekkor jelenik meg.⁴⁶

A marosvásárhelyi kirendeltség Ady Sámuel nyárádszentbenedeki református lelkész ügyében járt el 1916-ban. A lelkész még 1907-ben Svájcból importált 700 korona vételárban tehenet. A tehén két szép borjával 1913-ban elhullt, s ezt hatóságilag igazolni tudva, kérelmezte a 297 korona hátrálékos részletének elengedését.⁴⁷ Kérését teljesítették. Hozzá hasonló esetet Sepsiszentgyörgyről, Torjáról, Lőrincfalváról, Vajdaszentiványról, Vajdaszentmiklósról is ismerünk.⁴⁸ Péter Viktorné székelyvajáról a 96 korona hátrálékos vételár s annak kamatainak elengedése iránt folyamodott a kirendeltségen keresztül a minisztériumhoz. A még 1907-ben 560 koronáért vásárolt tehene, amelyet 3 év alatt kellett volna törlesztenie, beteg lett és annyira tönkrement, hogy csak 250 koronáért tudta értékesíteni 1910-ben. A kirendeltség kérésére a minisztérium elengedte tartozását.⁴⁹

A kirendeltség azzal a problémával is meg kellett küzdiön, hogy az import állatokkal szemben amúgy is bizalmatlan parasztságot kárpótolja az új állatfajok elhelyezésekor jelentkező összeférhetlenségi tényezők okozta veszteségekért. Értjük itt a szokatlan tenyésztési körülmények között jelentkező károkat (betegségek és meddség⁵⁰). Az import állatok elhelyezése során megtörtént, hogy az új tulajdonosok elmulasztották a kötelező állategészségügyi szabályokat betartani. Példa rá Hajdú István kisselyei lakos, aki így nyert üszőjét nem oltatta újra lépfene ellen.⁵¹

Vargha Zsigmond 1906 novemberében a *Székelykeresztúrban* közölt cikket a *Simmenthali marhák* címmel. Határozottan állította, hogy ezek a fajták a székely körülményeknek egyáltalán nem felelnek meg.

46 *A magyar mezőgazdasági szakirodalom könyvészete (1897–1919)*. V. köt. Bp., 1961. 448–452.

47 MOL FM K184 1631–112–65772 481–482.

48 MOL FM K184 1631–112–155437 774; 156094 787–789.

49 MOL FM K184 1631–112–61205–205.

50 MOL FM K184 564–112–125673 907–927.

51 MOL FM K184 1631–112–155437–927.

Ő a kirendeltség által szorgalmazott állatoktól és az addigi bevált tenyészcsoport feladásától félve írta: „*Nem akarom kritizálni a székely kirendeltség munkáját. Sőt arra is hajlandó vagyok, hogy elhiggyem miszerint mind szemenszedett hozzáértő emberek kezeibe van letéve a székelység sorsa, de arra már nem vagyok kapható hogy üdvözöljem a siementhaliakat.*”⁵² Majd intve kéri a kirendeltséget: „*talán jobb lenne eddigi tenyészetünk mellett maradni s ne keverni össze mindenféle idegen elemekkel. Ha a népet nem lehet, legalább azt a gyönyörű tenyészetet mentsük meg, melynek messze földön híre volt.*”⁵³ A tej nem fogja behozni azt a veszteséget, amelyet a fajta keverése árán elvesztünk – írta. A székelység segítségét főleg a hitelrendszer feljavításában látta, az eladósodás és elárverezések, a parasztság kisemmizése ellensúlyozására. A cikknek szerkesztőségi megjegyzés kíséretében adott teret az újság: „*a székely kirendeltség működésének soha el nem évülhető érdeme a pirostarka marhatenyésztésnek terjesztése.*”⁵⁴

Veleszemben Szentannai Sámuel, aki 1906-ban veszi át a Székelykeresztúr közigazgatási rovatának vezetését, leközi a vármegyei gazdasági egyesület választmányi gyűlésén beterjesztett indítványát, miszerint az „*mondja ki..., hogy a megyei szarvasmarha tenyésztési szabályrendeletben biztosított jogánál fogva, a megye területére köztenyésztés céljára csakis magyarfajta és tisztavérű berni-siementhali bikák engedélyezését véleményezi.*” Szentannai ebben a kérdésben sokkal nyitottabb. Indokolt esetben, ahol a háromnyomású gazdálkodás még divik, ahol a községeknek nagy legelőik vannak, de ahol az állatok téli takarmányozása és gondozása nem megoldott, továbbra is a magyar fajta szarvasmarha tartását szorgalmazta. Ott viszont, ahol tagosított birtokok vannak, ahol az állatok téli takarmányozása biztosított és gondozásuk is kitűnő, valamint tejszövetkezetek is vannak, ott a kirendeltség által is terjesztett szimentáliák mellett voksol. Attól viszont óvta a székely kisgazdákat, hogy a két fajtát keresztezzék egymással, ugyanis ez egy teljesen fajjelleg nélküli, kevés értékkel bíró, elsatnyult tarkabarka állományt eredményezne, amelyből az

52 Székelykeresztúr 3 (1906. november 10.) 45.

53 Székelykeresztúr 3 (1906. november 24.) 47.

54 Székelykeresztúr 3 (1906. november 11.) 45.

amúgy is anyagiakkal küszködő kisgazdának tetemes kára származna. Szentannai – az egyöntetű állattenyésztés híveként – a tarcsafalvi Pálfi Dénes, a kiskedei Borbát Dániel birtokosok és a siménfalvi és homoródszentmártoni kisgazdák ilyen irányú sikereire alapozva, a svájci tehének mellett tört pácát.⁵⁵

Rókay Dezső is a *Köztelek*ben a tejtermelésre való áttérés hasznáról értekezett, kiemelte a tejszövetkezetek létrehozásának fontosságát.⁵⁶ Szafián Lajos viszont a magyar ökrök hizlalásának kedvezőtlen eredményeiről számolt be. Azok ugyanis lassan híztak, az átlagos napi takarmányadag értéke sokkal nagyobb volt, mint súlygyarapodásuk értéke. És az is számított, hogy mikor fogták hizlalásra őket.⁵⁷ A sepsiszentgyörgyi *Székely Nép* „ipar és közgazdaság”-i rovata a maga rendjén örömmel adta tovább a hírt, hogy a vármegyei szabályrendelet olyan irányú megváltoztatását tervezik, hogy az egész megyében a köztenyésztésekben csakis a berni teheneket tenyészessék, mert a „*kicsínyeskedő régi nézettől eltekintve*” általános a tapasztalat, hogy ez a tehén a kisgazdának kétszer-háromszor annyi tiszta hasznot ad évenként, mint a lassú fejlődésű, kevés tejű, igavonó fehér fajta.⁵⁸ Arra volt gondjuk viszont, hogy kiskaput is hagyjanak. Ugyanis kimondták, hogy a pirostarka tenyészbika köztenyésztésre nézve kötelező, de ha valamelyik község kitartana a magyar erdélyi faj mellett, alispáni engedéllyel tarthatott fehér bikát, de akkor ezeken a helyeken a pirostarkáról le kellett mondaniuk.⁵⁹

Jellemző viszont, hogy amíg a fajtaváltás mikéntjéről és jogosságáról vitatkoztak, addig Gödri Ferenc Sepsiszentgyörgy évenkénti közigazgatási állapotáról írt jelentéseiben – az erdőkben történő legeltetés túlzott mérvű visszaszorítása kapcsán – már a XIX. század utolsó évtizedének közepétől a marhatenyésztés pangását jelezte. 1902-ben pedig már arról beszélt, hogy helyi szinten a marhatenyésztés annyira

55 Székelykeresztúr 3 (1906. február 24.) 47.

56 Rókay Dezső: A tejszövetkezetek befolyása a szarvasmarha tenyésztésre. In: *Köztelek* 14 (1904) 4. 68. o.

57 Szafián Lajos: *Magyar ökrök hizlalásának eredménye*. In: *Köztelek* 18 (1908). 31. o.

58 *Berni tenyészállatok kiosztása*. In: *Székely Nép* 1 (1906. június 6.) Mutatványszám.

59 *A megyei gazdasági bizottság ülése*. In: *Székely Nép* 1 (1906. június 8.) 2. Mutatványszám.

visszahanyatlott, hogy a gazdák megélhetését csaknem ellehetetlenítette, holott a kormány miniszteri biztosokat küldött ki az erdei legelők felszabadítása lehetőségének tanulmányozására,⁶⁰ majd három évvel később megállapította, hogy a város csordába hajtott szarvasmarha állománya a 30 évvel azelőttinek alig egy nyolcadát tette ki.⁶¹

A vélemények megoszlottak tehát. Tény viszont, hogy a század elején már előrehaladott kísérletek folytak mindkét irányban. A lugosi földműves iskola 1903-as jelentésében is arról számol be az igazgató, hogy igásállatok céljára 20 darab magyar-erdélyi jármos ökröt tartanak, míg tenyész-szarvasmarha állományuk bonyhádi tájfajta, melyre tisztavérű berni tenyészbikát használnak. *„Célunk e vidék viszonyainak megfelelő sötétebb színű, lehetőleg edzett, de jól tejelő és hízékony állományt létesíteni, miért is állataink naponként legelőre járnak, fejésükre pedig nagy gondot fordítunk.”* Az egy tenyészbikából, 19 tehénből és 28 növendékből álló állományból a hibátlan példányokat felnevelik, a bikákat két éves korban a községeknek 400 korona átlagáron adják el.⁶² Megjegyezzük, hogy 1901-1902-ben ez az állomány még csak 16 darabból állt. Ugyanabban az évben az algyógyi Kún Kocsárd iskola igazgatója viszont arról ad hírt, hogy *„a beltenyésztés terére lépve a kijelölt irányban haladnak”*, a tenyészbikát kiselejtezték és helyébe *Sperker Ferenc* szentdemeteri – tudvalegőleg erdélyi-magyar fajtából álló – tenyészetéből vásároltak egyet.⁶³ A következő évi jelentés már arról számol be, hogy kísérletet tettek az erdélyi magyar fajta kicserélésére. A csákovai m. kir. földműves iskolától 10 darab pinzgauai tehenet kaptak, átadva a kolozsvári gazdasági tanintézetnek 10 darab magyar fajtát. A kísérlet csak kísérlet marad ekkor még, ugyanis egy fél év teltével a tehenészet visszaesést mutatva, visszaálltak az eredeti tenyészirányra.⁶⁴ Az 1905-ös 138 darabból álló tehenészet már újból

60 Gödri Ferenc: *Sepsiszentgyörgy rendezett tanácsú város 1901 évi közigazgatási állapota*. VI. évf. Sepsiszentgyörgy, 1902. 59.

61 Gödri Ferenc: *Sepsiszentgyörgy rendezett tanácsú város 1905 évi közigazgatási állapota*. X. évf. Sepsiszentgyörgy, 1906. 72.

62 Hosszúaszói Nagy Károly: *Jelentése a lugosi m. kir. földművesiskola igazgatóságának az 1902–1903. tanévről*. Lugos, 1903. 9.

63 Gáspár József: *Az algyógyi m. kir. állami gróf Kún Kocsárd székely földműves-iskola igazgatójának jelentése az 1902–1903. tan és gazdasági évről*. Szászváros, 1903. 15.

64 Gáspár József: *Az algyógyi m. kir. állami gróf Kún Kocsárd székely földműves-iskola*

haladást mutatott. 1906-ban úgyszintén a tenyésztörzs egyöntetűségére törekedtek. Az 1903-as napi 2,8 liter hozamról 1906-ra 3,3 literre emelkedett a tejtermelésük.⁶⁵ Éber Ernő 1905-ben javasolta a tenyésztési terület körzetesítését, „*rayonizálását*”, az erre vonatkozó vármegeyi szabályrendeletek módosítását, és egyáltalán egy program fölállítását. Kérte a kiosztott állatok tenyésztésben tartásának ellenőrzését, sőt a jövőbeni kiosztandó növendékállatok kirendeltség általi közvetlen beszerzését és felnevelését.⁶⁶ Kovácsy Béla némi magyarázattal is szolgált a tenyészirány körüli zavarok terén. Ő így fogalmazott: „...*a magyar tehén tejelőképesége oda fejleszthető ugyan, ahol a pirostarkák tejelőképesége áll, azonban a fejlődés rendkívül lassú, s nagy fokú lelkesedés szükséges ahhoz, hogy bárki is e lassú fejlődést a későn mutató eredményt kivárja*”. Javaslat szerű megállapítást is tett: „...*könnyebben, rövidebb idő alatt alakítható át a magyar erdélyi szarvasmarha gyorsan fejlődő hústermelővé, mint tejelővé.*” De tett egy fontos észrevételt is, megjegyezve, hogy sem idő, sem pénz, sem türelem nincs kivárni az eredményeket.⁶⁷ A fajta későbbben valóban bekövetkező pusztulását előre látván, vitába szállt az *Erdélyi Gazda* szakírójával is, mondván: „...*meg kell tartani a magyar-erdélyi szarvasmarha kitűnő igavonó képességét, de mellette gyorsabban fejlődővé, jobb hizóvá kell tenni. Ez az igazán helyes irány, ezzel lehet és kell megmenteni a magyar-erdélyi szarvasmarhát a végpusztulástól.*”⁶⁸ Az állattenyésztés javítására 325 községnek 378 bika vételéhez adatott segély. Kiosztott 3384 tehén és üsző 2 011 466 korona értékben 2660 gazda között, a tejelő – tulajdonképpen nyugati – fajták terjesztésére⁶⁹.

igazgatójának jelentése az 1903–1904. tan és gazdasági évről. Szászváros, 1904. 15.

65 Záróvizsgai jelentése az algyógyi m. kir. állami gróf Kún Kocsárd székely földműves-iskola igazgatóságának az 1905–1906. tanévről. Szászváros, 1906. 19.

66 (É. E.): *A székely akció* In: *Erdélyi Gazda* 37 (1905. május 28.). 339. o.

67 Kovácsy Béla: *A magyar-erdélyi szarvasmarha, mint tejelő*. In: *Köztelek* 14 (1904) 30. 633. A szerző megállapítása szerint 1896–1902 között istálló átlagban ennek a fajtának a tejhozama 521 literre emelkedett.

68 Kovácsy Béla: *A magyar-erdélyi szarvasmarha, mint tejelő*. In: *Köztelek* 14 (1904) 37. 776–777.

69 P.T.: *A székely akció öt éve* In: *Köztelek* 17 (1907. október 12.). 2032. o.

Megye	Községek száma	Bikák száma
Maros-Torda	83	113
Udvarhely	55	57
Háromszék	73	90
Csik	52	74
Torda-Aranyos	21	27
Kis-Küküllő	41	45
Összesen	325	406

A svájci marhák tenyésztése a hegyvidéken már sikerekkkel járt. Az itt megkedvelt tenyészfajta a montapheni volt. Tirolból 30 darab két és fél éves előhasú és 40 darab egy és másfél éves montapheni üszőt szereztek be már az 1900-as évek elején, s a kistermelőknek 30%-os kedvezményrel adták ki. Így az Erdélyben később beinduló fajtaváltás számára jó példa volt.⁷⁰ Az erdélyi tenyészetet 450 darabból álló eredeti import is támogatta 1906-ban.⁷¹

1905-ig, amikor Koós Mihály már ismertetni tudta a székely akció sikereit, a kirendeltség 178 községben 217 darab tenyész bikát osztott ki kedvezményes áron. Ugyanakkor a kormány által engedélyezett 500 000 koronából 317 000 korona értékben 1286 darab üszőt és tehenet osztott ki 1029 kisgazda között, 4%-os személyi hitellel.

Megye	Gazdák száma	Állatszám
Maros-Torda	390	431
Udvarhely	224	277
Háromszék	238	270
Csik	135	250
Kis-Küküllő	42	58
Összesen	1029	1286

70 Kazy József: *A hegyvidéki gazdasági actio 1906. évi működésének ismertetése*. Bp., 1907. 48.

71 *A székely akció öt éve*. In: Erdélyi Gazda 39 (1907). 558. o.

Kettős hitel volt ez, a kirendeltség szerint. Koós Mihály szerint: „személyi hitel s gazdasági hitel ez a szó legigazabb értelmében, mert e hitelben nem a vagyon, nem a gazdag ember, hanem a személyes megbízhatóság részesedik s gazdasági hitel, mert nem elkölthető készpénzben, hanem gazdasági értékben adatik, s e gazdasági érték jövedelméből lesz törleszhető.”⁷²

1905-ben 1162 db tenyészüszőt és tenyésztehenet osztottak ki a Székelyföldön, ezáltal 2304-re emelkedett a tenyészállatok száma. Maros-Torda, Torda-Aranyos, Udvarhely és Csík vármegyékbe erdélyi magyar fajtát, Kis-Küküllő, Háromszék vármegyékbe, illetve a csángó községekbe pinzgauai és berni-szimentálit. Ebben az évben 54 község 58 tenyészbika vásárlásánál 30%-os kedvezményben részesült.⁷³ A szarvasmarha-tenyésztés érdekeit szolgálta a háromszékiek közös borjülegelő létesítése is, ugyanebben az évben, szintén állami segéllyel. A sepsiszentgyörgyi állattenyésztési felügyelőség létesítésére is ebből a megfontolásból került sor. 1906-ban a kirendeltség részéről 866 tenyésztehen és üsző, 352 434 korona értékben került kiosztásra. Svájcból két ízben importáltak állatokat, összesen 419 darab hasas üszőt.

Közben a nyugati fajok tartására szakosodott egyesületek száma emelkedett Erdélyben. A földművelésügyi minisztérium a beszerce-naszódi Szászlekencén, a Brassó vármegyei Rozsnyón, a Nagy-Küküllő vármegyei Szászbudán, a Kis-Küküllő vármegyei Kisszöllősön, a Maros-Torda vármegyei Petelén és a háromszéki Gidófalván megalakult pinzgauai szarvasmarha-tenyésztési egyesületek alapszabályait is jóváhagyta.⁷⁴ Székelyföldön négy év alatt összesen 3170 darab tenyésztehen került kiosztásra 947 434 korona értékben. A tenyészbikák esetében 35 község kapott 10-30%-os kedvezményt a beszerzési ár megállapításánál. Ez 39 bikánál 5421,40 koronát jelentett.⁷⁵

Egy más adat szerint 720 000 korona értékben 1890 gazdának osztottak ki 1830 magyar fajta és 717 nyugati fajta szarvasmarhát.

72 Koós Mihály: *A székely akció ismertetése*. Bp., 1905. 21–22.

73 *Székely akció 1905-ben I.* In: Erdélyi Gazda 38 (1906. március 18.). 123. o.

74 Földművelési Értesítő 16 (1905) 666; 17 (1906) 169; 357; 402; 431; 1110.

75 Erdélyi Gazda 39 (1907. március 17.) 137.

Ennek hatása Háromszék megyében, a miklósvári járásban és Sepsiszentgyörgy környékén érződött a legjobban.⁷⁶ Itt 120–150 darab berni-szimentáli, 90%-ban vemhes tehenet osztottak ki három évi részletfizetéssel csoportokban Sepsiszentgyörgy, Kilyén, Szotyor, Sepsiszentkirály, Illyefalva, Kökös gazdái között. Lelkészek, tanítók, gazdaköri tagok előnyben részesültek. A kirendeltségi megbízott cinkushúzással osztotta szét az állatokat, a részrehajlás elkerülése érdekében. Az ezen importból nem részesülők számára a vármegyei gazdabizottság szándékozott még teheneket hozatni, remélve, hogy azáltal a megye tehénállománya egyik legszebbike lesz Erdélynek.⁷⁷

Amikor 1912-ben a gyergyószárhegyiek azt kérték, hogy a községben levő pirostarka tehénlétszám arányában köztenyésztésre pirostarka tenyészbika is használható legyen, akkor mindazok ellenére, hogy „*a piros-tarka szarvasmarhának köztenyésztésbe vételét sem az állattenyésztés, sem a gazdaközönség közérdekében óhajtandónak s célra vezetendőnek*” nem tartották, mivel a határtagosításra már sor került a községben és a belterjes állattenyésztésnek feltételei megteremtődtek, „*ideiglenesen és kivételesen*” megengedték, de azzal a kikötéssel, hogy „*ezen bikák feltétlenül csak kézből való fedeztetésre használtassanak s közlegelőkre semmi szín alatt nem bocsáthatók.*”⁷⁸

Az állattenyésztési politika körüli vitával kapcsolatosan külön ki kell emelnünk az *Erdélyi Gazda* 1908-as 8. számában megjelent két cikket, amelyeket a szerkesztő *A nagy probléma* cím alatt adott közre. Az egyiknek szerzője az az Ugron Zoltán, akit az erdélyi magyar fajta megrögzött tenyésztőjeként, illetve védőjeként ismerünk és számtalan cikket írt ez irányban. Az ő írása a székelykeresztúri magyar-erdélyi bikakiállításához kötődött.⁷⁹ A másik cikk Koós Mihálynak, a székelyföldi (erdélyrészi) kirendeltség vezetőjének tollából származott, mint-

76 *Erdélyi Gazda* 38 (1906) 377.

77 *Új tenyészállatok vármegyénkben*. In: Székely Nemzet 24 (1906. december 12.) 101.

78 Csíki Lapok 24 (1912. november 27.) 48.

79 Ugron Zoltán: *A székelykeresztúri magyar-erdélyi bikakiállítás alkalmából*. In: *Erdélyi Gazda* 40 (1908). 93-94.

egy válaszként Ugron cikkére, és a tenyésztési irány megváltozásának magyarázatát próbálta adni.⁸⁰

Ugron az erdélyi magyar fajta tenyésztésének a történelmi hátterét világította meg, de utalva a megváltozott körülményekre és piacokra, e fajtának az adott viszonyokhoz való igazítását hangsúlyozta, a nyugati importvonal teljes elvetésével párhuzamosan. Csak azokon a területeken fogadta el a nyugati fajta létét, ahol az tenyésztőkkel együtt szivárgott be, ahol gazdáik már a tenyésztési elveket is ismerték. Az átalakulást az edzettség rovására, a fajta karakterisztikáinak kompromisszumos feláldozásával, a nevelési idő lerövidítésével, a kiválasztási rendszer megváltoztatásával, a táplálási szokások módosításával képzelte el. Célja a magyar-erdélyi marha hasznót hajtóvá alakítása volt. Egy későbbi, 1908-ban a *Köztelek*ben megjelent cikkében csak ismételni tudta magát. Addigi tapasztalatai alapján komoly kritikával illette a nem kívánatos elhajlást. Figyelmeztetett azokra a módosulásokra, amelyek károsan érintették a nyugati állatokat: beállott visszafejlődésük, lassú fejlődésük lettek, tejhozamuk visszaesett. „*Felvétettük tehát a nyugati marhával a magyar-erdélyi minden rossz sajátágát [...] a századokon át szerzett jó tulajdonságokat tehát rövid évek alatt tönkretettük.*” – írta. Bírálta a székely akció bern-pusztérthali importját, amelyet az a szövetségi alapon párhuzamosan bevezetett vajgazdasággal indokolt, miközben eltekintett a fenntartási költségek és a nyereség közti különbségből származó veszteségektől.⁸¹ A *Köztelek*nek a székelykeresztúri tenyészállat-kiallítás és vásárról szóló beszámolójában valójában csak a erdélyi magyar fajta állatok elsődűségéről beszélhetett szemben a nyugatiakéval, melyeknek szaporításával inkább a vármegyék kigazdái foglalkoztak, „*akik nem ismerik, de nem is méltányolják a fajtajelleget*”. Ezek vegyes tenyészete nem tudott kialakítani egy valamirevaló székely tájfajtát.⁸² Ugron végül is nem maradt magára véleményével. Ezt osztotta Monostori Károly is, aki szintén a magyar primigenius védelmezéséért

80 Koós Mihály: *Magyar vagy nyugoti marha Erdélyben*. In: Erdélyi Gazda 40 (1908). 94-95.

81 Ugron Zoltán: *Szarva-marha-tenyésztünk*. In: Köztelek 18 (1908). 72-73. o.

82 Köztelek 18 (1908). 551. o.

szállt síkra. De ő annyival tűnt nyitottabbnak, hogy nem zárkózott el ridegen attól, hogy „*okkal-móddal és alkalmas viszonyok között a beillő nyugati marha is tért nyerjen.*” Az *Udvarhelyi Híradó* is arról beszélt, hogy a kiscgazdák nem ismerik a fajta jelleget. Vegyesen szereznek be pinzgaut, szimentálit, hollandit. Úgy találta, hogy még sok a teendő arra nézve, hogy a vármegye nyugati fajtájú tenyésztete egyöntetű jellegűvé váljon. Az erdélyi magyar fajták tenyésztésében elért eredményekre alapozva írta a próbálkozásokról: „*Ha ezek tenyésztésére is akadna a vármegyében egy Sperker Ferenc tudásával, szorgalmával bíró nagytenyésztő, rövid idő alatt e téren is szép siker volna elérhető.*”⁸³

Koós Mihály az államot képviselte, ő is tapasztalataiból beszélt, de más megközelítésből. Elismerte az állam befolyásoló szerepét az erdélyi szarvasmarha tenyésztésének alakulására, de amint megfogalmazta: „*Nem azért hódított teret Erdélyben a pinzgaui, mintha annak az erdélyi magyar fajta feletti fölénye valamily társadalmi vagy hivatali fórum által előzőleg megállapított volna, vagy legalább is nem e megállapítás adta e fajta elterjedésének a legnagyobb lökést és hiába állapítjuk meg bármily meggyőzően az erdélyi magyar marha megbecsülhetetlen értékét, hiába hangsúlyozzuk bármily gyakorta azt a rendkívül fontos szerepet, amit e marha fajta tenyésztésének az ország mezőgazdaságában még beláthatatlan ideig be kell töltenie, mindez nem fogja többé az erdélyi magyar marha tenyésztését visszaállítani.*” A nyugati marha térfoglalásáért nem az állattenyésztési politika és nem az állattenyésztési intézmények felelősek – írta. Egy természetes folyamat ez, amely az agrárátalakulás velejárója: „*minden egyébnek, a tagosításnak, a legelők felosztásának, az egész gazdálkodási rendszer átalakulásának és a gazdálkodásból minél gyorsabban, minél több jövedelem produkálására irányuló törekvésnek, sőt kényszernek sokkal több része van abban, hogy mindezeknek első tekintetre megfelelőbb, gyors fejlődésű, jobb tejelésű, tehát gyorsabban és közvetlenebbül jövedelmező pinzgaui fajta Erdély igen sok vidékén olyan könnyűszerrel s olyan rövid idő alatt meghonosult s hogy egyáltalán a nyugati fajták tenyésztésével szemben olyan általános igyekezet mutatkozik.*” Koós a rendszertelen és tervszerűtlen átalakítástól, az eltarkítástól, az elkorcsosodástól feltette a szarvasmarha-te-

83 Udvarhelyi Híradó 11 (1908. március 8.) 10.

nyésztést. Az állam szerepét éppen a megindult átalakulás helyes irányba való céltudatos terelésében, az átmeneti állapot lerövidítésében, a rendszertelen beszivárgás leállításában, és ahol az lehetséges volt, a magyar fajta megmentésében határozta meg. Koós a vádaskodások ellenében kiemelte, hogy „soha sem voltak ellátva a községek Erdély legjobb tenyésztőitől szerzett kiváló magyar bikákkal és a köztenyésztés számára soha sem vásároltatott és osztatott ki oly mennyiségű erdélyi magyar üsző és tenyészhén, amint azt lehetővé tette éppen Darányi Székely akciója.” A folyamatot visszafordíthatatlannak ítélve, az Erdélyi Gazda szerkesztője nem sok kommentárt fűzött a két cikkhez. Koósnak adott igazat a jelen feladatának megoldásában, amely nem lehet más – állította –, mint a „már feltartozhatatlan tarkázás helyes irányítása és a még meglevő hazai fajta állomány megmentése.” A kirendeltségi vezetőt elismeréséről biztosította, amennyiben az „a kettős célt úgy fogja szolgálni, hogy annak folyamán a folyton növekedő aggodalmak idővel enyhülést leljenek.” Az állatkiállításokon felvonultatott állatok reményre adtak okot. Az Udvarhely megyei állatkiállítás kapcsán írta az Udvarhelyi Híradó, hogy „kellemes meglepetést keltett a sárgaföldig leócsárolt, külföldről importált pirostarka tehének jó kondíciója és vemhes volta”, mintegy tanúbizonyságként, hogy a berni-szimentáli marha bőségesen meghálálja a gazda fárradozásait.⁸⁴

Az erdélyrészi akcióban a jó apaállatok beszerzésében segített a kirendeltség, ezzel akarván elérni, hogy a következő generáció már minőségileg is jobb legyen. Így a Székelyföld természeti és gazdasági viszonyainak megfelelően 86 községnek 17 416 korona segélyt adott a községi bikák beszerzésére, 10 000 koronával segélyezte szegény községekben a községi bikatartást, 148 312 korona értékű tenyésztésre alkalmas tehén kiosztásával javította a köztenyésztést.⁸⁵ A földművelésügyi minisztérium üsződíjazásra 1200 korona segélyt engedélyezett a szolnok-dobokai gazdasági egyesület számára 1908-ra.⁸⁶ 1909-ben 108 községben 110 bika beszerzésénél 19 737 koronával segítették

84 Udvarhelyi Híradó 11 (1908. november 29.) 48.

85 *Jegyzőkönyv a Székely Társaságok Szövetségének 1909. évi június hó 1-én Debrecenben... Deák Lajos ...által... tartott IV. rendes közgyűléséről.* Marosvásárhely, 1909. 26.

86 Köztelek 18 (1908) 1173.

a szegény községeket. Ezen felül 146 nagyon szegény településen, a már létező 224 bika „*jobb tartására*” 22 300 korona értékű erőtakarományt osztott ki a kirendeltség. Az állattenyésztés fejlesztését, az apró egzisztenciák megélhetési alapjának biztosítását a nagy számban rendezett tenyészmarha-díjazások szolgálták, amelyek a tenyésztőket nevelték és versenyre serkentették. Az apaállatok helyes kiválasztása, megfelelő elhelyezésük, gondozásuk és takarmányozásuk érdekében a községek legnagyobb részében, ahol nem állt megfelelő istálló a rendelkezésre, a kirendeltség apaállat-istállók létesítését szorgalmazta a gazdasági egyesületekkel együttesen.⁸⁷

A nagyobb tenyészetek mind több és jobb bikát igyekeztek előállítani a minőség fokozása érdekében. De, hogy a parasztember is törekedjék a minőségi termelésre, falusi ünnepszámba menő állatdíjazásokat rendeztek.⁸⁸ Az 1908-as őszi állatdíjazások programját Csíkszeredában is megállapította a megyei gazdasági egyesület. Ezeket november 16-tól 21-ig Kászonaltizén, Kozmásán, Madarason, Alfaluban és Tölgyesen rendezték 1500 korona állami díjjal.⁸⁹ A Földművelésügyi Minisztérium az országos szarvasmarha-tenyésztő alpból üsző- és tehénvásárlásra elszámolandó előlegképpen 100 000 koronát utalványozott ki.⁹⁰

A földművelésügyi minisztérium 1903 és 1909 közti jelentéseinek alapján összesítve az adatokat, a kiosztott tenyésztehenek és üszők számának alakulása a következő képet mutatja: 1905-ig ugrásszerűen emelkedett számuk, majd a következő két évtől hanyatlást észlelünk, amely viszont részben az addig kiosztott állatok szaporítási eredményeivel, részben a kirendeltség anyagi kereteivel magyarázható. Mindenesetre 1908-ig 4496 szarvasmarha került kiosztásra, hozzávetőlegesen 1 524 758 korona 60 fillér értékben. Az összeg csak hozzávetőleges, a feltüntetett értékek átlaga alapján kikövetkeztetett. Sajnos a jelentések nem következetesek. Míg 1903-ban a megyéenkénti községek számát és községenként a gazdák számát is feltüntették, a

87 MOL FM K184-1916-128-62713.

88 Cséner Lajos: *Állami népségítő gazdasági akciók Magyarországon*. In: Erdélyi Gazda 43 (1911. szeptember 10.) 431.

89 Köztelek 18 (1908). 2378. o.

90 Gyergyó 8 (1908. szeptember 13.) 37.

következő évben már csak a gazdák számát ismerhetjük meg. A továbbiakban már azok is elmaradnak. Az első támogatási évben a Csík megyeiek részesültek nagyobb segélyben, a következőben már Maros-Torda és Háromszék megyék. Közben azt sem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy évről évre emelkedtek a piaci árak. Ha elvégezzük a szükséges számolásokat, akkor az 1903-as átlag 187,95 koronához képest 1907-ben átlagban 440 korona 6 fillérbe került egy kiosztandó szarvasmarha:

Év	Megye	Község- szám	Gazda- szám	Állatszám	Érték (Korona)
1903 ⁹¹	Udvarhely	20	78	100	
	Csík	12	120	155	
	Háromszék	2	19	27	
	Maros-Torda	2	25	40	
				322	60 521,08
1904 ⁹²	Udvarhely		136	177	
	Csík		75	95	
	Háromszék		219	243	
	Maros-Torda		365	391	
	Kis-Küküllő		42	58	
				934	*302 795,79
1905 ⁹³				1162	*376 650,68
1906 ⁹⁴				866	352 135,00
1907 ⁹⁵				646	284 284,00
1908 ⁹⁶				566	148 372,00
Összesen				4496	*1 524 758,60

* hozzávetőleges érték

91 *A m. kir. kormány 1903. évi működéséről és az ország közállapotáról szóló jelentés és statisztikai évkönyv.* Bp., 1904. 107.

92 *A m. kir. kormány 1904. évi működéséről és az ország közállapotáról szóló jelentés és statisztikai évkönyv.* Bp., 1905. 139.

93 *Magyarország földművelésügye az 1905. évben.* Bp., 1906. 48.

94 *Magyarország földművelésügye az 1906. évben.* Bp., 1907. 49.

95 *Magyarország földművelésügye az 1907. évben.* Bp., 1909. 56.

96 *Magyarország földművelésügye az 1908. évben.* Bp., 1910. 68.

A jelentések Székelyföldre vonatkozó részeiben 1909-től kezdődően megszakadnak az információk. 1904-től kezdődően szintén 1909-ig tudjuk nyomon követni az apaállatok beszerzésére vonatkozó számadatokat. Majd utána a községi bikatartást, illetve a bika-istállók építését elősegítő kedvezményeket. Az adatok összesítésére nem vállalkozhatunk a feltüntetett számok egyöntetűségének hiányában. Viszont egy pár következtetést így is levonhatunk. 1903-ban, a tenyészbikák beszerzésénél, indokolt esetben akár 50%-os árkedvezményt is jóváhagyhatott a minisztérium, a szokásos 18–20%-os helyett.⁹⁷ A legtöbb apaállatot – községi bikát tehát – 1904-ben és 1909-ben vásárolták. Ezen utóbbi évben nyert támogatást a legtöbb falu, ettől az évtől lendült fel a községi bika-istállók építésére irányuló program is. A gazda egyesületek – köztük az Udvarhely megyei – is ekkor fektetnek nagy hangsúlyt az állattenyésztési alapokból vásárolt üszők beszerzésére, a szűzgulyák fenntartására, fejlesztésére⁹⁸ és hozzáférhetőbbé tételére, tenyészkiallítások rendezésére.⁹⁹ Így 1903 és 1911 között a közel 1000 község kb. 200 000 korona, vagy azt meghaladó kedvezményben részesült. Az erdélyi magyar fajta gulya részére a kolozs-tordai ménegazdaság költségvetési előirányzatában egy darab törzsbika vásárlását irányozták elő, mivel az hiányzott. S minthogy az innen származó bikaborjúk közül igen kevés került herélésre, az igaerő pótlására tinóborjúkat kellett venni. Így a tordai gazdaságban elhelyezendő szimentáli tehének, illetve bikaborjúk importálására 32 000 koronát irányoztak elő. Arra az esetre, ha a Tordán elhelyezett erdélyi magyar fajta gulya a szimentáliak importálása folytán a kolozsmezőri gazdaságba helyeztetnék át, a szükséges gulyaistálló építésére még 15 000 koronát különítettek el 1908-ban.¹⁰⁰ Az összehasonlítás kedvéért jelezzük, hogy a nagybecskereki

97 *A m. kir. kormány 1903. évi működéséről és az ország közállapotáról szóló jelentés és statisztikai évkönyv.* Bp., 1904. 107. Vö: *A háromszék megyei gazdasági bizottság ülése.* In: *Székely Nemzet* 21 (1903. augusztus 12.) 110.

98 A szűzgulya fenntartásáról a kirendeltség folyamatosan gondoskodott. l. *Udvarhelyi Híradó* 16 (1913. február 9.) 6.

99 *Gazdasági Egyesületünk közgyűlése.* In: *Székely-Udvarhely* 15 (1909. december 25.) 102.

100 MOL FM K184-696(1913)-15-106383 (18268).

székhelyű, Torontál megyei Gazdasági Egyesület állattenyésztését ezres létszámú tenyésztésén kiosztásával óhajtotta szaporítani, ehhez pedig 500 000 korona hitelkölcsön 5%-os kamatkülönböztetésnek 5 éven keresztül való engedélyezését kérte a minisztériumtól. 700 darabot a megyei tenyésztőktől, részint Dunántúlról, 300 darabot Svájcból óhajtottak beszerezni. A földművelésügyi minisztérium öt éven át a bevásárlásra fordított összegnek 3%-át, a szállítási költségeket, a kiosztott anyagnak az elhullásra és kényesszervágásra vonatkozó első évi biztosítását államsegély formában vállalta át 1904-ben.¹⁰¹

A kirendeltség 1912-ben is 30%-os árkedvezmény mellett jelentősebb mértékben juttatta a területén lévő községeket apaállatokhoz és támogatta éppúgy, mint a felvidéki kirendeltség is, apaállat-istállók építését, sőt indokolt kérelemre egy-egy bika teletelési költségeire is 100-100 korona állami segílyt engedélyezett. Tenyésztésnek beszerzését is igyekezett ez a kirendeltség lehetővé tenni, azonban anyagi eszközei ezen akciónak folytatását nem tették oly mértékben lehetővé, mint a milyen nagy volt az iránt az érdeklődés.¹⁰² Igyekeztek kiállításokat több felé szervezni. Így Udvarhely megyében Székelyudvarhelyen, Olaszteleken, Etéden, Parajdon állami díjazással egybekötött kiállításokra került sor.¹⁰³

101 MOL FM K184–696(1913)–15–24243.

102 *Magyarország földművelésügye az 1912. évben.* Bp., 1914. 58.

103 Udvarhelyi Híradó 16 (1913. november 16.) 46.

Év	Segélyezett községek száma	Bikaszm		Kedvezmény (Korona)
		Vásárlás	Tartás	^
1904 ¹⁰⁴	95	116		
1905 ¹⁰⁵	55	58		
1906 ¹⁰⁶	35	39		5 421
1907 ¹⁰⁷	67	72		14 087
1908 ¹⁰⁸	86			17 416
	100		*	
1909 ¹⁰⁹	108	119		19 737
	146		224	22 326
	11			21 400
1910 ¹¹⁰	34		*	33 713
	19			
1911 ¹¹¹	140		*	26 500
	16			17 800
1914 ¹¹²	8			4 000
Összesen	920			182 400

* Csak a tartás ténye van feltüntetve, az eltartott állatok száma nem.

Ha a táblázatra vetünk egy pillantást, látható, hogy az 1910-es évektől megjelennek a bika-istállók építését célzó összegek. Dorner Béla a *Köztelekben* külön cikket szentel a községi bika-istállóknak. Ebben a Koós Mihály által is pártfogolt elvet karolta fel, mely szerint a bikanevelést ki kell venni a magánvállalkozók kezéből. Az istálló

104 *A m. kir. kormány 1904. évi működéséről és az ország közállapotáról szóló jelentés és statisztikai évkönyv.* Bp., 1905. 138.

105 *Magyarország földművelésügye az 1905. évben.* Bp., 1906. 48.

106 *Magyarország földművelésügye az 1906. évben.* Bp., 1907. 49.

107 *Magyarország földművelésügye az 1907. évben.* Bp., 1909. 55.

108 *Magyarország földművelésügye az 1908. évben.* Bp., 1910. 68.

109 *Magyarország földművelésügye az 1909. évben.* Bp., 1910. 67.

110 *Magyarország földművelésügye az 1910. évben.* Bp., 1912. 67.

111 *Magyarország földművelésügye az 1911. évben.* Bp., 1913. 53.

112 *Magyarország földművelésügye az 1914. évben.* Bp., 1917. 48. Csak a nagyváradi kirendeltség adatai!

legjobb helyét a községháza udvarán jelölte meg, a nyomaték kedvéért pedig leköszölte a kirendeltség rendelte, Thoroczkai Wigand Ede-féle székely stilizálással készített bika-istállók tervrajzát és a megépültek fényképét. Utalt arra is, hogy azokat, a szászok kőből, cementből és téglából épült istállóihoz képest ötször-hatszor kevesebb pénzből lehetett megépíteni.¹¹³

Székelykeresztúron 1910. február 28-án került sor a hagyományos bikakiállításra, de a kiállítás és a díjazás kiterjedt a borjas tehenekre és üszökre is. 150 bika (kistenyésztő 86, nagytenyésztő 52 és községi 12 db), továbbá 48 db borjas tehén és 35 db két és három éves magyar fajta üsző vett részt. A tarka marhák csoportját 11 db borjas tehén képviselte. A számokból is kiderül az, amit a kiállítási beszámoló is rögzített: *„Magyar bikák iránt nagy volt a kereslet; több olyan vidékről voltak itt vevők, ahol eddig nyugati színes marhát tartottak. Általában nap-nap után tapasztaljuk, hogy az erdélyrészi szarvasmarha tenyészirány fordulat előtt áll, a tarka marha tenyésztés a legtöbb vidéken csődbe került, mert nem találja meg tenyésztési feltételeit, s mert sok a panasz ellenök, az ősi magyar marha, pár év leforgása alatt újból visszahódítja azon területeket, melyeket a tarka szomszéd tőle elharácsol”*.¹¹⁴ Czirmes Bálint, a kirendeltség egyik embere a kiállítás hatására írta: *„hogya a banketten összesereglett székely gazdák megfogadják és követik azon tanácsokat, melyeket Sperkertől, Európa leghíresebb állattenyésztőjétől és Ugron Gábortól, a világ legnagyobb politikai szónokától hallottak, akkor az idei keresztúri kiállítás... áldásos nyomokat fog maga után hagyni a társadalmi és közgazdasági élet minden vonalán.”*¹¹⁵ Ugyancsak Czirmes az, aki az Erdélyi Gazdasági Egylet Kolozsváron tartandó, 16. országos állatkiállítását üdvözölve rövid, de reális helyzetképet adott az erdélyi szarvasmarha-tenyészetéről a marosvásárhelyi *Székely Gazdában*. Jelentősnek tartotta a kiállítást, mert ilyenkor gyűlnek össze tapasztalatcserére az ország legkiválóbb gazdái, ilyenkor kerülnek bemutatásra Erdély legbecsesebb állatai, de ilyenkor derül fény a lemaradásra is. Megállapította, hogy az agrárállam jellegű Magyarországon mint-

113 Dorner Béla: *Községi bikaistállók*. In: Köztelek 20 (1910) 1835.

114 Czirmes Bálint: *Bikakiállítás városunkban*. In: *Székelykeresztúr* 6 (1910. március 5.) 10. 115 Uo.

egy 20 millió szarvasmarhának kellene lenni ahhoz, hogy az állatsűrűség egy négyzetkilométeren elérje Dániáét, de egy harmadánál is kevesebb van. Rámutatott ugyanakkor a magántenyészetektől merőben elütő népies tenyésztés fejletlenségére, a tejtermelés és tejfogyasztás elszomorító alacsonyására, a kormánypolitika és a helyi realitás közti aránytalanságra.¹¹⁶

Ugron Zoltánnak a *Köztelek*ben megjelentett, az erdélyi magyar fajta mellett lobbizó cikke viszont már jelzés erejű volt. A XXIII. vásárral egybekötött keresztúri kiállításon nyilvánvalóvá vált, hogy habár a szentdemeteri, szenterzsébeti, drassói, királyhalmi és fiatfalvi fehér marha tenyészetek a kitartó tenyésztő gárdának köszönhetően fennálltak még, de több tenyészet meg is szűnt. Ugron utalt a hatóságok egyre növekvő nyomására és az alig működő tejszövetkezetekre is. A nyugati fajtákat erőltető *„irányzat tehát kitart szilárdan, dacára, hogy a köztenyésztés vezetése valóságos virtustáncot járt körülötte, pedig ok nélkül, mert míg, a népies erdélyi-magyar tenyésztés a jó igásökör árak mellett egyetlen rentábilis ág, addig a tejprodukción Udvahely vármegyében 17 tejszövetkezet közül 14 szünetelve képviseli jelenben.”*¹¹⁷ A vármegyék gazdasági egyesületei is ingadoztak a tenyészirány megválasztásában. Ehhez hozzájárult az is, hogy a behozott tarka marhák jelentékeny része elpusztult. A gyergyói részekben a szarvasmarha tenyészirány megváltoztatása iránt a vármegye alispánja által javaslatételre áttett kérelem tárgyában hosszas és beható eszmecsere után a csikvármegyei gazdasági egyesület igazgató választmánya 1910 márciusában elhatározta, hogy mivel megítélésük szerint a nyugati fajta marhának a vármegyében köztenyésztésbe vétele határozottan káros, s a vármegyei szarvasmarha-tenyésztés közérdekei szempontjából feltétlenül hátrányos lévén, a szarvasmarha-, sertés- és juhtenyésztésről érvényben levő vármegyei szabályrendeletnek ez irányú megváltoztatását nem hozzák javaslatba, s erről a vármegye alispánját is értesítették.¹¹⁸

116 Czirmes Bálint: *Menjünk Kolozsvárra*. In: Székely Gazda 1 (1910. augusztus 1.) 13.

117 Ugron Zoltán: *Székelykeresztúri bikavásár és tenyészállathallítás tiszta erdélyi-magyar vérben*. In: *Köztelek* 20 (1910). 390. o.

118 Gyergyó 10 (1910. március 13.) 11.

A Bálint Lajos alelnök vezetése alatt ülésező ugyanazon választmányi gyűlés október hó 19-én Kiss Ernő igazgató indítványára felterjesztés írását határozta el a földművelésügyi miniszterhez aziránt, hogy az erdélyi jellegű magyar fajta szarvasmarha-tenyésztők egyesülete által törzskönyvezendő magyar erdélyi bikák vásárlóit tetemesebb engedményben részesítsék. A vármegyei közigazgatási bizottság felhívására az egyesület arról is kellett döntsön, hogy a Csíkszeredai földművesiskola által tenyésztett nyugati fajta szarvasmarha helyett nem tartja-e helyesebbnek a erdélyi magyar fajta tenyésztését. Az igazgató-választmány beható eszmecsere után a erdélyi magyar fajta szarvasmarha tenyésztése mellett foglalt állást, s az ilyen irányban előterjesztett javaslatot elfogadták.¹¹⁹

Székelykeresztúron 1911. február 28-án és március 1-jén megtartott országos jellegű tenyészállat kiállítás és vásár alkalmával felhajtottak a kistenyésztők 87 darab erdélyi magyar jellegű, 7 darab pirostarka bikát, 21 darab 3 éves, 24 darab 2 éves üszőt és 18 darab tehenet, a nagytenyésztők 38 darab erdélyi magyar jellegű bikát.

A bírálatot az addigi szokástól eltérően *Szentkirályi Ferenc* gagyfi földbirtokos, ny. honvédezedres elnöklote alatt egy 9 tagból álló zsűri eszközölte, olyképpen, hogy a kis- és nagytenyésztők bikáit nem külön-külön, hanem együtt bírálta és díjazta, mert a földművelésügyi miniszter 1600 korona adománya a bikák díjazására csak e feltétel mellett lett folyósítva.

I. díj, (400 korona) *Ugron Zoltán* fiátfalvi országgyűlési képviselő *Káplár* nevű bikája,

II. díj (300 korona) *Bárczay Gyula* tiszaburai földbirtokos *Bura* bikája,

III. díj (200 korona) *Szöke Károly* székelykeresztúri kistenyésztő *Mozsár* nevű bikája,

IV. díj (200 korona) gróf *Somsichs Tihamér* szentdemeteri földbirtokos *Bitang* nevű bikája,

V. díj (100 korona) báró *Kemény József* székelyszenterzsébeti tenyészete *Csalfa* nevű bikája,

119 Gyergyó 10 (1910. október 23.) 55.

VI. díj (100 korona) ifj. *Csoma Lajos* székelykeresztúri kistenyésztő *Jámbor* nevű bikája,

VII. díj (100 korona) *Demény József* újszékelyi kistenyésztő *Fickó* nevű bikája,

VIII. díj (100 korona) *Burszán Mózes* fiátfalvi kistenyésztő *Fickó* nevű bikája,

IX. díj (50 korona) *Kovács Károly* székelykeresztúri kistenyésztő *Fickó* nevű bikája,

X. díj (50 korona) özv. *Szakács Mózesné* újszékelyi kistenyésztő *Bodor* nevű bikája nyerte.

Az erdélyi magyar fajta marha keresztúri sikere arra utalt, hogy azok is visszatértek az ősi fajtához, akik a „*pár évvel azelőtt megindult – helyesebben megindított – áramlatnak hódolva siettek... a nyugati fajták tenyésztésére áttérni.*”¹²⁰ Sperker Ferenc újból vitába szállt az erdélyi magyar szarvasmarha érdekében, ezúttal Jászberényi András kolozsvári gazdasági akadémiai tanárral. Cikkét, amely a *Köztelek*ben jelent meg, az *Udvarhelyi Híradó* is átvette.¹²¹

A községi bikák díjazására 250 korona lett fordítva, amely összegből 200 koronát Lendvay Gábor székelyudvarhelyi kir. gazdasági segéd-felügyelő adott, az e célra rendelkezésére álló 800 koronából. 50 koronát Ugron Zoltán országgyűlési képviselő adott. Ebben a kategóriában Székelykeresztúr, Medesér, Szentábrahám, Alsóboldogfalva, Székelyszentmihály, Betfalva, Újszékely községek nyertek.

A tehenek, 3 és 2 éves üszök díjazására az országos, az erdélyi s a székelyudvarhelyi gazdasági egyesület adományát, 400 koronát, 1 ezüst és 2 bronz érmet fordítottak.

Annak dacára, hogy a felhajtás jó volt, a magas állatárak miatt az eladók nem érték el az előbbi évek bevételi átlagát, a bikavásár lanya volt. Összesen 68 darab bikát adtak el 43 565 koronáért, 48 darab tenyészbikát 37 585 koronáért, 20 darab vágóbikát 5980 koronáért.

120 A székelykeresztúri tenyészállat kiállítás. In: Udvarhelyi Híradó 14 (1911. március 9.) 10.

121 Udvarhelyi Híradó 14 (1911. február 19.) 8.

A tenyészbikák ára 1300 és 350 korona között mozgott. Az átlagár 1003 korona volt.¹²²

A Csík megyei tavaszi (márciusi) bikavásáron Lickl Károly gazdasági felügyelő 38 darab tenyészbikát vásárolt 10%-os kedvezménnyel, 26 község számára, 500–850 korona közti áron.¹²³

A háromszéki marhatenyésztést illetően összehasonlítható adatokkal is rendelkezünk:

marha	1909	1911
magyar erdélyi	40 134	31 949
pirostarka	18 787	17 354
egyéb tarka	2 343	2 259
borzderes	1 441	1 931
bivaly	3 528	2 259
Összesen	66 232	56 584

Összességében is az állatállomány hanyatlásával állunk szemben, de fajtánként ugyanez elmondható. Egyedül a borzderesek száma növekedett meg. Az egyesület 90 bikát osztott ki a tagság soraiban 48 291 korona értékben.¹²⁴ Sipos Samu elvégezte az 1904–1913 közti helyzet felmérését. Szerinte 10 év alatt 827 kedvezménnyel szerzett bika került kiosztásra 111 820 korona értékben, állatdíjazásokra 18 410 koronát fordítottak, apaállat teletetésre 6000 koronát, míg érdemes apaállat gondozóra 3500 koronát.¹²⁵

1911-ben csak Maros-Torda megyében Nagyózd és Asszonynépe községek gazdakörei folyamodtak segélyért tenyész-apaállatok beszerzésére. Kis-Küküllő megye 13 községe 1400 korona, Szilágy megye 21 községe pedig 2000 korona segélyt kapott bikatartásra.¹²⁶

122 Székelykeresztúr 9 (1913. március 3.) 11.

123 Csíki Gazda 25 (1911) 46. 12–13.

124 Székely Újság 9 (1912. május 19.)

125 Székely Újság 9 (1913. augusztus 31.) 103.

126 Székely Gazda 2 (1911. május 15.) 10. 5.

Szarvasmarha állomány megoszlása fajtánként 1911-ben

Országrés	össze- sen	szarvasmarha állomány megoszlása fajtánként 1911-ben									
		magyar		pirostarka		borzderes		egyéb		bivaly	
		szám	%	szám	%	szám	%	szám	%	szám	%
Duna jobb o.	1 316 242	130 694	9,9	1 106 706	84,1	17 543	1,3	55 380	4,2	5 919	0,5
Duna bal o.	751 073	20 430	2,7	691 358	92,0	10 472	1,4	28 355	3,8	408	0,1
Duna-Tisza köze	692 598	282 055	40,7	341 738	49,4	9 920	1,4	55 468	8	3 417	0,5
Tisza jobb o.	686 262	169 897	24,8	375 493	54,7	46 798	6,8	93 171	13,6	903	0,1
Tisza bal o.	913 882	545 102	59,7	703 752	27,2	72 985	7,9	70 196	7,7	21 847	2,4
Tisza-Maros köz	645 686	158 668	24,6	451 082	69,8	3 963	0,6	29 924	4,6	2 049	0,3
Királyhágón túl	1 178 168	566 573	48,0	421 206	35,8	10 229	0,9	60 061	5,1	120 599	10,2
Fiume v. és környéke	343		30,3	135	39,4			208	60,6		
Összesen	6 184 254	1 872 919		3 591 470	58,1	171 910	2,8	392 673	6,3	155 192	2,5
Horváth Szlavónia	1 134 857	162 085	14,3	628 143	55,4	41		344 393	30,3	195	
Magyar birodalom	7 319 111	2 035 004	27,8	4 219 613	57,7	171 951	2,3	737 156	10,1	155 387	2,1

Habár a kirendeltség először a fehér erdélyi magyar fajta javítására tett intézkedéseket, 1913-ra eldölt, hogy a háromszéki gazdaközönség is a nyugati pirostarka fajták tenyésztése iránt érzett nagyobb hajlandóságot. Tulajdonképpen arról volt szó, hogy a barcasági szász gazdaktól sok selejtes tarka anyag került a vármegyébe. A kirendeltség meglátva a hús- és tejárak emelkedését, a mesterséges takarmányok termesztésében elért haladást, az országos áramlathoz csatlakozott és a berni, szimentáli fajta tenyésztését karolta fel. A Háromszék megyei Gazdasági Bizottság, majd 1910-től a Gazdasági Egyesület is támogatta a székelyföldi Kirendeltségnek azon törekvését, hogy az erdélyi fehér szarvasmarha tenyésztéséről a nyugatira térjen át, sőt saját számlája terhére is vásárolt eredeti svájci teheneket nagyobb mennyiségben és azt kedvezményes árban bocsátotta a közönség rendelkezésére.

A háromévi részletfizetésre kiosztott 761 db tehén beszerzésénél, szállításánál felmerült kiadásokat, illetve az elhullás elleni biztosítást az állam vállalta magára 136 515 korona államsegély összegében.

A vármegye szabályrendeletét ezen iránynak megfelelően módosították, a gazdasági felügyelőség a tenyész bikák beszerzésénél szintén e fajtának kedvezett. Főleg a sepsi és orbai járásokban az eredmény

szépnek ígérkezett. 1912-ben a brassói országos tenyészállat kiállításon a háromszékiek csoportosan már első díjat nyertek. Csoporton kívül kiállított üszökért már egyénekenként is több első és második díjat kaptak. Maros-Torda megyében is hasonló volt a helyzet. Amikor Gáspár József e megye községeit látogatta előadói körútján, megállapította, hogy a szarvasmarha állomány „*már mindenütt színezett*”, főleg szimentáliakkal, pinzgauiakkal és egy-két bonyhádi fajtával.¹²⁷

Ez alatt az idő alatt állami kedvezménnyel 827 bikát osztottak ki 111 820 korona értékben. A célszerűen keresztül vitt versenyek és a 18 410 koronát kitevő állatdíjazások is jó hatással voltak az állattenyésztés fejlődésére.

Takarmányínséges években a szegényebb községeknek apaállat telettésére 6000 korona segílyt nyújtott a kirendeltség. Jutalmazták az arra érdemes apaállat gondozókat. Számukra 3500 koronát osztott ki a Gazdasági felügyelőség. A községi bika-istállók építéséhez 11 000 koronával járult.¹²⁸

Az Udvarhely vármegyei Gazdasági Egyesület az állattenyésztés fellendítése érdekében rendezte őszi kiállítását Etéden 1913. október 12-én. Mindamellett, hogy a gazdák nem hajtottak fel elég állatot, a kiállítás után a piactéren *Székelyhidy Viktor*, az akkori udvarhely vármegyei gazdasági felügyelő, a kirendeltség képviselőjeként a néphez szólva fejtette ki a kiállítás jelentőségét s megígérte, hogy a kirendeltség a székely nép gazdasági érdekeinek védelmére, felvirágzására teljes erejével törekszik.¹²⁹

A kirendeltségen kívüli vármegyékben a községi tenyész-apaállatok téli eltartásának megkönnyítése érdekében a kirendeltségeket utasították 1913-ban a területükön s a velük szomszédos megyékben a szükséges élelmiszerek, vetőmag és takarmány beszerzésére és kiosztására. A kirendeltségek voltak hivatottak, a községi apaállatok téli eltartása megkönnyítésének céljából, a szükséges támogatásról gon-

127 Gáspár József: *A székelyek gazdálkodása Maros-Torda megyében*. In: Erdélyi Gazda 44 (1912. június 30.) 26. 306-307.

128 Jegyzőkönyv a Székely Társaságok Szövetségének 1913. évi augusztus hó 25-én Előpatak-fürdőn Deák Lajos ... vezetésével tartott VIII. rendes közgyűléséről. Marosvásárhelyt, 1913. 112-116.

129 *Őszi állat-díjazás*. In: Székelykeresztúr 9 (1913. október 18.) 42.

doskodni, takarmány, indokolt esetben készpénz (500 korona/falu) kedvezményes kiosztása révén. A minisztérium a segélyezési akcióra 4 millió korona rendkívüli hitelt bocsátott ki. Ebből a *fond perdu* kiadásként a tenyészállatok segélyezésére. A havasi legelők fejlesztésére a Magyar Földhitelintézetek Országos Szövetsége kölcsönökkel kívánta segíteni azon hegyvidéki gazdákat, akik sajáttulajdonú legelőiken istállókat, itatókat szándékoztak telepíteni.¹³⁰

Az erdélyrészi kirendeltségnek (Maros-Torda, Udvarhely, Háromszék, Csík, Kis-Küküllő, Torda-Aranyos, Brassó, Kolozs, Szilágy, Szolnok-Doboka, Alsó Fehér, Hunyad, Fogaras, Nagy-Küküllő megyék) 70 000 koronát, a hegyvidéki kirendeltségnek 330 000 koronát, míg a felvidéki kirendeltségnek összesen 20 000 koronát rendelt el a minisztérium. Az ország egyéb részeiben 100 000 koronát engedélyeztek a *fond perdu* számlájára.

Koós Mihály 1913-ban javasolta az erdélyi jellegű magyar fajta szarvasmarha-tenyésztők egyesületének kolozsvári választmányi gyűlésén, hogy az erdélyi falvakban 1914-től kezdődően rendszeres tejlőversenyt rendezzenek az állattenyésztés érdekében. A költségekre és a jutalomdíjakra szánt összeget a kirendeltség vállalta magára, és megkezdtek a tárgyalásokat a legalkalmasabbnak ítélt helyszínen, Homoródszentpál községével a tervezett verseny lebonyolítására.¹³¹

A Csík vármegyei Gazdasági egyesület, mint vármegyei mezőgazdasági bizottság, 1914. március 30-án tartotta Csíkszeredában XXVI. évi bikavásárát.

A járási mezőgazdasági bizottságok által tenyészigazolvánnyal el nem látott és fellebbezés folytán felülvizsgálatra állított, valamint az idegen vármegyék területéről előállított bikák bírálatát Fejér Sándor alispán, a vármegyei mezőgazdasági bizottság elnöke vezetése alatt Élthes Zsigmond, T. Nagy Imre, Vitályos György és Keresztes Antal tagokból alakított bizottság, Kiss Ernő kir. gazdasági felügyelő közreműködésével intézte. A felügyelő vizsgálatra állított és az idegen vármegyék területéről előállított bikák közül csak 2 db bika minősített tenyésztésre alkalmasnak. A községek részére szükséges te-

130 Udvarhelyi Híradó 16 (1913. január 5.) 1.

131 Udvarhelyi Híradó 16 (1913. december 14.) 50.

nyészbikák bevásárlását s azoknak kedvezményes áron való kiosztását a kir. gazdasági felügyelő eszközölte. A legdrágább bika 1000 koronán, a legolcsóbb 400 koronán kelt el.

A vásárra történt kevés felhajtásból ítélve, a bikavásár az előbbi évekhez képest a várakozáson alul maradt, azt a látszatot keltve, mintha a kisgazdák a bikaneveléssel felhagytak volna, azonban a járási mezőgazdasági bizottságok által a járási székhelyeken tartott tavaszi apaállat-vizsgálatok és -minősítések alkalmával a kir. gazdasági felügyelőség közvetlenül felvásárolta a tenyészbikákat. Az egy évvel korábbi 26 darabhoz képest most 44 db bika vásároltatott meg a felügyelőség által.

A helyi tenyésztés még mindig nem elégítette ki a szükségletet, így tömeges behozatalra volt szükség. A bikavásárok jelentőségét éppen abban állapították meg, hogy a községek a bikaszükségletüket a tömegesen felhajtott állatokból a saját igényüknek megfelelően szerezzék be. Ugyanakkor a kistenyésztők a bikavásáron tapasztaltakat hasznosíthassák, és kedvet kapjanak az apaállat-tenyésztésre. Árrendezési vonzata is volt, és ezt a tenyésztők érdeke is úgy kívánta, hogy az eladó állatok árát a vásári ár szabja meg.¹³²

A nagyváradi miniszteri kirendeltség hegyvidékén az állattenyésztés mind minőség, mind mennyiség tekintetében meglehetősen alacsony fokon állt. Csak az alföldi részeken volt kedvezőbb az állattenyésztés képe. A még többnyire magyar fajtákból álló szarvasmarha állományának kicserélése a vöröstarka tájfajtára itt is folyamatban volt már. Viszont a tenyészcélokról a legtöbb gazdának fogalma sem volt, és teljesen hiányoztak azok a gazdatársadalmi szervek is, amelyek a tenyésztőket a tenyészcéloknak megfelelően irányították volna. A nagyobb birtokosok többnyire felhagytak régi híres magyar fajta tenyészetükkel, így a kirendeltség területén megfelelő tenyészállatokat beszerezni alig lehetett. Kivétel csupán egy-két uradalom magyar fajta gulyája és néhány aradi község és középbirtokos nyugati fajta tenyészete volt.

132 Gyergyó 14 (1914. 04. 05.) 14.

Ilyen körülmények között a földművelésügyi kormányznak az állattenyésztés fejlesztése terén kifejtett működése alig mutatott fel eredményeket

A legelők használata sok kívánnivalót hagyott maga után. Itteni nagy kiterjedésük ellenére, azok az igényesebb állatoknak megfelelő tartást nem nyújtottak. A hegyvidéki állatoktól – a feltétlen erdőtalajt képező meredek és rendszeren kopár hegyoldalokban vagy cserjével sűrűn benőtt irtásokon és fiatal erdőkben legeltetve – nem lehetett teljesítményt elvárni. A havasi legelők számba sem jöhettek tenyésztési szempontból a ridegtartás mellett.

A *takarmány termelése* az alföldön az okszerű gazdálkodás által indokolt arányokat még meg sem közelítette. A hegyvidéken a *mesterséges takarmánytermelés* is csak igen lassan haladt. A rétek elhanyagoltsága folytán a réti széna minősége is gyenge volt. Néhány nagyobb tejpiacot képező város vidékét leszámítva a póterő takarmányozás is teljesen ismeretlen dolog volt az állattartó gazdák között. Általában az állatok takarmányozása silány és célszerűtlen volt. Ez különös hangsúlyt kapott a köztenyésztést szolgáló apaállatok nevelése esetén. A rossz tartás folytán azok idő előtt leromlottak és teljesítőképességüket is elvesztették. Egyébként is a vállalkozók általi tartásuk körül mind a takarmányozás, mind a bikahasználat körül igen sok visszaélés történt.

A kirendeltség a földművelő népet a racionális tenyésztési elvekkel a nagy számban szervezett gazdakörök által ismertette meg. Ezek állattenyésztő tagjaik részére kötelező érvényű, célszerű *tenyésztési szabályokat* dolgoztak ki. Meghonosították a *törzskönyvezést bélyegzéssel* együtt. Előmunkálatokat végeztek *tejelést ellenőrző egyesületek* létesítésére. Több helyen megalakultak a *községi kölcsönös állatbiztosító szövetkezetek*, miáltal az értékeesebb állatok tartásának kockázata csökkent. Továbbá, az oly fontos állategészségügyi berendezkedés tökéletesítése céljából, Bihar vármegyében határozatokat hoztak a *községi állatorvosok számának szaporítására*. Az állatbiztosító társaságok működése is kívánta ezt.

A kirendeltség arra törekedett, hogy az apaállatok községi házi kezelésbe vétessenek. E célból szorgalmazta *községi istállók, kifutók* és

a közlegelőkön az apaállatok helyes takarmányozása céljából ún. „bikakertek” létesítését. Arad vármegyében a nagyhalmágyi járásában 5 körjegyzőség részére, Bihar vármegyében Szombatságon, Kabalyás-patak, Élesd községek részére *községi bika-istálló létesítésére* 500-500 korona államsegélyt eszközölt ki a kirendeltség 1914-ben.

A takarmánytermelés előmozdítása érdekében különösen a *lucerna és vörös lóhere termelését* igyekezett a kirendeltség minél inkább terjeszteni; bükköny, borsó, baltacím és egyéb takarmány magvakon kívül lucernából 18 500 kg, vörös lóheréből 21 200 kg vetőmagot osztott szét 1914 tavaszán.

A póterő takarmányozás eredményének minél szélesebb körben való megismertetése céljából, a gazdakörök részére a kirendeltség 50 vagon kedvezményes korpa beszerzését tette lehetővé dacára annak, hogy a korpa ára a háború folytán nagyban emelkedett. A takarmány előkészítése és helyes kihasználása végett a gazdakörökkel kapcsolatban *központi takarmány előkészítő kamrák* létesítését is tervbe vette a kirendeltség, amely kamrákban esetleg motoros erővel hajtott szecskavágók, darálók, zúzó, morzsolók és füllesztő kádak álltak volna mérsékelt áron a gazdák rendelkezésére.

A szarvasmarha állomány javítása céljából a háború kitöréséig Arad és Bihar vármegyében mind külföldről, mind Nyugat-Magyarországból több ízben importáltak vöröstarka marhákat. Ezek kiosztásakor a kirendeltségnek gondja volt arra, hogy intézményes alapon biztosítsa a behozott jobb anyag tulajdonságainak fenntartását és a meglévő anyag javítását, fejlesztését.

Tervbe vették a többi kirendeltségi területen már bevált *tejszövetkezetek létesítését, tenyészanyag vásárok rendezését, és a kiemelkedő tenyésztők díjazását.*¹³³

A háború újabb feladatok elé állította a magyar mezőgazdaságot is. Ebben a kirendeltség is részt vett. A háború második évében a kirendeltség azzal terjeszti fel *Buchwein Béla* m. kir. gazdasági felügyelő megjutalmazását célzó javaslatát, hogy „a *Szilágy megyei gazdasági felügyelő a román támadást követően 1916 őszén teleltetés céljából 2381 darab igás, fejtő, növendékállatot vett át mely a hosszú*

133 MOL FM K184-1916-128-62713.

úttól, az őszi hideg esőtől, száj és körömfájástól, végpusztulástól volt fenyegetve. Körültekintően és fáradhatatlan munkájának köszönhetően az állatállomány megmaradt (az előirányzott teletetési díjakból kb. félmillió koronát takarított meg és az állatállományt kifogástalan állapotba juttatta).” Buchweint a polgári hadiérdemkereszt III. fokozatával tüntették ki és 1000 korona rendkívüli munkadíjjal jutalmazták.¹³⁴

Év	kiosztott fajta darabszáma*						kiosztott tenyészállat	
	magyar	piros-tarka	pinzgau	berni szimentáli	borzderes	bivaly	összérték	kedvezmény
1916	613	2828	165	213	274	2	9 938 600	1 460 460
1917	163	652					3 201 000	480 150
1918	82	330					2 509 200	312 350

* A m. kir. kormány 1915-1918. évi működéséről és az ország közállapotáról szóló jelentés és statisztikai évkönyv. Bp., 1924. 64.

A háború idején Szerbiából mintegy 400–500 ökröt importáltak az állatokban károsodott erdélyi gazdák részére, 1,60 korona élősúlyban. Koós Mihály, aki a brassói visszatelepítő bizottság vezetésével volt megbízva a belgrádi katonai vágóhíd parancsnokságától 200 darab igás ökröt vett át 126 688 korona értékben. Továbbá jelentette, hogy az akciót folytatni kell. Felterjesztésében kérte a minisztériumot, hogy átiratban kérje a hadügyminisztériumot további 1000 darab importálhatása iránt. Koós sürgősnek találta, hogy egy arra való tisztviselőt személyesen küldjenek ki a hadügyminisztériumból a vonatkozó elhatározás kieszközlése végett. Bizalmas értesülései voltak arra vonatkozólag, hogy a vágóhíd parancsnoksága tulajdonában az erdélyrészi viszonyoknak megfelelő igás ökrökön kívül tenyésztésre alkalmas tehénállomány is van, amely igen alkalmas a megritkult erdélyi szarvasmarha állomány pótlására. 1917. szeptember 19-én azt írta: *„jóllehet takarmányhiány van, mindazonáltal ez nem oly mérvű, hogy emiatt egy ilyen kínálkozó kitűnő alkalom meg nem ragadtassék... és igen kedvező árlejtés mellett a súlyosan károsodott lakosság érdekében ki ne használtassék”*. Ez szerinte nem kizárólag Erdély, de az egész

134 MOL FM K184 1795–112–135758 201–203.

ország fontos gazdasági érdeke volt. Elképzelése szerint az állatokat azon birtokosok közvetett segélyezésére is felhasználhatta volna, kiknek más módon való segélyezését a körülmények nem engedték meg. Az akkori értesülések szerint a Szerbiában lévő magyar tisztek már össze is gyűjtöttek annyit erre a célra.¹³⁵ Az állatokat Gállos András gazdasági tanár és Kovács Dezső gazdasági felügyelő vették át Belgrádban. A hadügyminisztérium az erdélyi visszatelepítő bizottság révén a Magyar Földgáz Rt-hez tartozó dicsőszentmártoni földgáztelepítéshez 80 igavonó ökröt ajánlott föl. Végül 42 érkezett meg de, amint a visszatelepítő bizottság táviratából kiderül: *„azok leromlottsága és a feltételek súlyossága miatt”* nem kerültek átvételre.¹³⁶

Az első világháború bénító ereje, majd az azt követő lelassult agrárfejlődés, de az időközben mégiscsak érvényesülő műszaki haladás (pl. belső égésű motorok megjelenése és elterjedése) éreztette hatását a szarvasmarha-tenyésztés terén is. A szállítás szerkezetében, a táplálkozási szokásokban bekövetkezett változások meghatározták az állattenyésztés további irányát. A XIX/XX. századok fordulóján elterebélyesedő fajtaváltási irányzat, melynek érvényre juttatásában az állam (földművelésügyi minisztérium és az alája rendelt mezőgazdasági kirendeltségek) döntő szerepet vállalt, visszavonhatatlanul – pár évtized alatti fokozatos és teljes eltűnéséig – megpecsételte az erdélyi magyar fajta szarvasmarha sorsát.

Nagy eredményeket, de egyben – s ezt a harmadik évezred történései is igazolják – nagy veszteségeket könyvelhetünk el.

135 MOL földművelésügyi minisztérium K184 -1983 -125- 186408.

136 MOL földművelésügyi minisztérium K184 -1983 -125- 186408 - 8426.

MIKLÓS ZOLTÁN

Betelepedés vagy kolonizáció? Küküllődombó etnikai összetételének megváltozása

Az erdélyi társadalomban számos példáját ismerjük a kommunista vezetés azon törekvésének, amelynek következtében tudatos politikával megváltoztatták egy-egy település etnikai összetételét. Az asszimilációt célzó intézkedések a magyar többségű erdélyi városok esetében voltak leginkább észlelhetőek. Ezekkel párhuzamosan zajlottak a faluromboló törekvések is, s bár nem annyira látványosan, de rurális közegben is igyekeztek etnikailag vegyes közösségeket létrehozni. A bemutatásra kerülő esetben is egy magyar többségű település etnikai mutatóinak átrendezése volt a cél. A szándék „sikeres” voltát a jelenkori számadatok kitűnően példázzák. Jelen írásom célja dokumentálni azokat a folyamatokat, amelyek a falu történetében bármilyen összefüggést mutatnak az etnicitás kérdéskörével, valamint bemutatni a mesterségesen irányított lakhelycserét és a nemzeti-ségi összetevők időbeni változását. Az írott történeti források és a több mint másfél évszázadot lefedő hivatalos népszámlálási adatok elemzésére támaszkodva, példázom egy Kis-Küküllő menti település román lakosságának számbeli növekedését. A folyamatokat térbeli mutatókkal szemléltetve, azon okokra helyezem a hangsúlyt, amelyek előidézték a betelepedést. Nem utolsó sorban a betelepődők új közösségbe történő integrációjának módját is figyelemmel követem.

A vizsgálat tárgyát képező Küküllődombó (r. Dâmbău) Maros megye délnyugati részén elterülő, Ádámos községhez tartozó, közepes nagyságú falu. A térség lakosságának összetétele román többségű, mellettük számon tartanak még magyarokat, cigányokat és nagyon kis létszámban más nemzetiségűeket is. Küküllődombón a XX. század közepéig a magyar nemzetiségű lakosság volt túlsúlyban. Más etnikumokról kezdetben csak elszórt adatokat találunk, majd a XIX. századtól folyamatosan gyarapodott a román nemzetiségű családok száma.

A jelenleg mérhető arány valójában az 1960-as, 1970-es évek fordulóján alakult ki, amikor a közigazgatási elit képviselői a községhez tartozó, földrajzilag elszigetelt két falu (Magyarherepe,¹ r. Herepea; Kincses, r. Chinciuș) lakóinak felkínálták az elköltözés lehetőségét. Míg Magyarherepe lakói elköltözésük során több települést választottak új lakóhelyül, addig a kincsesi románok számára a szomszédos Küküllődombó jelentette a céltelepülést.

E mobilitás feltárásakor és a betelepedést követő jelenségek elemzésekor a közzétett népszámlálási adatokat referenciapontnak tekintem. Mivel ezen adatok csak a XIX. század közepétől állnak rendelkezésre, az ezt megelőző időszak viszonyainak megismerésére az egyházi levéltárban őrzött feljegyzéseket, valamint az anyakönyvek² etnikai, felekezeti és lokális endogámiára és exogámiára utaló mutatóit használom. A köztudatban élő néphit sem zárva ki az esetleges forrásaim közül, az 1960-as éveket átélő középkorú lakosok élő emlékezetére, a falu lakóinak narratíváira és két évtized eseményeinek személyes tapasztalataira is alapozok.

Történeti távlat

A történeti és nyelvtörténeti adatok tanúsága szerint a honfoglalást megelőző időszakban a térséget szláv népesség lakta. A falu néveredetét vizsgálva további nyomós bizonyítékok utalnak a település egykori szláv múltjára. A falunévként használt *Dombó* kifejezés a szláv *dobovo* szóból ered, melynek jelentése: 'tölgyes'. A természetrajzi viszonyok igen kedvezőek voltak hasonló név alkalmazására, ugyanis – a néphit szerint – az 1640-es tatárjárást megelőzően a falu a jelenleg Kisdombónak nevezett, tölgyfaerdőkkel övezett völgyben terült el.³

1 A település neve megtéveszthető lehet, azonban a XIX. század közepétől a népszámlálási adatok sohasem jegyezték száznál több magyar személyt. A református templom, a (már összeomlott) rendkívül régi harangláb, valamint a magyar feliratos sírkövek tanúsága szerint ez is magyarok lakta település volt.

2 Az egyházközség levéltárából, valamint a helyi önkormányzatnál letétbe helyezett anyakönyvek közül a következők szolgáltak forrásul: *Protocollum Ecclesiae Unitariae Dombornsis... 1776–1834.*; *Protocollum készült a Dombói Unitária Ecclesia számára... 1834–1858.*; *Protocollum készült a Dombói Unitária Ecclesia számára... 1890–1952.*; *Esketési, keresztelői és elhalálozási anyakönyv. 1952–2007.*

3 Bár az említett határrészen sosem végeztek régészeti ásatást, amely döntő választ

Az évszázadok során pedig a szláv kifejezés a *dombó* szavá magyarosodott. A kifejezés eredeti jelentésének átértékelődése azzal magyarázható, hogy a magyar lakosság analógiás úton alkalmazta a település nevét. Lévéen, hogy az egykori falut (a Nyerges és Hangás) dombok vették körül, a földrajzi viszonyokhoz társították az említett megnevezést, így megalapozottnak tűnt az eredeti szláv terminus magyaros ejtése, használata.

A név első írásos említése egy középkori okiratban tűnt fel. Az 1278-ból származó, latin nyelvű dokumentumban már *Dumbo potako* ('Dumbo pataka') formában volt olvasható, s a település egyik határrészét jelölte. A megnevezés magyaros használatára a későbbi okiratok kapcsán nyílik rálátásunk, ugyanis egy 1348-as dokumentumban a szó első magánhangzója nyíltabbá válással már *o*-vá fejlődött (*Dombo*), ezt követően pedig a szóvégi magánhangzó megnyúlt, s így alakult ki a ma is használt falunév utótagja (*Dombó*).

A lakosok felekezeti hovatartozására vonatkozó első adat az 1332-es pápai tizedjegyzékben tűnt fel. Ebben az időben a településnek plébániatemploma volt, Jakab nevű papja – az okirat szerint – 26 régi banálist fizetett. Az ezt követő évben már Simon, két évvel később pedig egy Albert nevű papról van tudomás.⁴ A közösség nemzetiségére vonatkozó említést ebből a korból még nem találunk, azonban a lakosok felekezeti hovatartozásuk és papjaik magyar nevei magyar ajkú lakosság létét bizonyítják. A falu 1347-ig László erdélyi vajda birtokában volt, ám hűtlenség vádjával I. Lajos király tőle elvette és Lapádi Miklósnak meg testvérének, Bökénynek adományozta. A XV. századot követően a település többször tulajdonost vált, kiknek nevei (Szász, Enyedi, Geréb, Baládfi) ugyancsak a magyar jelleget hangsúlyozzák.⁵

A falu lakossága 1568 után tért át az unitárius vallásra, 1629-ből lelkészük neve (Toroczkai Gergely) is ismert. Ekkor a település még

adhat a feltételezett előzetes települési helyszínről, több adatközlő számol be arról, hogy a mezőgazdasági munkák végzése következtében számtalan cseréptöredék került/kerül a felszínre.

4 Péterffy Sándor és mások: *Kükküllődombó. Falufüzetek 11.* Székelyudvarhely, 2001. 3. (A továbbiakban Péterffy Sándor, 2001.)

5 Uo.

a mai falutól nyugatra helyezkedett el, majd az 1640-es tatárjárás alatt felégették, így egy zártabb, alkalmasabb völgyben (a jelenlegi helyén) épült újra. Az új telephelyen épített unitárius templomról egy 1696-os évszámmal jelzett – a egyházközség irattárában található – forrás tudósít. Ez időben még nem tesznek az etnikumokra vonatkozó megkülönböztető utalásokat, a XVIII. század elején rögzített protokollumokban már több helyen is olvashatunk néhány cigány személy időszakos vagy huzamos ott tartózkodásáról. Ennek egyik magyarázata, hogy az egyház napszámos munkával időnként cigányokat bízott meg, akik közül néhányan a felvállalt kötelezettség teljesítése után állandó lakhelynek választották ezt a falut. 1703-ban a torony fedésekor a kurátor „*az tzigányoknak létsz szeg verésért*” fizetett.⁶ Az anyakönyvek vizsgálata további cigány lakosok jelenlétét bizonyítja: a század végéig öt cigány személy vegyes házasságkötését rögzítették. 1853-ban téglaverésre ugyancsak cigányt fogadtak meg: „*egy Kozma nevű cigány férfi veti a téglát az egyháznak pénzért s áldomásért*”.⁷

A román nemzetiségű lakosok jelenléte a faluban a XVIII. század második felétől bizonyítható, megtelepedésük pedig a különböző zsellérmunkákhoz köthető. Többen közülük ott maradtak, idővel földterület birtokába kerültek, s igyekeztek konfliktusmentesen beilleszkedni a falu mindennapi életébe. Az egyházi javak összeírásaiból értesülünk, hogy a papi-, tanítói- és iskolatelek mellett még nyolc lakóházzal ellátott birtok volt az egyház tulajdonában. Ezek lakói zsellérmunkával tartoztak az egyháznak. Egy hasonló, 1790-es összeírásban bukkan fel az első román vonatkozású név: Darabon Nyikola,⁸ aki nem fizette ki az előző évi „háztaxát”. Általában a zsellérek neveit akkor tüntették fel, ha ezek elmulasztották a használatukban levő, de az egyház tulajdonát képező ingatlanokért járó bér kifizetését. A román zsellérekre vonatkozó bejegyzések tehát a közösségi norma megszegése miatt maradtak meg. 1802-ben Darabont Nyikolaj,

6 Dr. Kós Károly – Szentimrei Judit – Dr. Nagy Jenő: *A népi építkezés múltjából*. In: Kis-Küküllő vidéki magyar népművészet. Kolozsvár, 1978. 16.

7 Uo. 21.

8 A név írása pontatlan, hiszen később más formában is jelentkezik ugyanazon személy neve. A román nevek írásakor a magyar ortográfiát érvényesítették.

Szimion Juon, [Bauro] Páskully, Kolumbánné (Számuelné) asszony, Árva Juon, Árva [Amke], Gurgyán Kosztantin, Gurgyán Irimie, Szöts Juon; 1810-ben: Purla Juon,⁹ Purla Péter, Hamza István nevű – román és cigány nemzetiségű – zselléreket szólították fel a járadékok maradéktalan törlesztésére. 1834-ben egy Juon nevezetű zsellért pedig azért büntettek meg fél kupa pálinka árával, mert lopott az egyház erdejéből. Egy évvel később viszont Nyikodin pakulárt kitették az egyház tulajdonát képező portáról, ugyanis többszörösen elmulasztotta kifizetni a megszabott házbért, és nem gondoskodott kellőképpen az ingatlan állapotáról. A feltüntetett nevek csupán viselőik nemzeti-hovatartozását hivatottak tanúsítani, többletinformációt azonban nem közölnek. Felekezeti besorolás nem történik, de a későbbi adatok segítségével kikövetkeztethető, hogy a román etnikumú lakosok a görög katolikus egyház hívei voltak.

A településen megtelepedett cigány etnikum valamely kézműves foglalkozást gyakorolt (téglavetés, fémművesség, stb.), a románok viszont többnyire a zselléri teendőket látták el, illetve pásztorkodással kapcsolatos munkakört teljesítettek. Az állami földreformok révén telkek tulajdonosaivá lettek, a biztosabb megélhetési forrás pedig közvetlen módon a családok lélekszámának konstans növekedését eredményezte. Az 1850. évi népszámlálási adatok szerint már több mint százan vallották magukat román nemzetiségűeknek. Egy másik etnikum, a zsidók képviselői csupán egyetlen alkalommal, az 1920-as népszámláláskor haladták meg a tízes lélekszámot, viszont a falu gazdasági életében – adott periódusban – meghatározó szerepük volt. Egy 1893-as kimutatás szerint Küküllődombón négy földbirtokost tartottak nyilván, közülük ketten zsidók voltak.¹⁰

9 A *Purla* családnév valószínű cigány nemzetiségű személyt fed, azonban a *Juon* keresztnév már román eredetre is utal.

10 Grün Dávid 120, Hirsch Mózes pedig 94 katasztrális hold összterülettel rendelkezett. (1 katasztrális hold = 1600 négyszögöl = 5754 m² = 0, 5754 ha). Lásd Péterffy Sándor, 2001. 7.

Társadalmi élet

Az egyházi levéltárban őrzött dokumentumok arról tesznek bizonyosságot, hogy a falu vallási vezetőségének szigorú ellenőrző szerepe volt. S bár a közösség életformáját a XIX. század első felében polgári hatások érték, értelmi vezetőkként még hosszú időn keresztül megmaradtak az egyházi elit képviselői. A korabeli egyházi és világi vezetők – a környéken élő szász közösségek önszervezkedési mintájára – számos, intézményes keretek közt létrehozott csoportosulást, társulatot hívtak életre.¹¹ Az életmódváltás a szociális igényeiket a legnagyobb mértékben kielégítette, így a társadalmi lét megszervezését célzó rendelkezések a lakosok körében erős közösségi szellemiséget termeltek ki. A létrehozott társadalmi szerveződések által érvényesített viselkedési minták jelenleg is példaértékűek a közösségen belül, így az egykori (paraszt)polgári jellemzők hagyományként rögzültek.

A XIX. század folyamán alakult *Ifjúsági Egyesületbe*, *Dalkörbe* és *Temetkezési Társulatba* való tartozás presztízsértékű volt. A társulatok, egyesületek – belső kontrollmechanizmusuk révén – féken tarthatták az egyéni megnyilvánulásokat. A gazdasági tevékenységek, a hitélet, vagy akár a szórakozási alkalmak terén egyidőben a közösségi szabályozottság volt jellemző. A XIX. század közepén *Olvásó Társaság* és *Mértékletességi Egyesület* tevékenységét jegyezték; a második világháború előtt *Gazdakör* és *Hangya Szövetség* működött; 1928-ban *fűvószeneke*, az 1930-as évek elején *állatbiztosító társulás*, 1938-ban *fogyasztó szövetkezet*, 1970-ben pedig *edénykölcsonzó társulat* alakult.¹² Mindenik hasonló konstrukcióban a szociális háló szoros kiépülése és a közösség önsegélyző törekvés érhető tetten, mely tényezők – a közelmúltig – a legerősebb kohéziós kapocsként működtek.

Az egyházi és világi vezetők (pap, tanító, falubíró) a szomszédos szász közösségektől kölcsönzött szervezkedési mintákat a falu sajátosságai szerint alkalmazták. Az élet minden területére kiterjedő egykori

11 Pozsony Ferenc: *A társadalmi intézmények összehasonlító elemzése*. In: Szól a kakas már. Szász hatás az erdélyi magyar jeles napi szokásokban. Csíkszereda, 1998. 30.

12 Péterffy Sándor, 2001. 7–16.

felügyelet napjainkban csak „töredékesen” van jelen a falutársak társadalmi-gazdasági interakcióiban, sokkal inkább az egyéni kapcsolathálók gerjesztésére toldott a hangsúly. Bár a kommunizmus idején a hatósági tiltások mérsékeltek a szervezkedések egyes formáit, mégis pontosan e társulási előzmények voltak azok, melyek megalapozták a kollektív gazdaság konfliktusmentes megalakulását. A falu lakosai számára nem volt idegen a közös gazdálkodás gyakorlata, s mivel nem ismerték a kollektivizálás ideológiai hátterét, fogékonyak voltak a szocialista szövetkezetesítés gondolata iránt. 1952-ben a téesz megalakításakor csak tizenegy gazda tiltakozott autonóm gazdálkodásmódjának megőrzése reményében, azonban a kulákosítás ezeket a személyeket is a közösség többi tagjaihoz való felzárkózásra kényszerítette.¹³

Küküllődombó etnikai mutatóinak megváltozása a termelőszövetkezet megalakulását követően ment végbe. A kincsesi kollektív gazdaság terméshozama – bizonyos okok miatt – messzemenően lemaradt a szomszédos Küküllődombó által beszolgáltatott terménymennyiség mögött, ezért az adminisztratív elit a két termelőegység egyesítése mellett döntött. A téeszek összevonása közös munkaalkalmakat generált, s a településhatárok egyesítése egy szimbolikus összetartozás gondolatát volt hivatott táplálni, mintegy előkészítve és legitimálva a rövidesen elkezdődött mobilitást. A lakhelycsere felgyorsulását a múlt század közepén jegyezhető életformaváltás is táplálta, hiszen az infrastrukturális szempontból hátrányos helyzetben levő településről az iparosítási folyamat fellendülésével a lakosok egyre inkább üzemi munkát vállaltak. A hatóságok által felkínált elköltözés lehetősége pedig kedvezőnek bizonyult a várostól távol lakó, viszonylag szegényes háztartásban élő – kincsesi és herepei – románok számára. Valójában az 1960-as, 1970-es évek fordulóján gyorsult fel a migráció, amelynek egyik célpontja Küküllődombó volt. Ezt a mesterségesen generált mobilitást nevezem a továbbiakban a betelepedés/betelepítés folyamatának.

13 Miklós Zoltán: *A kuláksors egyéni interpretációja a „kulák” perspektívájából*. In: Szabó Á. Töhötöm (szerk.): *Lenyomatok 2. Fiatal kutatók a népi kultúráról*. Kolozsvár, 2003. 52.

Etnikai mutatók az anyakönyvek tükrében

Küküllődombó népesség-összetételének időbeni változását az anyakönyvi adatok bevonásával szemléltetem, jelezve azon tényezőket, amelyek a mai állapotok kialakulásához vezettek. Az unitárius egyház anyakönyveinek és protokollumainak feldolgozásakor nehézséget okoztak az egykori jegyzők pontatlanságai, illetve a bizonyos időintervallumokra vonatkozó adatok hiánya. Az 1776-os évvel kezdődőleg vezettek anyakönyvet a faluban, az adatsorok azonban nem teljesek. 1890–1946 között hiányzik a keresztelt gyerekek névsora, s szórványosan más évekre is jellemző a hiányos bejegyzés. A múlt század közepén a hatóságok által elkobzott okmányok közül az 1859–1889-es éveket rögzítő teljes iratcsomó elveszett, így harminc év pótolhatatlanul lefedetlen maradt. Ez utóbbi információk hiányában is lényegesek az anyakönyvek rögzítette számsorok, hiszen a hivatalos népszámlálásokat megelőzően a falusi életvitel társadalmi és etnikai vetületeit tárják elénk. Egy összefüggő és áttekinthető kép körvonalazása végett húszévnyi időintervallumokra osztva értelmezem az anyakönyvi adatok által tükrözött jelenségeket, kiváltképpen az etnikai mutatókat részletesen előnyben.

A XVIII. század végi anyakönyvek nem egy zárt közösség életszervezési stratégiáját tárják elénk. Gyakori jelenségnek számított a más településről származó pár választása, a különböző nemzetiségű felek közti házasságkötésre viszont ritkább esetben került sor. Az általam meghatározott első periódusban (1776–1796)¹⁴ 71 házasságot jegyeztek be, melynek egynegyede lokálisan exogám. Párválasztás esetén a felekezeti hovatartozást fontosnak tartották, így mindössze két felekezeti vegyes házasság köttetett: két református lány érkezett a faluba. A más helységről származó, de azonos felekezeti (unitárius) feleségek száma viszont jóval magasabb volt. Húsz olyan házasság van bejegyezve, melyek esetében a nő más település szülöttje, ellenben csak hét eset dokumentálható, mikor egy „idegen” férfi küküllődombói lányt vett feleségül.

14 A hitelesség érdekében fontos megjegyezni, hogy 1776-ból nem található házasságkötésre vonatkozó bejegyzés.

A szóban forgó időszakra vonatkozó bejegyzések alapján a magyar etnikumú hívek mellett még öt más nemzetiségű személy házasságáról szerezhettünk tudomást. Mindannyian cigány nemzetiségű unitárius egyháztagok voltak. A vegyes házasságok közül három esetben került a magyar háztartásba cigány nő, kettőben pedig a magyar lány cigány férfival esküdt össze. Román–magyar vegyes házasságról ez időben nincs tudomásunk.

Az **1797–1816** közötti időszakban 64-re¹⁵ csökkent a házasságok száma, s egyben a lokális exogámia nemek közti megoszlásában is változás mutatkozott. Mindkét nem képviselői között nyolc-nyolc személy kötött házasságot más településről érkező egyénnel. Az ugyanazon felekezetű házastárshoz való ragaszkodás még mindig általánosnak mondható, hiszen csupán öt olyan esetet jegyeztek, amelyekben más felekezetű, de szintén protestáns vallású élettárs került az új családba. Ellenben egyetlen etnikailag exogám házasságot sem kötöttek ez idő alatt.

Az **1817–1836** közötti periódusban 89-re¹⁶ növekszik a házasságok száma. Ugyancsak növekszik a lokális exogámia száma is, s ennek a nemek közti aránya teljesen átbillen a férfiak oldalára. Huszonnyolc megkötött házasság esetében a lányok idegen közösségből származó férfival alakítottak családi köteléket, s csupán két olyan frigyről értesítenek az unitárius anyakönyvek, amikor az idegen lány házasodott be küllődombói legény családjába. Az előző periódus adatait is figyelembe véve elmondható, hogy közel fél évszázad leforgása alatt, unitárius felekezetű egyháztagok más nemzetiségű személyekkel nem léptek házasságba. Népszámlálási adatok hiányában nem ismerjük az összlakossági mutatókat, de a – keresztelesek és temetések arányából¹⁷ – kirajzolódó tendenciák konstans növekedést sejtetnek, amit a XIX. század közepétől már a népszámlálások adataival is bizonyítani lehet.

15 Két évből, 1800 és 1803-ból hiányoznak az adatok.

16 Ez esetben az 1817-es és 1828-as évek bejegyzései hiányoznak.

17 1777–1796 között 200 keresztelő és 157 temetés; 1797–1816 között 220 keresztelő és 121 temetés; 1817–1836 között 230 keresztelő és 143 temetés.

Az 1859-es évvel kezdődőleg harminc éves időszakra terjedő információs űrrel küszködöm. Ezek az anyakönyvek sem az egyházközség, sem a helyi önkormányzat levéltárából nem kerültek elő. Ezért negyedik periódusként az **1837–1858** évek közti ciklust választottam.

Figyelemre méltó, hogy egyre inkább felerősödtek a lokális exogámia férfiakra vonatkozó mutatói. A tárgyalt időszakban 89 házasságot kötöttek, melyek közül 37 lokálisan exogám. A nemi megoszlás pedig teljesen aránytalan: 5 nő költözik a faluba, viszont 32 idegen férfi választ Küküllődombórról feleséget. Ezen időszak a megkeresztelt gyerekek számának ugrásszerű növekedése által tekinthető kimagaslónak, hiszen 453 kereszttelőt jegyeztek. Egymástól eltérő etnikumok közötti frigybelépésről viszont – az unitárius anyakönyvek – nem tettek említést. Az anyakönyvek által lefedetlenül maradt (1859–1889) időszakra vonatkozó más jellegű egyházi feljegyzései is szegényesek. Egyetlen román zsellér, Voda Szimion neve tűnik fel, mint az egyházközség adósa.

A XX. század fordulóján a település össznépessége eléri az ezres lélekszámot, ez is magyarázza a házasságkötések konstans növekedését: **1890–1909** között 126 házasság van bejegyezve. Két személy kivételével mind magyar nemzetiségűek között történt a párválasztás. Kivételt képeznek a zsidó nemzetiségű férfi és nő, akik unitárius vallású magyar személyekkel léptek házasságba.¹⁸ Összesítve az etnikailag vegyes házasságokra vonatkozó adatokat, az a következtetés vonható le, hogy a románok, bár bizonyíthatóan egyre nagyobb létszámban vannak jelen a falu életében, nem kötöttek házasságot a magyar etnikum tagjaival. Az előző évek gyakorlata azt igazolja, hogy nemi hovatarozástól függetlenül iktatták az unitárius hivek házassági aktusát. Ezen időszakban egy homogén unitárius faluközösségről beszélhetünk, amely esetében nehezen elképzelhető az egyháztag bármely más felekezetű személlyel történő házassága anélkül, hogy ezt ne jegyezték volna. A bejegyzés hiányában állítom tehát, hogy a

18 A népszámlálási adatok nem említenek egyetlen zsidó nemzetiségű személyt sem, a nevek alapján viszont nyomatékosan állítható, hogy mindketten a zsidó etnikum tagjai.

megjelölt intervallumban nem került sor magyar-román vegyes házasságra.

1892-ben, amikor az egyházközségnek téglára volt szüksége, újra cigányokat fogadtak meg ennek előállítására. A népszámlálási adatok nem tértek ki a cigány etnikum tételes kimutatására, így nem tudhatjuk, hogy ekkor hány (állandó) cigány lakosa volt a falunak. Adott időszakban a környéken több téglavető cigány csoport is tevékenykedett, akik a kereslet függvényében változtatták lakhelyüket, így nem könnyű feladatnak bizonyult állandó lakóhelyük regisztrálása. A küküllődombói unitárius egyház is hasonló kézműves cigányok szolgáltatásait vette igénybe, a huzamos munkaalkalmak viszont a letelepedés lehetőségét növelték.

Az XX. századi adatsorokból a házasságok számának konstans növekedése rajzolódik ki. E jelenségnek azon egyszerű oka volt, hogy növekedett a falu lakossága, tehát természetesen több alkalommal került sor házasságkötésre, s növekedett a gyermekáldás is. **1910–1929** között 138 pár intézményesítette kapcsolatát. Ebben a periódusban a házasságok összlétszámához viszonyítva csökkent a lokális endogámia aránya, és gyakorivá váltak az etnikailag vegyes házasságok. 1916-ból származik az első adat, amelyik egy román férfi és egy cigány nő összeeskötéséről tesz bizonyosságot. A házastársak a falu lakosai voltak, de felekezetiileg is különböztek: a nő unitárius, a férfi viszont katolikus volt. 1919-ben még két (magyar-román) vegyes házasságot jegyeztek. Mindkét esetben a magyar lány házasodott be a román férfi családjába. 1929-ben viszont két szász nemzetiségű nő köt házasságot küküllődombói magyar férfiakkal, a családok pedig bizonyíthatóan a faluban telepedtek le.

A XVIII–XIX. századokban a csekély számú román zsellér és a többségi magyar falus társ között számottevő vagyon- és státuszbeli különbség volt jegyezhető. Közismert, hogy a hagyományos falusi társadalmakban minden szülő igyekezett úgy irányítani gyerekei életvitelét, hogy párválasztás esetén a két fél hasonló szociokulturális értékrenddel és vagyoni alappal rendelkezzen. Küküllődombó társadalmi szervezkedésében eleve egy erős vagyon szerinti rétegződés volt kimutatható, melynek nyoma még az egyházi életre is rányomta

bélyegét.¹⁹ A román falutársak megítélése nem okvetlenül nemzetiségi alapon, hanem a gazdasági jellemzők mentén is történt. Ez az egyik magyarázata azon ténynek, hogy a zsellérség időszakában csak a legritkább esetben került sor magyar–román vegyesházasságra.

Az **1930–1949**-es idő intervallum sem bizonyult egy békés időszaknak. A világháború keltette társadalmi feszültség a házasságkötések számának visszaesésében is megmutatkozott, s egyben észlelhetővé vált az addigi párválasztási mechanizmus feloldódása. A konstans növekvő tendenciát mutató esketési szám ez idő alatt 119-re csökkent. Ugyanakkor megtorpant a lokális exogámia is: a fiatalok törekedtek a falu határain belül házasodni. Román és magyar etnikum között egyetlen esetben sem került sor házasságra, de főleg a háborús konjunktúra révén, a lelkész két magyar lányt esketett össze ortodox vallású orosz katonákkal.

A XX. század közepétől a lokális társadalmak számos új keletű politikai és gazdasági kihívásnak kellett eleget tegernek. Az elemzés tárgyául választott periódusban (**1950–1969**) zajló kollektivizálás és tervszerű iparosítás²⁰ kihatással volt a falu társadalmi szervezkedésére. A földek kisajátítása, az önfenntartó gazdálkodási mód megszüntetése migrációs folyamatot eredményezett. Küküllődombó esetében a város közelsége tompította a munkamigrációt, hiszen az ipari létesítmények ingázással könnyen megközelíthetőek voltak, de így is a 180 bejegyzett házasság több mint 60%-a lokálisan exogám volt. Az üzemi munka nem csak a jövedelemforrások gyarapítását jelentette, egyben a különböző helységekből származó fiatalok találkozási alkalmait is megsokszorozta. Az életmód változása főként a lányok számára okozott fordulatot, ami a párválasztási mechanizmusukban is szemléltethető: közel kétharmad arányban más településről származó férfival intézményesítették házassági viszonyukat. Ez időből három vegyes házasságról van tudomásunk, két esetben román férfi, egy

19 Még a temetkezési társulatokba is vagyonszerint csoportosultak a lakosok.

20 A falu tőszomszédságában levő városban – Dicsőszentmártonban – felépített új üzemek (vegyipari nagyüzem, üvegyár, téglagyár) felgyorsították a lakosok mobilitását.

esetben pedig román nő és unitárius magyar társuk frigyét jegyezték az anyakönyvbe.

A XX. század közepétől még kisszámú, de állandóan növekvő román betelepülőkről kell beszélni. Ezáltal nem csak az etnikai mutatók elmozdulása válik nyilvánvalóvá, de vallási homogenitását is elveszítette a falu. Az unitáriusok mellett már több mint 130 más felekezetű (református, római katolikus, izraelita) magyar nemzetiségű személy élt, s a lélekszámot román nemzetiségű ortodox, görög katolikus, görögkeleti felekezetű egyének is gyarapították.

Az 1970-es években már erőteljessé vált a betelepedés/betelepítés. Lényegében **1970–1989** között zajlott le a falu etnikai összetételének mesterséges megváltoztatása. A külküldombói, és a szomszédos román falu, Kincses kollektív gazdaságainak összevonása a gazdasági tényezők kiegyenlítése mellett asszimilációs törekvéseket is szolgált. A kisebbségi román lakosok számának gyarapodása változást hozott a párválasztásban. Ez utóbbi időszakból már 11 magyar–román vegyes házasságról van adat. Tovább növekedett a lokális exogámia aránya, hiszen a 177 megkötött házasság szinte 80%-ában az egyik fél más településről származott. Az iparosítási folyamat által generált női házastársak kibocsátási tendenciája sem szűnt meg. Több tényező együttes hatásaként a migráció olyannyira erőteljessé vált, hogy az eddig vázolt történeti periódusok között első alkalommal beszélhetünk a magyar lakosság létszámának csökkenéséről.

A rendszerváltás után egyik etnikumra sem volt jellemző a tömeges lakhelycsere, azonban a betelepítés által generált folyamat továbbra is a nemzetiségi mutatók folyamatos változását eredményezte. Az **1990–2007** közötti (17 éves) időszak az eddigiekhez képest több értelemben negatív mutatókkal szolgál. Ez időintervallum alatt 110 házassági szertartást iktattak az egyházi anyakönyvbe. A hitelesség érdekében fontos jelezni azon gyakorlatot, miszerint bármilyen típusú exogám házasság esetén, ha az egyik fél unitárius, akkor e szertartás szerint is megtartják az esküvőt, azaz bevezetik az anyakönyvbe. E mozzanat azonban nem feltételezi az új család helyben való letelepedését. 85 lokálisan exogám házasságot jegyezhetünk (azaz 77 %-át), melyek közül 58 esetében a férj származott más településről. Ezen

alkalmakkor szinte normaszzerűnek vélhető, hogy a fiatal család más helységeket választott életteréül. Sőt, sokszor a lokálisan endogám házasságot követően is elköltöztek a fiatalok a faluból. Fontos kihangsúlyozni az etnikumok közötti vegyes házasságok növekvő arányát is, hiszen a tárgyalt 17 éves periódusban 20 etnikailag exogám (magyar-román) házasság jött létre.

Békés együttélés

A következőkben e mobilitás társadalmi vonatkozásait elemezem. A XVIII. század első felétől a településen élő román nemzetiségű lakosok alacsony száma miatt nem vetődött fel a két etnikum közti többség-kisebbség kérdése. Az együttélést tényként kezelték. A más nemzetiségű falutársak elfogadták a helybeli közösségi életformát, nem találunk példát normasértő viselkedésekre. 1929-ig minden kükküllődombói román lakos magyar iskolát végzett, így jól beszélték a közösség nyelvét. Nehéz elképzelni, hogy bármilyen formában nem nyilvánították volna ki identitásuknak, azonban a fentebb vázolt, szigorú rendelkezések alapján működő társulatokba és egyletekbe szervezkedő közösség automatikusan kizárt minden deviánsnak számító megnyilvánulást.

A szájhagyomány szerint az 1848-as szabadságharc a helyi magyar-román viszonyban nem idézett elő különösebb változást. Ebből az időből tartják számon a település román közösségének Rigó Péter nevű első vezetőjét. A hadszíntér közeledtével közös megegyezés alapján, annak függvényében, hogy melyik táborhoz tartozó hadtest közelítette meg a falut, a veszélyeztetett félt az erdőbe menekítették. Ez az együttműködés oda vezetett, hogy a faluban nem gyökereztek meg az egyes nemzetekről forgalmazott sztereotípiák.²¹

A XIX. század közepéig, a faluban élő román lakosok felekezeti hovatartozására vonatkozó adatok nem állnak rendelkezésünkre. 1850-ben elvégzett népszámlálás alkalmával nem jeleznek egyetlen

21 Vö. Biró A. Zoltán – Gagy József: *Román-magyar interetnikus kapcsolatok Csíkszeredában: az előzmények és a mai helyzet*. In: Gagy József (szerk.): *Egymás mellett élés. A magyar-román, magyar-cigány kapcsolatokról*. Csíkszereda, 1996. (A továbbiakban: Gagy József, 1996.) 49.

ortodox felekezetű hívet sem, a románság egyöntetűen görög katolikusnak vallotta magát.²² Ebben az időben csupán egy unitárius templom létezett a faluban, aminek liturgiája természetesen messzeemenően különbözött a görög-katolikus vallás szertartásától. A század közepén felmerült, vallásgyakorlásukkal kapcsolatos kérdést a korabeli faluvezetők feladatuknak érezték megoldani. A szomszédos Magyarherepéről egy eredetileg görög-katolikus templomot a hívek hiánya miatt Magyar királyfalvára szállítottak. Miután itt sem volt már az egyháznak képviselője, Küküllődombón pedig e felekezet tagjainak nem állt módjukban templomot építeni, a falu (magyar) bírója példaértékű megoldást kínált. Családi birtokából a település tőszomszédságában egy földterületet kiutalt a görög-katolikusoknak, majd vállalta a faszervezetű templom szekerekkel történő elszállítását és összeállítását. A XIX. század második felében tett gesztusért – tiszteletük kifejezése jeléül – az illető család mindenik halottját elbúcsúztatják e templom harangjával.

A kommunizmus időszakában készített népszámlálási adatok nem rögzítették a felekezeti hovatartozást, az 1992-ben készített felmérés alkalmával már a teljes román közösséget ortodoxként regisztrálták. A migrációt megelőzően, a csekély létszámú gyülekezetet a szomszédos Ádámosról egy – Triff nevezetű – idős lelkész szolgálta ki, mígnem az 1980-as évek elejétől saját papi lakkal és lelkésszel rendelkező egyházközséggé váltak.

A lakosok visszaemlékezései szerint az 1920-as, 1930-as években az ortodox templom körüli temetőben még kevés sírkő volt. Ezek sem hasonlítottak a mai ortodox keresztekhez, hanem a magyar lakosok által állított, termésköből készített síremlékek voltak. Ebből az időből mindössze tíz családról mondták azt, hogy már huzamosan a falu lakói. A Gurgyán, Faferzan, Tatar, Râjnița vezetéknevet viselő személyek ősei a XIX–XX. századok fordulóján is Küküllődombón éltek. A korabeli történelmi konjunktúra miatt, 1929-ig a román nemzetiségű lakosok is magyar nyelvű tanintézetek elvégzésére voltak kötelezve,

22 Varga E. Árpád: *Erdély etnikai és felekezeti statisztikája. I. Kovászna, Hargita és Maros megye. Népszámlálási adatok 1850–1992 között.* Bp.–Csíkszereda, 1998. 484. (A továbbiakban Varga E. Árpád, 1998.)

így nem meglepő, hogy az említett családok idősebb tagjai napjainkban is kitűnően kommunikálnak magyar nyelven.

A XIX. század közepéről való népszámlálási adatok 110 cigány létét jelzik. Romákra vonatkozó további adataink csak egy évszázaddal későbből vannak, azonban ekkor még húszan sem vállalták cigány identitásukat. Ennek egyik magyarázata lehet az a tény, hogy a kommunizmus idején a hatóságok a cigányságot – mint különálló etnikumot – csak hallgatólagosan fogadták el. A faluközösség részéről azonban nincsenek információink hasonló negatív viszonyulásról, nem volt jellemző az etnikai alapon történő megbélyegzés. Úgy tartották, hogy úri cigányok is éltek a faluban: Fehér Ferenc például elvégezte a kötelező hat osztályt, susztermesterséget tanult, s könyvei is voltak. A mai állapotok tükrében vizsgálva a kérdést, megalapozottnak tűnik a fokozatos elköltözés gyakorlata, hiszen a 2002-es népszámlálás alkalmával csak négy cigány lakost regisztráltak.²³

A falu közigazgatásában, a XX. század közepéig román lakosok nem vettek részt, a falubírók mind magyar nemzetiségűek voltak. Első alkalommal – a politikai konjunktúra következtében – 1939-ben került a falu élére román vezető személy. Ekkor, az állami hatalom a faluban élő Şerban nevezetű személyt bízta meg ezzel a tisztséggel. A kollektív gazdaság létrejöttékor és későbbi működése során is ugyan-csak magyar személyek töltötték be a vezető szerepet.²⁴ A szervezett közösségi termelésben tapasztalt falusiak tudatlanul kiszolgálták a szocialista törekvéseket. Ez az időszak Küküllődombó gazdasági és társadalmi életében egyaránt gyökeres változásokat hozott. Az egyre erőteljesebben megnyilvánuló totalitárius rendszer buzgósa idézte elő a betelepítést.

23 Az 1992-es népszámlálási adatok még 29 személyről tudósítanak. Azonban a város (Dicsőszentmárton) tőszomszédságában elterülő falu egyik kis utcáját – amelyet cigány családok népesítenek be – adminisztrációs szempontból a városhoz csatolták. Ezzel magyarázható a létszámuk csökkenése.

24 Az alakulást követő években a küküllődombói kollektív gazdaság a Petőfi Sándor Termelő Szövetkezet nevet viselte.

A betelepítés évei

A Küküllődombóval szomszédos két település a község legkisebb faluja volt. Mindkét esetben a XX. század közepén jegyezték a legnagyobb lélekszámot, Kincsesen 700, Magyarherepén pedig 500 fölé emelkedett a lakosok száma. A falvak együttes jellemzőjeként említhető, hogy az iparosítási folyamat felgyorsulása és a kollektív-gazdaságok megalapítása erőteljes migrációt váltott ki. Infrastrukturális beruházás nélküli, elszigetelt kistelepüléseknek számítottak, ahol a közigazgatási elit a helyzet racionalizálását a fokozatos kitelepítés révén képzelte el. Magyarherepén e folyamat előbb bekövetkezett. 1956-ban még 525 lakost jegyeztek, tíz évvel később 304, 1977-ben 206, 1992-ben már csak 72²⁵, s 2002-ben mindössze 34 személy élt a faluban. Az elköltöző személyek több települést választottak új lakhelyükként. Sokan a község falvaiba költöztek, de a közeli város, s számos esetben más távolabbi helységek is céltelepüléseknek számítottak.

Kincses lakossága később kapcsolódott be ebbe a migrációba, azonban az 1960-as évek végére a jelenség erőteljessé vált. 1956-ban 735 lakost említenek a statisztikai adatok, a lélekszám 1966-ban még 664, azonban 1977-ben már csak 179 lakosa volt a falunak²⁶. Az 1992-es népszámlálási adatok 40, a 2002-es statisztika pedig mindössze 17 személy ottlétéről értesít. A kincsesi lakosok migrációja is több helység felé irányult, döntő többségük mégis Küküllődombón telepedett meg. Ezt a tényt a statisztikai adatok kiválóan tükrözik: 1966-ban Küküllődombón 183 román nemzetiségű lakos élt, egy évtizeddel később – vagyis pontosan a legintenzívebb kincsesi migráció időszakában – számuk 445-re emelkedett.

A közzétett hivatalos népszámlálási adatok csupán egyik forrását képezik a betelepedés dokumentálásának. További adatokkal a falusiak vallomásai szolgálnak, ugyanis a három évtizeddel korábban történt események még elevenen élnek a köztudatban. Az elmondottak alapján, a betelepítés folyamata a hatóságok kezdeményezésére és

25 Varga E. Árpád, 1998. 319.

26 Uo. 318.

bátorítására történt, a korabeli pártvezetők szervezték meg a román lakosok lakhelyváltóztatását.

A kollektív gazdaság megalakulása (1952) előtt a szárazság miatt a magyar lakosok közül (Küküllődombó és Kincses között elterülő, Szénafű nevű határrészben) többen adtak el földterületet, melyeket román nemzetiségűek vásároltak meg. A beköltöző személyek döntő hányadának birtokában azonban nem volt földterület, sem beltelek.²⁷ Némely kincsesi lakos a magyar tulajdonosoktól saját maga vásárolt házhelyet. Többségük viszont a falu szélén található államosított egyházi birtokokat vették tulajdonba, itt építve fel az új gazdaságokat. A faluban jelenleg is számon tartanak olyan utcát, amelyet kizárólag a volt kincsesi románok népesítenek be.

Nyilvánvaló, hogy a szóban forgó betelepítés szorosan összekapcsolódott a kollektivizálás mozzanatával, azaz a korabeli gazdasági konjunktúrát eszközként használták fel. Kincsesen a kollektív gazdaság már a küküllődombói téesz megalakulása előtt működött. A betakarításkor a közigazgatási elit mégis azzal az örökös problémával szembesült, hogy a kincsesi kollektív az átlag terménymennyiséget sem tudta beszolgáltatni. A küküllődombóiak magyarázata (és tapasztalata) szerint a határnak a lakóházakhoz való közelsége nagymértékben elősegítette a lopást, s ennek tulajdonítható a terményhiány. Végül áthidaló megoldásként – a közös gazdálkodás jegyében – a két kollektív gazdaság összevonására vonatkozó rendelet született. Valójában a téeszek egyesítésének valós célja az egyazon közösségbe való tartozás gondolatának elfogadtatásában keresendő. A küküllődombói lakosok nyíltan nem tiltakozhattak, hiszen minden „a párt utasítására” történt. A mindennapi találkozásokat azonban a távolságtartás jellemezte. Általános nézet volt az, hogy a „jövevények” munkában és étkezésben²⁸ igénytelenek, s a szervezett közösségi magatartást sem érezték szükségesnek.

27 A kollektív gazdaság felbomlása után a lakosok egy része mezőgazdasági társulatot alakított. Voltak olyan személyek, akiknek bár volt földjük, mégis az egyéni gazdálkodást választották, így nem álltak be a társulatba. A tíz alapító tag közül azonban csak egy román egyén van, ugyanis az államosítást megelőzően a többi román nemzetiségű személy nem rendelkezett földterülettel.

28 A magyar lakosok csodálkozva mesélik, hogy ebédkor a kincsesiek némelyike a

Interetnikus kapcsolatok

Az etnikai arány megváltozása nem idézett elő konfliktusokat a közösség életében. Mivel ebben az időszakban mindenki a kollektív-gazdaságban dolgozott, a birtokviszonyok is teljesen kiegyenlítődni látszódtak. A küüllödombói lakosok nehezményezték azt, hogy a két termelészövetkezet egyazon adminisztrációs egységnek volt alárendelve. Állításaik szerint a kincsesi határ nem volt annyira „szem előtt”, s a románok – a már megszokott praktikákat érvényesítve – továbbra is hazahordták a terménymennyiség egy részét. A mezőgépészek tanúsága szerint a kincsesiek számtalan alkalommal egyezkedtek a termények hazahordása céljából. A narratívák szintjén ekkor kezdenek érvényre jutni a románokra vonatkozó sztereotípiák: „lopnak”, „igénytelenek”, „hazudnak”, „megbízhatatlanok”, „rendetlenek”. Öngazdálása elvesztése miatt a faluközösség már nem tudta a korábban működő konvenciók és értékrendszerek közé foglalni a különböző viselkedésmódok minden formáját, így nem maradt más, mint verbális úton, pletyka formájában ítélni a deviánsnak számító cselekedetekről.

A betelepítés ütemét a nyelvismeret alapján is nyomon lehet követni. Világosan elkülöníthetőek azok a családok, akik már a tömeges betelepítés előtt részesei voltak a falu életének, illetve azok, akik a hatóságok által felkínált lehetőséget kihasználva kerültek az új környezetbe. A román nyelvű oktatási rendszer kiépítését megelőzően, a helyzetkényszerből fakadóan, a magyar nyelvismeret elengedhetetlen volt a román lakosokra nézve. De még az 1930-as, 1940-es években Küküllődombón született generáció tagjai is (szinte kivétel nélkül) értették és beszélték a magyar nyelvet. Viszonylag csekély létszámuk pedig elősegítette a faluközösség életébe való integrációjukat. Még a XX. század közepén született románok közül is volt olyan személy, aki kiváló magyar nyelvismerete, s magyar barátai révén részt vett a karácsonyi kántálásokban.

zsebéből elővett egy kenyérsarkat és egy hagymát, a kútnál ivott vizet, s mindössze ez jelentette aznap estig az ételadagját.

1966 és 1977 között Küküllődombó román lakossága 183 főről 445-re emelkedett. A két szomszédos román település (Kincses és Magyarherepe) pedig gyakorlatilag teljesen elveszítette aktív lakosságát. A románok számára felkínált lakhelycsere következtében 1977-ben jegyezték Küküllődombó legmagasabb lélekszámát: a betelepítés következtében 1404-re emelkedett az összlakosság. A román és magyar szülők gyerekeinek jövőjéről való elképzelést is tükrözi a népességszám alakulása. A magyar szülők gyerekeiket szakiskolákba, líceumokba járatják. A tanulmányaik elvégzése után közülük sokan a közeli, vagy távolabbi városok üzeimiben találtak munkát. A vegyes házasság ebben az időszakban már nem számított elítélendő cselekedetnek, hanem sokkal inkább bizonyos privilégiumok megszerzésére való garanciaként szolgált. A román gyerekek között nem volt általános a továbbtanulás. Az ők stratégiájuk abban állt, hogy beköltözessenek a városhoz közeli faluba, ahonnan könnyen megközelíthető a Vegyipari Kombinát.

Az egy patak mentén települő faluban két fontosabb utcán, fűzészerűen sorakoztak a lakóházak. Napjainkban már a vegyes típusú településszerkezet jellemző, de még fellelhető a korabeli falu szerkesztési elve. A szoros egymás melletti udvarokon a lakóházak merőlegesen helyezkedtek el az utcafrontra. A XX. század első feléig beköltözött románok házai még szervesen illeszkedtek a hagyományos településszerkezetbe. Közvetlen szomszédokkal a mindennapi kapcsolattartásban előnyükre szolgált a többségi lakosság nyelvének ismerete. A kommunizmus idején kibontakozó betelepítési hullám részesei a falu periferikus tereit vették birtokukba. Ezt bizonyítják az újabb keletű utcanevek is, mint a Béke utca, vagy a közhasználatban elterjedt, nem hivatalos Motorina (gázolaj) utca. Ez utóbbi kisebb utcacész a kollektívben dolgozó román traktoristák életterét szolgált. A térhasználatban még ma is megfigyelhető a két etnikum elkülönülése. A kultúrrothonban szervezett mulatságok alkalmával például a két etnikum tagjai egymástól elhatárolódva népesítik be a teret.

A magyar közösség gazdag hagyományokkal rendelkezik, melyeknek passzív résztvevőiként a román lakosok egy részét is számon lehet tartani. Karácsonykor, pénzt fizetve a megtiszteltetésért, ők is fogad-

ták/fogadják a hajnalozókat, az éneklőket, ennek fejében pedig egy bálban díjmentesen vehetnek részt. A szigorú állami ellenőrzés időszakában sem szüntették be a hagyományokra épülő mulatságokat, s egy konvenció alapján a táncrendnek román zene is részét képezte. A tömeges lakhelyváltást követően a románok hagyományaikból nagyon kevés elemet őriztek meg. Mondhatni, ilyen jellegű közösségi megnyilvánulásoknak ma nyoma sincs életszervezésükben. Nyilvános kulturális tevékenységük csupán az iskolai évváró ünnepségre, valamint a rituális vallásos részvételekre korlátozódik. A település történetének ismeretében kijelenthető, hogy a román etnikum kevés esetben rendelkezett reprezentatív vezető személyiséggel, ezért nincsenek szervezett közösségi tevékenységeik. Az ortodox lelkész, akinek nagy szerepe lehetne a közösség kohéziójának megvalósításában, egy távolságtartó egyéniség, így kevés esély mutatkozik az egyéb kollektív tevékenységek motiválására.²⁹

A magyar–román viszonyok kutatásában, napjainkban legtöbb példa a konfliktusos állapotokra éleződik ki. Küküllődombói viszonylatban hasonló megnyilvánulásokra nem került sor. A betelepítés pillanatáig – mint fentebb már jeleztem – a magyarság számbeli többsége annyira egyértelmű volt, hogy fel sem merült a nemzetiségi kérdés. Egy „egészséges” együttélésnek lehettünk tanúi, mint láttuk még 1848 idején is. A magyar lakosok is fokozatosan belenevelődtek az együttélés feltételeibe, s mindaddig, amíg nem mutatkoztak konfliktusok, nem éreztek asszimilációs veszélyt.

A románok köréből nem voltak észlelhetők nacionalista megnyilvánulások, s azáltal, hogy elfogadták a többség életformáját, beletagozódtak a közösségi rendezvényekbe, nem került sor konfliktusra. A két nemzetiséghez tartozó felnőtt lakosok között nem voltak általánosan a számottevő véleménykülönbségek. Kritikusabb időszakoknak – amikor fokozottabb nemzeti érzelmek jelentkeznek mindkét etnikum részéről – a választások időszaka tekinthető. Közösségi szinten ekkor

29 A románok körében már az 1980-as évek végén felvetődött egy új templom építésének gondolata. Lebontották a kincsesi iskolát és kultúrotthont, az építőanyagot a templom építésére szánták. A lelkész érdektelensége, de ugyanakkor a hívek összetartásának hiánya miatt, többszöri próbálkozás ellenére, mindmáig nem került sor az építkezésre.

sem kerül sor aggasztó megnyilvánulásokra, s az adott alkalmak elteltével az ellenséges érzelmek is eltompulnak. Továbbá ide sorolhatóak a vallásos vagy nemzeti jellegű ünnepi alkalmak fokozott lelkiállapotú időszakainak – részben az alkohol okozta mámor, részben pedig a helyzeti indulatok keltette – konfliktusai, melyek az összetűzés kényszerérzetét válthatják ki valamely egyénből.

A fiatal generációk szabadidőtöltését sem jellemzik a nemzetiségek közötti zavargások. A román és magyar ifjak között számos esetben barátságok szövődnek, s a kapcsolatokra nem jellemző az etnikai alapon való elhatárolódás. Ha létezik is távolságtartás, ez inkább egyének közti, nem pedig közösségi szintű. Közigazgatási és gazdasági téren a falu két etnikuma rendszeresen együttműködésre kötelezett. De számos esetben a közös munkahely is szoros kooperációra ösztönzi a feleket. Minden egyén, nemzetiségtől függetlenül olyan módon gerjeszti kapcsolati tőkét, hogy szükség esetén legyen, akihez fordulnia segítségért. Így nem csoda, hogy a gazdasági gépekkel rendelkező személyek köré szorosabb (és etnikai komponensektől mentes) kapcsolatháló szövődik.

Narratívák szintjén sokszor megfogalmazódnak negatív vélekedések a román lakosokkal szemben, s a legtöbb esetben a betelepedésük előtti harmonikus közösségi állapot a viszonyítási pont. Küküllődombón a (magyar) köztudatban még él a többszoros magyar falu emléke, nem mulasztják el azt sem hangsúlyozni, hogy a románok betelepítésével a falu arculata megváltozott, s negatív irányba alakult. A különbségek kinyilvánításával a kulturális másságot is hangsúlyozzák.³⁰ Ezek a diskurzusok arra szolgálnak, hogy bizonyítsák, a magyar identitású lakosok életszervezésükben minőségi különbségeket észlelnek a románokhoz képest. Az összehasonlítás megtételékor szinte minden esetben viszonyítási pontként a beköltözésükkor szerzett tapasztalatok szolgálnak. Fejlett közösségi szervezkedése kiemelte a falut a térség települései közül, de az autonóm gazdálkodás lehetőségének beszüntetése és a lokális adminisztráció szigorú felügyelete ellehetlenítette az egykori falusi intézmények működését. Ezek

30 Biró A Zoltán: *A megmutatkozás kényszere és módszertana*. In: Gagyai József, 1996. 275.

hiányában pedig az újonnan betelepedett tömeg nehezen volt integrálható az addig érvényben levő társadalmi keretbe. Az erővonalak ma már eltolódtak, s a nemzetiségi kérdések a hétköznapi valóság gazdasági nehézségei mellett jelentéktelenné váltak. Az egymástól való különbözőségi ki nem hangsúlyozott elismerésével, tényként való kezelésével a felek mintegy elismerik és kiegészítik egymást.³¹ A viszonyulásnak e formája, bár konfliktus nélküli, nem teljesen mentes a feszültségektől, ugyanis az elhallgatás még nem előfeltétele az ellenséges érzelmek nem létének.

Napjainkban a falu lakosainak összlétszáma csökkenőben van. Ugyanezt a tendenciát rendszerszerűen követi a magyar lakosok számbeli alakulása, ellenben a román nemzetiségű közösség lélekszáma folyamatos gyarapodást mutat. A kükülödombói magyarok fogyatkozása igazán már 1977-től követhető nyomon. Ekkor 936 magyar anyanyelvű személyt számláltak, 1992-ben számuk rohamosan csökkent, s csak 780-t jegyeztek, 2002-ben viszont csak 731 magyar lakost tartottak nyilván. A román etnikum számbeli alakulása az előzőtől eltérően alakult: 1966-ban még 183 személyről van tudomásunk, 1977-ben számuk 445-re emelkedve, 1992-ben keveset csökkenve 418 volt, 2002-re viszont a valamikori legmagasabb számot mutatva 460 román ajkú lakosa volt a falunak. Jelenleg nem a beköltözések azok, amelyek előidézik az etnikumok közötti arány folyamatos változását, hanem az egyik nemzetiség elhalálózási, s a másik etnikum születési mutatóinak rohamos növekedése vezet a magyarság aránybeli csökkenéséhez.

Összegzés

A mesterségesen generált lakhelycsere számos gazdasági, társadalmi vonatkozása mellett a faluközösségekben mentális téren is egyfajta átrendeződést váltott ki. Az etnikai és felekezeti homogenitás viszonylag rövid idő leforgása alatt teljesen megbomlott, mely állapot mind a régi lakosokat, mind pedig a betelepülő személyeket új életstratégiák keresésére sarkalta. Meggyőződéssel állítható, hogy a migrációs

31 Uo.

folyamat csak a korabeli totalitárius rendszer generálta állapotok között volt megvalósítható, hiszen az élet minden területére kiterjedő szigorú ellenőrzés a közösség részéről semmilyen ellenreakciót nem tett lehetővé. A pártbizottság szigorlataival, az életstratégiák feletti rendelkezés jogának megcsorbításával, a többségi státusból fakadó szimbolikus jellegű „fent” érzetet a magyar lakosság elvesztette. A konfliktusok hiányának okaként a korabeli rigorózus állami adminisztráció tekinthető. A rendszerváltást követő cselekedetek újra a „többségi” viszony helyreállítását célozták meg. A kollektív gazdaság vagyonalapjának birtokba vételéből, a javak régi tulajdonosokhoz való visszajuttatásának gyakorlatából a román lakosok többsége kimaradt. Ez a cselekedet valóban tükrözte a XX. század közepi állapotokat, s azáltal, hogy a románok nem rendelkeztek földbirtokkal – bár hallgatólagosan – de megkérdőjeleződött a faluban való létjogosultságuk.

Az etnikai távolságtartásban a komplementaritás is egy lehetséges viszonyulási mód. A felek elkülönülnek, de kölcsönösen elismerik egymás létezését, a másik által elfoglalt helyet, és a másik által betöltött társadalmi funkciót. A kooperáció lehetséges, adott esetben szükséges is a másik féllal, de a saját világot nem alakíthatja, a saját világ alkotóeleme nem lehet.³² Napjainkban Küküllődombón közösségi szinten sem a bekebelezés, sem a kirekesztés nem érvényesül, inkább egy semleges egymás mellett élés van gyakorlatban. A demográfiai adatok viszont szemléltetik a falu lakosságának perspektíváit, s elkerülhetetlennek tűnik a két etnikum arányának további módosulása.

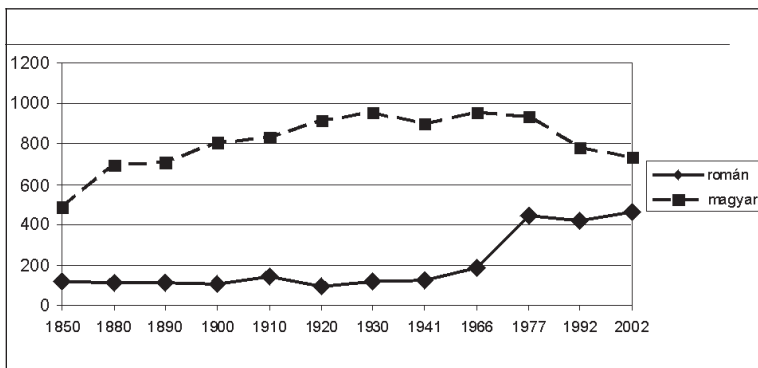
32 Uo. 259–260.

Melléklet

Küküllődombó etnikai megoszlása 1850–2002 között

Év	Össz- lakos- ság	Nemzetiség					
		román	magyar	német	zsidó	cigány	szlovák
1850	715	119	484	1852	9	101	
1880	848	112	693	-			-
1890	854	111	708	-			-
1900	1003	104	805	9			-
1910	1001	141	829	3			2
1920	1022	91	919	-	12		
1930	1082	116	952	-	9	21	1
1941	1100	126	900	1			
1956	1112						
1966	1139	183	953	1	1	1	1
1977	1404	445	936	2	-	?	1
1992	1229	418	780	2	-	29	-
2000	1155						
2002	1198	460	731	3	-	4	-

A román és magyar lakosok számbeli alakulása 1850–2002 között

RECENZIÓK, KRITIKÁK

GIDÓ CSABA

Néhány gondolat egy monográfia kapcsán

Gerendás Lajos: *Székelyderzs és erődtemploma*.
Unicus Kiadó, é.n. 158 o.

Az elmúlt közel két évtizedben az erdélyi könyvpiacra számos településről jelent meg „monográfia”. A monográfia egy történeti jellegű műfaj, amely arra törekszik, hogy tárgyát történetiségében, változásaiban mutassa be. Feladata természetesen az is, hogy az illető település értékeit feltárja és megörökítse.¹ Minden településtörténetnek megvannak a sajátos vonásai, amelyeket a monográfiáinak fel kell vállalnia. A monográfia szó egyben jelzi azt a feladatot, amelyet minden szerző tiszteletbe kell tartson: egy tudományos kérdésnek a teljes feldolgozását.

2007 nyarán jelent meg Gerendás Lajos budapesti történész-könyvtáros munkája „*Székelyderzs és erődtemploma*” címmel. A szerző a főcím után kiemeli, hogy „*A Világörökség részét képező, a világ legjelentősebb unitárius templomának monográfiáját*” tartja kezében az olvasó, annak is második, teljesen átdolgozott kiadását. A könyv első kiadására 1999-ben került sor.²

A szerző nehéz feladatot vállalt magára, amikor egy ma már UNESCO világörökségi listán szereplő erődtemplomot magáénak tudó település történeti múltjának a feltárásába fogott. A szerző a főcímben szereplő település történetén túl, de azzal összefüggésben, hangsúlyosabban a híres erődtemplom történetére és kulturális örökségi jelentőségére kíván összpontosítani, feltehetően ezért alkalmazza a falu-monográfia alcím helyett a templommonográfiát.

Székelyderzsről – Gerendás Lajos két kiadást megért munkáján kívül – eddig a vártemplomra és a falképekre vonatkozó, művészeti-

-
- 1 Egyed Ákos: *Egy csíki falu tanulságos története*. In: Erdélyi Múzeum 61 (1999) 1-2 füzet.
 - 2 Gerendás Lajos: *Székelyderzs és erődtemploma*. Monográfia. Székelyudvarhely-Budapest, 1999. 214.

történeti munkák jelentek meg. Az olvasóközönség ezért egy monográfiától a levéltárakban megbúvó források leközlését, azok értelmezését, a falu és erődtemploma történeti múltjának minél teljesebb ismertetését várta el.

Gerendás Lajos könyvét tartalmi szempontból három részre osztja: *Ember a tájban*, *A világ legjelentősebb unitárius erődtemploma* és *Dokumentumok*.

Az első fejezetben egy rövid, vázlatos kronológiai bemutatást kapunk a helység történetéről. Székelyderzs első hivatalos említését eddig az 1334-es pápai tizedjegyzékhez kötjük. A helység korai történetével kapcsolatosan kevés adattal rendelkezünk, mivel a templomban és környékén régészeti ásatásra nem került sor. E fejezet hiányossága, hogy a kronológiai sorrendben közölt, Székelyderzshez kötődő eseményeket a szerző nem helyezi szélesebb történeti keretbe. A falutörténeti események láncolatából számos meghatározó esemény éppen csak meg van említve, esetleg egyszerűen hiányzik.

A derzsi vártemplom építéstörténetének meghatározó személyisége az 1570 körül született Petki János, aki kapcsolatban állt a kor legkiválóbb politikai és szellemi szereplőivel. Petki részt vett az 1595-1596-os törökellenes hadjáratokban, Báthory András fejedelem mellett ott volt az 1599. évi vesztes sellenberki csatában, birtokait ezért a havasalföldi Mihály vajda lefoglalta.³ Erdély trónjának Báthory Zsigmond fejedelem által való újbóli elfoglalásában fontos szerepet töltött be, ezért kincstartóvá, majd Udvarhelyszék királybírójává nevezték ki. Bocskai fellépéséig – Báthory ismételt lemondása után – II. Habsburg Rudolf császár híve volt. Basta generális 1604-ben Udvarhelyszék főkapitányává nevezte ki. Ettől a pillanattól a székelység tényleges vezéregyénisége. 1605-ben elsőként állt át Bocskai pártjára, aki ezért a székelyek generálisává és fejedelmi tanácsossá nevezte ki.⁴ Rákóczi Zsigmond fejedelemsége idején kancellár, Báthory Gábor uralmának kezdetén pedig fejedelmi tanácsos volt, de hamarosan szembefordult a fejedelemmel, aki ezért 1612-ben jószág-

3 Horn Ildikó: *Bocskai István fejedelem erdélyi politikusa*. In: *Studia Caroliensia* 7 (2006) 1. 102.

4 Uo. 103.

vesztésre ítélte. Petki János a brassói szászoknál halt meg 1612 októberében.

Gerendás Lajos munkájában nem használja fel Horn Ildikó tanulmányát, sem pedig az általa átnézett forrásokat, mint például a Román Nemzeti Levéltár Kolozs Megyei Igazgatóságánál kutatható Oklevelek Tárában található Rákóczi Zsigmond és Petki János levelezéseit, Kis Bálintnak a *Turul* folyóiratban a Petki családról 1895-ben megjelent munkáját, vagy Lázár Miklós kéziratban maradt családtörténeti művét, mely a Kolozsvári Akadémiai Könyvtárban található.⁵ A Petki család ismertetése nélkül Székelyderzs falumonográfiát, de templomonográfiát sem írhatunk, hiszen ők voltak az egyházközség patronusai, a középkori templom építésében betöltött fontos szerepüket jelzi a templomszentély pelikános címerükkel díszített gyámköve.

A könyv első fejezetének kronologikus jellegű felsorolásából csupán szórványos adatokat nyerhetünk arról, hogy milyen szerepet játszottak Székelyderzs mindennapi életében az erdélyi magyarság meghatározó eseményei, mint pl. a kuruc szabadságharc, az 1848-49-es szabadságharc, a XX. század sorsfordító történései stb. Ugyanakkor a helyenként száraz felsorolásban néhol tévedéseket találunk. A szerző szerint az első székelyderzsi iskolamesterről 1708-ban történik említés, amikor Nagyszebenbe rendeltek a faluból 2-3 hites embert, a lelkészt és az iskolamestert kihallgatásra.⁶ A szerző nem közli, hogy kiről van szó. Ezzel szemben tudomásunk van 1591-ből egy Dersi Mihály deákról⁷, vagy 1699-ből egy homoródszentmártoni János Deákról, aki Székelyderzsben iskolamester.⁸

A monográfiából a falu XX. századi történetéről sem sokat tudunk meg. Pedig a falu megszervezte az első világháború eseményeit, a két világháború kisebbségi létében mindennapi küzdelmet folytatott az anyanyelvű oktatás fenntartásáért. A gazdasági élet terén a szövetkezeti mozgalom által komoly előrelépésnek lehettünk tanúi. A

5 Uo. 101–104.

6 Gerendás, i.m. 20.

7 *Székely Oklevéltár*. Új sorozat. I. Buk., 1983. 222.

8 Tóth Levente: *Udvarhelyszéki schola-mesterek a XVII-XVIII. századi bíraskodási jegyzőkönyvekben*. In: Areopolisz. Történelmi és társadalomtudományi tanulmányok VI. Székelyudvarhely, 2006. 18.

székelyderzsi ácsok és kőművesek pedig a térség elismert szakembereivé váltak. A második világháborút, 1940–1944 között pedig román határfaluként szenvedte végéig, ami kihatással volt mind az anyagi, mind a szellemi műveltségre.

A szerző mindössze az első és második világháború áldozatainak nevét, illetve egy 1955-ben a helyi Néptanács által szerkesztett, a falu történetével kapcsolatos kérdőív kérdéseinek egy részét és az arra adott válaszokat közli. A levéltári források mellett figyelmen kívül maradnak a még élő emlékezet (oral history) nyújtotta lehetőségek, melyek segítségével értékes adatokat adhatott volna közre a második világháború korszakára vagy a kommunista rendszer éveire vonatkozóan.

A könyv törzsanyagát az erődtemplomra vonatkozó és a *Dokumentum* fejezetek képezik. Az erődtemplom bemutatása esetében a szerző előbb maga vállalkozik a templom és tartozékainak jellemzésére. Valójában hosszú idézeteket ollóz össze a különböző szakmunkákból, legjobb esetben is csak a szerzők nevét említve meg a szövegben. A vártemplomban található, 1419-ben Ungi István fia által megrendelt és Pál mester által készített Szent László freskókat leginkább László Gyula írása alapján mutatja be.⁹ A szerző idézi, de nem oldja fel a templombelsőben, illetve a Petki Mihály székelyderzsi és Kornis Kata székelydályai sírkövén található latin feliratokat, ebből kifolyólag nem is értelmezi azokat.

Gerendás Lajos ebben a fejezetben ismerteti a *Szent László és falkép-ábrázolásai a Székelyföldön* című résztanulmány jellegű írását, amelyen érződik, hogy nem e monográfia számára készült, hiszen számos ismétlés van benne és nem áll összhangban a fejezet többi részével. Ezt követően pedig röviden bemutatja a templomtornyot, a hozzá tartozó műemléktárgyakat és a várkastélyt. Majd bevág egy művészettörténeti, a templomerőd épületkutatására vonatkozó, 2001 novemberében készült előtanulmányt,¹⁰ nem téve említést arról, hogy

9 László Gyula: *A Szent László-legenda középkori falképei*. Bp., 1993. 93–97.

10 Krizsán Imola, Ioana Tanasescu, Weisz Attila: *Székelyderzsi unitárius erődtemplom. Építéskutatósi előtanulmány*. UTILITAS Kft. Épített-örökség Felújító Tervező Központ. Kolozsvár, 2001.

ezt kik is készítették. A tanulmányt követően Török Mihály volt székelyderzsi unitárius lelkész által a falu szakrális néprajzáról készített kézirat kerül bemutatásra.

A kötet harmadik részében, a *Dokumentumok*-ban a szerző kronológiai sorrendben közreadja a derzsi unitárius templomerőd (várkastély) alapszabályzatát, majd szemelvényeket közöl az egyházközség XX. századi jegyzőkönyvéből 1989-ig. A fejezet végén pedig röviden ír a székelyderzsi református templomról, a faluban található baptista gyülekezetéről.

A könyv végén Gerendás Lajos egy terjedelmes, 287 tételből álló könyvszeretetet közöl, amely messzemenően elég egy monográfia megírásához, természetesen abban az esetben, ha a megadott források mind a témába illeszkednek. Székelyderzs erődtemplomának vagy a falu múltjának a feltárásához szükséges források azonban feldolgozatlanok maradtak, nevezetesen a Kolozsváron található Unitárius Püspökség Levéltárának anyaga, a kolozsvári, csíkszeredai és marosvásárhelyi állami levéltárakban található források, a sajtótermékek, a családi hagyatékok és az oral history forrásai.

A könyv nem tesz eleget a címben megfogalmazottaknak. Két egymást követő kiadása után sem sikerül betöltenie feladatát, sőt a második, az ún. teljesen átdolgozott kiadás még annyira sem üti meg az ilyen munkától elvárható mércét, mint az első. Sajnálatos ugyanakkor az a tény, hogy ma, amikor a levéltárak mindenki számára nyitva állnak, kutathatóak, nem mindenki él ezzel a lehetőséggel. Másrészt ma több olyan szakmai műhely található Erdélyben, ahol az ilyen jellegű munkák megírásakor, összeállításakor szakmai segítségre lehetünk.

KELEMEN ENDRE

A teória visszakézből

Gecse Géza: *Bizáncról Bizáncig. Az orosz birodalmi gondolat*¹

Odo Marquard mondja valahol, hogy a történelem sokkalta fontosabb annál, hogysem rábízhatnánk csak a történészekre. Ezt az állítást látszik alátámasztani az az állandóan megújuló érdeklődés is, amelyet a (nem történész) „hétköznapi emberek” tanúsítanak a legkülönbélebb történelmi témák iránt, és amelyeknek szakszerű, tudományos igényű tárgyalására persze a történelem, mint autonóm diszciplína tart, azaz tartana kizárólagos (és vélhetőleg alaptalan) igényt. Holott az egyéni vagy kollektív sorsunkat befolyásoló tények, események vagy esemény-összefüggések megértése/alakítása mindannyiunk reális igénye. Ez pedig fokozottan érvényes a bemutatásra kerülő – *Bizáncról Bizáncig, Az orosz birodalmi gondolat* című² – munka vonatkozásában, lévén, hogy még nem is oly régen a (múlt) század démona vörös volt és oroszul beszélt.

Ennek ellenére (vagy épp ezért!?) a könyv „tartalmának” részletekbe menő „elmesélése” nem lehet a bemutató tiszte (akkor mi értelme lenne azt megvásárolni? – így a marketing menedzser), de ismertetésem remélhetőleg hozzájárul a könyv népszerűsítéséhez, így a mindenkori potenciális célzott, az eszményi olvasó érdeklődésének felkelteséhez. Ez persze azt is jelenti, hogy a könyvnek csak vázlatos, jelzésszerű ismertetésére szorítkozom, a felfedezés egyéni örömét a már említett eszményi olvasónak hagyva meg. Én inkább arra a történetelméleti-módszertani alapvetésre összpontosítanék, azokat a témákat, kapcsolódási pontokat villantanám fel, amelyeknek van valamelyes köze mindennapi életvilágunkhoz.

A könyv egy nagyívű, elegáns, összefüggő, – a helyenkénti túlzott didakticizmus ellenére – eredeti és szakszerű összefoglalása az orosz történelemnek, mindez a birodalmi gondolat/birodalmisság perspektí-

1 Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 2007.

2 Jelen recenzió a székelyudvarhelyi Hargita Megyei Hagyományörzési Forrásközpontban 2008. május 30-án tartott könyvbemutató szerkesztett változata.

vájából. Ugyanakkor a *mainstream*-hez – az uralkodó irányzathoz – is illeszkedik, hisz nemcsak elhelyezi a nemzetközi (politikai) kontextusban az eseményeket, de kitér a korabeli orosz magyarságrépre, irodalmi példákat hoz stb. – divatszóval élve: az inter- avagy pluridiszciplinaritás fele mozdul el. Tudományosabban fogalmazva: nem ragaszkodik a szigorúan diakronikus vagy vertikális megközelítésmóddhoz, azt kiegészíti egy szinkronikus vagy horizontális vonallal, amelyik a „kortársi egykorú kultúra más területeivel vagy aspektusaival való összefüggést méri fel”³ – ahogyan ezt *C. E. Schorske* mára már klasszikusnak számító könyvében, a *Bécsi századvégben* írja.

A cím – sikerültsége ellenére – és a tartalomjegyzék kissé másra enged következtetni – ugyanis nem egy gondolat, esetünkben éppenséggel birodalmi gondolat genezisével és változásával/dinamikájával, történelmi fejlődésével van itt többnyire dolgunk, sokkalta inkább egyfajta propedeutikus írással. Ennek témája az orosz történelem kezdetektől napjainkig terjedő periódusa, amit, valljuk be, 350 oldalban elég nehéz összefoglalni. E. H Carr-nak a Szovjetunió 1917–1926 közötti időszakáról írott munkája 10 kötetet tesz ki. De erről később. Egyszer nézzük a művet.

A könyv a birodalmi gondolat megjelenésével indít, amely a középkori ortodox⁴ egyház tanítására, a *Moszkva harmadik Róma* elméletre vezethető vissza. Ahogyan Filofej, a pszkov-pecsorai kolostor szerzetese írta volt III. Iván cárnak, az orosz állam isteni kiválasztottságának teokratikus legitimitását biztosítandó: „Hallgasd meg s vedd észbe, istenfélő cárunk, hogy Te uralod az összes keresztény birodalmat: két Róma már elesett, a harmadik még áll, de negyedik már nem lesz; a Te keresztény birodalmad másra már nem száll át.”⁵

Addig ugyanis úgy tűnt, Oroszország egy szinten van Európával: amikor 1480-ban III. Iván lerázta a mongol igát, XV. Lajos éppen csak létrehozta az egyesített Franciaországot, pár évre rá ért véget Angliában a rózsák háborúja és akkor jött létre végérvényesen a

3 Carl E. Schorske: *Bécsi századvég (Politika és kultúra)*. Bp., 1998. 8.

4 Szerzőnk amúgy a „pravoszláv egyház” kifejezést használja, annak ellenére, hogy nemzetközi viszonylatban az „ortodox” megjelölés az elfogadottabb/gyakrabban használt, s nem annak szláv tükörszava, a „pravoszláv”.

5 Idézi Nyikolaj Bergyajev: *Az orosz kommunizmus értelme és eredete*. Bp., 1989. 12.

spanyol királyság is. (Németországnak és Olaszországnak az egységre még majd 400 évet kell várnia.)

Az 1828-29-es orosz–török háború után egészült ez ki ez a tanítás a *népiség* doktrínájával – ugyanis akkorra már egyértelművé vált, hogy az ortodoxia egymagában nem elegendő az expanzív külpolitika alátámasztására. A hivatalos népiség által felvetett sorskérdéseknek a nemzeti útkeresés szempontjából releváns két útját a *zapadnyikok* (nyugatosok) és a *szlavofilek* jelentették. Míg a nyugatosok úgy vélték, Oroszország sorsa Európa sorsához kapcsolódik, addig a szlavofilek Oroszország elhivatottságában, világtörténelmi-messianisztikus szerepében hittek, Oroszországnak a racionalizmus által megrontott Nyugattal szembeni magasabbrendűségét vallották. „...A szlavofilek a Péter-kor előtti eszményinek vélt Oroszországot álmodták vissza, a nyugatosok viszont egy eszményinek vélt Nyugatról ábrándoztak. A szlavofilek konzervatív múltba fordulása mögött egy tökéletes rend, egy tökéletes élet utópiája rejtett, [...] a nyugatosok pedig gyakorta tetszelegtek a felvilágosító, civilizátor meglehetősen unalmas szerepében.”⁶

Az 1860-as években létrejött olasz és német egység az orosz társadalom érdekelődését a Balkánra irányította, ennek hatására vált aztán rövid időn belül népszerűvé a *pánszlávizmus*, mint „klasszikus modern orosz birodalmi gondolat”.⁷ Az ország elmaradottságából kifolyólag a birodalmi gondolat már nem annyira *etnocentrikus*, mintsem *ideológiaközpontú* hangsúlyokat kapott. Két egymással ellentétes irányzat alakult ki: az *imperialista*, valamint az *izolacionista*.

A totális első világháborús vereség után a bolsevikok leszámoltak mindennel és mindenkivel, így a klasszikus orosz birodalmi gondolat is. Globális ideológiájukat ők ugyanis az egész világnak szánták. Miután ez nem járt sikerrel (a világforradalom exportja dugába dőlt), az 1930-as évekre kialakítottak egy, a világforradalomtól független szovjet-orosz nemzettudatot, amivel aztán a negyvenes évektől a XIX. századi pánszlávizmust igyekeztek összhangba hozni.

A II. világháború végső soron az immár módosított, „demokratikus” pánszláv programnak a megvalósítását jelentette. Viszont a Német

6 Uo. 35.

7 Gece Géza: *Bizáncról Bizáncig (Az orosz birodalmi gondolat)*. Bp., 2007. 343.

Demokratikus Köztársaság megalakulása nem szerepelt a korábbi pánszláv elképzelésekben, ráadásul a doktrína egyik kulcsállama, Jugoszlávia a szovjet vezetés szemében már 1948 folyamán „renegátá” vált, sőt vezetője, Tito 1949-re oly mértékben vesztette el a moszkvai vezetés bizalmát, hogy az államközi kapcsolatokat is megszakították vele. 1949-re a Szovjetunió atomhatalomként tudott megjelenni a nemzetközi politikai porondon, a Kínai Népköztársaság megalakulása után a pánszlávizmus anakronisztikussá vált, hiszen a Szovjetunió hatalma anélkül is globális méreteket kezdett ölteni.

Sztálin halála után Hruscsov volt az, aki Európában „enyhüléspolitikával” kísérletezett, ugyanis felismerte azt, hogy a kapitalista tömbbel való nyílt konfrontáció a marxizmus klasszikusainak tanításával ellentétben a szovjet – és úgy egyáltalán a kommunista – rendszer pusztulását is eredményezheti. Hruscsov nevét a csaknem világháborút eredményező kubai rakétaválság tette híres-hírhedtté, és ugyancsak ő volt, aki a Szovjetunió hatalmát a Varsói Szerződéssel szilárdította meg.

A Hruscsovot követő Brezsnjevnek egy évtizeden belül sikerült országa stratégiai atomtőerejét az Egyesült Államokét megközelítő szintre hoznia, ez után pedig már meghirdethette a nevét viselő hírhedt doktrínáit. Ez röviden a következőket jelentette: a szocializmus megvalósításának egyéni útja nem jogos, ergo a letérőket akár fegyverrel is vissza lehet/kell kényszeríteni. Brezsnjev ugyanakkor a hadseregen kívül kiváló érzékkel és hatékonysággal alkalmazott gazdasági eszközöket is a szovjet befolyás biztosítása érdekében.

A 80-as évek elejére – többek között az amerikai „csillagháborús program” meghirdetése következtében – egyértelművé vált, hogy a Szovjetunió nem győzi a kimerítő fegyverkezési versenyt, a szocializmus „végső győzelme” egyre távolibbnak tűnt már, így az Andropovot és Csernyenkot követő Gorbacsovnak le kellett mondania a katonai erőszakról: csak gazdasági és politikai eszközökhöz folyamodott, amelyek viszont nem bizonyultak elegendőeknek a szovjet befolyás hosszú távú fenntartására. A felbomlás, Moszkva kivonulása Közép-Kelet-Európából, elkerülhetetlen volt. Ennek okai elsősorban gazdaságiak voltak.

Ez magyarázza a 90-es évek felismerését is, hogy a nagyhatalmi státust csak erős gazdasági háttér biztosíthatja. És Putyin politizálási

módja éppen ezt illusztrálja oly meggyőzően, ő ugyanis már nem hagyományos katonai befolyásra törekszik, hanem az energia-szektorra (földgáz, kőolaj) támaszkodva próbál külpolitikájának bázist teremteni. Ez esetben viszont már nem beszélhetünk világnézeti, ideologikus elemekről – vagyis ez egy olyan doktrína, amely jelentős részt a világgazdaság alakulásától függ, s emiatt igen sérülékeny és instabil is lehet.

A fentiek fényében két kérdés körvonalazódik: 1. szerzőnk miért pont ezt a témát választotta, és 2. miért avagy mennyiben érdekel(het) bennünket a könyv választott tematikája? Ahhoz, hogy e kérdéseket megválaszolhassuk, elengedhetetlen egy rövid történetelméleti kalandozás.

Ugyanis akár a romániai, akár a magyarországi történetírói gyakorlatot vizsgáljuk, szembetűnő tény, hogy mindkettő esetében szinte teljes mértékben hiányzik a történetírói tevékenység elvi alapjára való reflektálás. Elméleti és módszertani kérdésekről csak ritkán vallanak szint történeszek, holott a tudományok episztemikus alapjának a területén egy nehezen figyelmen kívül hagyható elmozdulásnak lehetünk tanúi, lásd a tudományos világkép mindenhatóságába vetett hit, a diszkurzív megismerésbe vetett bizalom megingása, a történelem eszkatologikus vagy teleologikus⁸ víziójának tarthatatlansága stb. Ennek ellenére a történészek és filozófusok kölcsönös távolságtartással, esetenként lenézéssel viseltetnek egymás iránt. A történészek spekulációnak minősítik a filozófusok kutakodásait, azon naiv hit nevében, hogy az egyetlen, örök, immanens és végső, Nagybetűs Történelmi Igazság ott lapul valahol a források mélyén, csak föl kell azt fedezni, és így feltárható a múlt, *wie es eigentlich gewesen*⁹ – és éppen ez a történetíró magasztos feladta, ahogyan azt már Ranke megfogalmazta. A filozófusok a maguk során steril és száraz ténykedésnek tekintik a történészek munkáját, mint ami nélkülözi a „mélységet”.

8 eszkatologikus/üdvvtani, teleologikus/céltani

9 Magyarul: „ahogy valójában történt”. Leopold von Ranke (1795–1886) német történésznek az elsődleges források használatára utaló kifejezése a tényleges történelmi események valós feltárása érdekében.; L. Alexandru Zub: *Teritoriü in discursul istoric*. In: Uő: *Clío sub semnul interogației* (Idei, sugestii, figuri). Iași, 2006. 81.

Márpedig, uraim, hallani kell az idők szavát: csak különböző történetek vannak. Nem Történelem, hanem történelmek. Ugyanazokról a dolgokról, eseményekről persze. Ez pedig azt jelenti, hogy – közhely ide vagy oda – a virtuális kutatónk által fölállított elméleti hipotézis, amit írott történelmi forrásokkal és dokumentumokkal támaszt alá, no meg választott módszertana is már eleve intenciót feltételez. Hipotézise társadalmi, kulturális helyzetének/beágyazottságának, felkészültségének, érdeklődési körének, világképének, stb. a függvénye. S mint ilyen, szubjektív. Vagy redundánsan: nélkülözi az objektivitást, mert szerzőnk úgymond involválva van – úgy érzelmi-affektív szinten, mint egzisztenciálisan. És ez nem csak a történetíróra érvényes, hanem ránk, olvasókra is. Éppen ezért érdekel bennünket a téma. Hiszen „...nincs emlékezettel rendelkező lét, amely ne lenne egyben jövőre irányuló lét is [...] akkor is, ha a tények kitörölhetetlenek, ha az ember nem csinálhatja vissza amit tett, és nem teheti meg nem történté azt, ami megtörtént, mégis, annak az *értelme*, ami történt, *nem egyszer s mindenkorra szilárdan adott* [kiemelés: KE].”¹⁰ Azaz, a történelmi tény nem egy objektíve adott entitás, hanem értelmezés. A történelmi diskurzus¹¹, akárcsak a mindennapi diskurzus (az individuális vagy kollektív emlékezet elbeszélése) nem a valóságot/igazságot ragadja meg, csupáncsak vélemény – *doxa*, és nem *episztémé*.

Akár a H. White (múlt és elbeszélés teljes diszkrepanciája), akár a P. Ricoeur (kontinuitás, múlt és történetírás homológiája avagy analógiája) által képviselt álláspontot tesszük magunkévá, nem tagadható, hogy a múlt és az elbeszélte történelem radikálisan különbözik egymástól. Hiszen a történész a nyelv eszközeivel megjeleníti (reprezentálja) elbeszélésének tárgyát, így a vizsgálódás tárgyát a vizsgálódás nyelvjátéka konstruálja – az analitikus filozófiai iskolához tartozó Wittgenstein terminusával élve. Vagy másik oldalról, ahogyan a kontinentális filozófiai vonulathoz tartozó gadameri hermeneutika nyomán Ankersmit mondja: múlt nincs, csak interpretáció. „Az, aki

10 Paul Ricoeur: *Emlékezet – felejtés – történelem*. In: Történetelmélet I. Szerk. Gyurgyák János, Kisantal Tamás., Bp., 2006. 117.

11 Foucault nyomán diskurzus alatt olyan szellemi konstrukciót értek, amely a jelen érdekében, annak mentális eszköztárát használva hatalmi/intézményi legitimációt szolgál

a szöveget a megértés szándékával elolvassa, a hatástörténet értelmében maga is benne áll a szövegben, amely éppen azért nyílt meg éppen őelőtte, mert része (részese) a szövegnek. Természetes dolog tehát, [...] hogy a következő nemzedékek másképp fogják érteni azt, amit ő a szövegben olvasott.”¹²

Ezekről az eltérő olvasatokról beszél Schöpflin György is a kötet előszavában: „Bármilyen nagyságú területet hódított meg a cár, illetve a cár kommunista utódai, ezt kivétel nélkül jószívúségből tették, rossz szándék nélkül, és természetesen azok, akiket a nagylelkű oroszok befogadtak, kivétel nélkül hálásak voltak az uralkodónak, beleértve a közép európaiakat 1945 után. Ennek egy komoly következménye lett: az orosz közvélemény és még az értelmiség jó része sem igazán értette meg – nem is nagyon érthette meg – az 1991-es birodalomvesztés jelentőségét, pontosabban annak a nem orosz olvasatát, hogy az utóbbiak számára ez valódi (nem kommunista típusú) felszabadulás volt. Orosz (birodalmi) szemmel nézve ezek a Szovjetuniót cserbenhagyó népek a lehető legmagasabb fokú hálátlanságot tanúsították azzal, hogy kikiáltották függetlenségüket. A hálátlanság vádja valamennyire a Nyugatra is kiterjed. E nézetek szerint Oroszország eddig kétszer mentette meg az európai civilizációt: Napóleontól és Hitlertől, arról nem is szólva, hogy a 21. században Oroszország ismét felvállalta ezt a civilizációmentő szerepet az Iszlámmal szemben.”¹³

A mi számunkra, azaz Romániában élők számára egyéb kapcsolódási pontok, korrespondenciák/egyezések is felfedezhetők, a román történetírás ugyanis kísértetiesen hasonló témákat pendített meg helyenként: a románság a kereszténység védőbástyája, Nyugat védelmezője, ők a legrégebbi keresztény nép, latin sziget a szláv tengerben stb. Sőt, Nicolae Iorga *Bizánc utáni Bizánc* című munkájában a birodalmi álmodást expliciten is megfogalmazza, hisz ott a románok Bizánc eltűnése után annak törvényes örökösei gyanánt jelennek meg.¹⁴

12 Gyáni Gábor: *Miről szól a történelem? (Posztmodern kihívás a történetírásban)*. In: Uő: *Emlékezés, emlékezet és a történelem elbeszélése*. Bp., 2000. 20.

13 Schöpflin György: *Bevezető*. In: Gecse Géza: *Bizáncról Bizáncig (Az orosz birodalmi gondolat)*. Bp., 2007. 7.

14 Lucian Boia: *Történelem és mítosz a román köztudatban*. Buk.–Kolozsvár, 1999. 228.

Végezetül néhány kritikai megjegyzés. Úgy vélem, ha valaki az orosz birodalmi gondolatnak/eszmének a történelmi kialakulását és változását követi végig, aligha nélkülözheti az orosz filozófia nagyjainak munkáit. Remélhetőleg nem csak a komparatiztika rossz végtelenéből következően, de hiányoltam pl. egy Szolovjovot¹⁵ (szerinte Oroszország küldetése a világtörténelem egységének, egyfajta liberális teokráciának a megvalósítása, a vallás és a tudomány, Kelet és Nyugat egyesítése), Rozanovot, Sesztovot, Bergyajevet, Florenszkijt, Merezkovszkijt stb. – vagyis azt a misztikus vonalat, amely az általunk is megtapasztalt katasztrofális messianizmus ellenében egy autentikus keresztény reflexiót adott a múlt századnak, és amelytől elválasztva véleményem szerint az orosz birodalmi eszme nem vizsgálható kimerítően.

Ami a tárgyalt gondolkodókat illeti: szerzőnk nem érintette bár futólag a gondolkodásukra nagy hatással lévő nyugati (import) filozófusokat: Hegelt, Schellinget, Saint-Simont, Fouriert, Nietzschét, de akár a francia irodalmat is említhetnénk, pl. George Sand-ot. A lenini ideológia bemutatása során én nem mellőztem volna Alain Besancont¹⁶, hisz ő részletesen taglalja a leninizmus intellektuális eredetét, kitérve annak előzetes francia, majd német történelmi ciklusára (a kapcsolódás hozzávetőlegesen a következő: a leibnizi minden világok legjobbika Hegel szerint megvalósul/megvalósítja önmagát: ez a Világtörténelem, Marx szerint ez a történelem nem más, mint az emberi szabadság tereuma, végül Oroszország ezen legjobb világ megvalósításának politikai eszköze).

Ennek ellenére a könyv témája mindenképpen izgalmas és méltán tarthat számot a közérdeklődésre is, az általam hiányolt kapcsolódási pontok felvillantása, az összkép árnyalása pedig remélhetőleg csak még érdekfeszítőbbé teszi a nem is oly távoli múltunk e szeletét...

15 Vladimir Solovjov: *Rusia si biserica universală*. Iasi, 1994

16 Alain Besancon: *Originile intelectuale ale leninismului*. Buc., 1993.

SZERZŐINK

CSÁKI ÁRPÁD

- Sepsiszentgyörgy, 1978; doktorandus, Babes Bolyai Tudományegyetem, Kolozsvár

CSUTAK ATTILA

- Székelyudvarhely, 1967; doktorandus, ELTE BTK, Középkori és kora újkori Magyar Történeti Tanszék, Budapest

DÓCZY ÖRS

- Marosvásárhely, 1976; doktorandus, Babes Bolyai Tudományegyetem, Kolozsvár

FORRÓ ALBERT

- Székelyudvarhely, 1971; történelemtanár, Venczel József Iskolaközpont, Csíkszereda

GIDÓ CSABA

- Csíkszereda, 1973; doktorandus, Pécsi Tudományegyetem BTK

KELEMEN ENDRE

- Oklánd, 1971; filozófiatanár, Baczkamadarasi Kis Gergely Református Kollégium, Székelyudvarhely

KOVÁCS ÁRPÁD

- Oroszhegy, 1982; tudományos szakreferens, Hargita Megyei Hagyományőrzési Forrásközpont, Székelyudvarhely

MIHÁLY JÁNOS

- Lővéte, 1964; tudományos szakreferens, Hargita Megyei Hagyományőrzési Forrásközpont, Székelyudvarhely

MIKLÓS ZOLTÁN

- Dicsőszentmárton, 1980; doktorandus, Babes Bolyai Tudományegyetem, Kolozsvár

Dr. NAGY RÓBERT

- Zsilyvajdejvulkán (Hunyad megye), 1976; tanársegéd, Babes Bolyai Tudományegyetem (Újkortörténeti tanszék), Kolozsvár

RÓTH ANDRÁS LAJOS

- Kézdivásárhely, 1953; könyvtáros, Haáz Rezső Múzeum Tudományos Könyvtára, Székelyudvarhely

REZUMATE

Mihály János:

Despre clopotele unor parohii din scaunul Odorheiului. II.

Autorul își continuă studiul privind istoria clopotelor cu analiza evenimentelor din încă patru localități de pe teritoriul Protopopiatului Romano-catolic Odorhei (Lupeni, Satu Mare, Dealu, și Zetea). Izvoarele eclesiastice - „*Canonica visitatio*” și „*Historia domus*” - se întregesc cu memoria colectivă civilă, contribuind istoric și mental la înțelegerea fenomenului de importanță spirituală, ce reprezintă efortul depus de comunități în vederea obținerii unui nou clopot, sau a recuperării celui pierdut. Studiul totodată trece în revistă și structura demografică locală din perioadele respective, precum și cei mai importanți meșteșugari de epocă din „breașla” turnătorilor de clopote.

Csutak Attila:

Câteva aspecte ale mișcării conduse de Ferenc Wesselényi

Pacea de la Vasvár (1664) garanta cuceririle otomane de până atunci. Acest lucru însă a stârnit dezamăgirea mării nobilimi, conducerea căreia este preluată de palatinul Wesselényi. În legătură cu această mișcare nu trebuie neglijat acel sistem de relații, pe care complotiștii l-au întreținut cu cei din jurul principelui Apafi. Tocmai de aceea autorul studiului, bazându-se pe informațiile oferite de Ioan Bethlen, în lucrarea sa intitulată *Istoria Transilvaniei între 1629-1673*, încearcă prezentarea evenimentelor petrecute în anii 1666-1667, punând accentul pe acele relații care au stat la baza evenimentelor.

Forró Albert:

Contribuții la istoria bisericii romano-catolice de la Corund

În urma reformei religioase majoritatea locuitorilor din Corund au trecut la religia unitariană. Fiind majoritari, unitarienii au intrat în posesia bisericii medievale a localității. Situația s-a schimbat abia peste un veac și jumătate, când Principatul Transilvaniei, la sfârșitul secolului al XVII-lea, a ajuns sub dominație habsburgică. Pentru a consolida pozițiile în noul spațiu cucerit, Habsburgii au încercat recatolizarea principatului; mai multe biserici au fost luate înapoi cu forța de la unitarieni, au fost reînființate ordinele bisericesti catolice etc. Evenimente similare au avut loc și la Corund, unde catolicii

devenind majoritari în urma unificării parohiei lor cu cea de la Atia, în anul 1719 au reintrat în posesia lăcașului de cult gotic, construit în 1533, cu ajutorul autorităților. Documentele publicate în anexa acestui studiu reflectă conflictele dintre cele două confesiuni din Corund, rezultate în urma acestor evenimente, respectiv date referitoare la conșcripțiile de bunuri mobiliare și imobiliare ale bisericii catolice.

Csáki Árpád:

Date privind fondarea parohiei reformate independente de la Mărtiniș (1777)

În urma reformei religioase majoritatea satelor din Scaunul Odorhei au trecut la protestantism: calvinism respectiv antitrinitarism, la sfârșitul secolului al XVIII-lea eparhia reformată din zona Odorhei numărând peste 40 de parohii. Localitățile din valea Homorodului au aderat la antitrinitarism, singura parohie reformată din zonă - la începutul secolului al XVIII-lea - era cea din Bădeni, enoriașii din satele învecinate aderând la această parohie ca filiale.

Lucrarea noastră prezintă inițiativa nobilului Ugron Pál și a soției sale, Siményfalvi Krisztina, de fondare a parohiei reformate independente de la Mărtiniș, la care a aderat ca filială și parohia din Comănești. Având la bază acceptul Consistoriului Suprem, cât și garanții scrise din partea enoriașilor privind plata anuală a salariului către preot, respectiv rector, comisia eparhială, în frunte cu protopopul Kovásznai Csorja István, s-a deplasat la fața locului. După reconfirmarea angajamentelor primite anterior, comisia a avizat cererea enoriașilor, consfințind nașterea parohiei reformate.

Dóczy Örs:

Reorganizarea învățământului în confederația habsburgică în secolul al XVIII-lea

În anul 1740 regina Ungariei, Maria Tereza moștenește prin *Pragmatica Sanctio* o confederație de state cu camere politice separate și cu activități necorelate între ele. Politica concepției absolutismului luminat al reginei și al arhiducelui Austriei se opune activității acelor instituții și tradiții, ce împiedică tendințele politice vieneze privind dezvoltarea potențialului economic al confederației habsburgice, care stăvilesc formarea coerenței militare și administrative a statului, tinzând către transformarea confederației într-un imperiu stabil din punct de vedere politic.

În anii de după pierderea Sileziei (1747, în favoarea regatului prus) regina Maria Tereza încearcă, prin reforme administrative, să-și concentreze puterea

politică prin centralizarea instituțiilor statelor membre ale confederației, iar prin acest fapt își construiește un aparat birocratic stabil pentru reorganizarea administrației statale. Ideile iluminismului francez și italian, cum sunt antropologia optimistă în locul primatului imaginii creștine, respectiv credința în crearea lumii raționale și aplicarea în deciziile politice ale „categoriei rațiunii”, nu se regăsesc în diariul politic al reginei, drept care în perioada 1765-1780 vorbim numai de o politică absolutistă cu aparențe iluministe, în cazul reorganizării confederației.

Din procesul de centralizare a administrației publice și militare nu va lipsi reorganizarea învățământului vocațional catolic și protestant prin mai multe direcții, de exemplu: supravegherea fondurilor colegiale reformate. În studiu sunt trecute în revistă planuri de învățământ elaborate mai ales de către profesorii colegiului din Aiud (Ajtai Abod Mihály, etc.) din care reiese, că procesul de organizare a studiilor în cadrul colegiilor reformate protestante se desfășoară în mai multe etape și prin uniformizarea învățământului în cadrul colegiilor și particulelor reformate din Transilvania (din Aiud, Cluj, Târgu-Mureș, respectiv particulele acestora din Orăștie, Odorheiu Secuiesc, etc.). Împreună cu colegiile iezuite din Austria de Sus și de Jos este ținută înlesnirea posibilității studenților din colegii reformate transilvănene de a studia la universitățile olandeze și germanofone, în țări care sunt declarate de către regină drept adversare ale confederației habsburgice.

Kovács Árpád:

Activitatea franciscanilor din Transilvania în domeniul arhitecturii în secolul al XVIII-lea

După o scurtă caracterizare a activității franciscanilor în general, autorul studiului trece în revistă istoriografia monumentelor construite de ordinul amintit. Accentul cade însă pe analiza propriu-zisă a complexelor monahale franciscane. După prezentarea procesului recuperării monumentelor secularizate în timpul reformei religioase, precum și a adaptării acestora specificului liturgic și monahal din epoca barocă, studiul trece în revistă noile complexe construite pe parcursul secolului al XVIII-lea. Pe baza informațiilor oferite de manuscrisele lui Vince Blahó și Lajos Veress, autorul studiului scoate în evidență activitatea arhitecturală viguroasă a franciscanilor, începută de la sfârșitul secolului al XVII-lea, în urma restaurării catolicismului. Monumentele construite în acea perioadă apar ca parte integrantă a artei ecleziastice și în zilele noastre.

Tema analizată stimulează continuarea investigărilor. Ar fi interesantă identificarea meșterului bavarez – „Frater Julianus” – care a lucrat la Cluj

și Brașov în perioada studiată, specificarea momentului sosirii sale în Transilvania, precum și a originii comenzilor pe care le-a primit.

Nagy Róbert:

Investițiile străine în Secuime între anii 1880–1918

Tema studiului o constituie investițiile străine de pe teritoriul Camerei de Comerț și Industrie din Târgu Mureș, în perioada 1880–1918. Zona geografică studiată a fost destul de izolată din punctul de vedere al infrastructurii, principalele artere de circulație au evitat regiunea, iar construirea căilor ferate de interes local s-a început relativ târziu. Decalajul economic general care a caracterizat zona s-a manifestat și pe planul investițiilor. Pe lângă căile ferate de interes local, cea mai importantă resursă naturală a zonei, pădurea, mai exact uriașul material lemnos, a reprezentat ținta preferată a investitorilor străini. Pe lângă grupurile financiare vieneze, cele germane au devenit principalii fondatori ai fabricilor de cherestea din zonă. În cazul liniilor de cale ferată, investitorii germani au deținut pachete majoritare. În afara acestor două sectoare, singura investiție de importanță majoră s-a realizat în exploatarea de minereu de cupru de la Bălan, de către un grup financiar francez.

Gidó Csaba:

Calea ferată cu ecartament îngust Mureș-Turda

În secolul al XIX-lea infrastructura regiunii estice a Câmpiei Transilvaniei și regiunii Nirajului din comitatul Mureș-Turda era slab dezvoltată. Drumurile erau deseori impracticabile și nu au corespuns nevoilor ridicate de transportul de marfă și de persoane. Centrul economic al acestor regiuni era orașul Târgu-Mureș, aici au fost vândute cerealele regiunii estice a Câmpiei Transilvaniei, precum și legumele și fructele din regiunea Nirajului.

La sfârșitul secolului al XIX-lea a apărut ideea construirii unor linii de căi ferate din Târgu-Mureș, spre cele două regiuni amintite. La începutul secolului următor a fost concepută o rețea de căi ferate cu trei direcții: Târgu-Mureș–Praid în valea Nirajului, Târgu-Mureș–Band–Miheșu de Câmpie, Band–Viile Tecii. Planul acestor linii era sprijinit de către comitatul Mureș-Turda și orașul Târgu-Mureș. Construirea acestor linii de căi ferate a început în vara anului 1912. Probleme financiare, inundațiile din anul 1913 și izbucnirea primului război mondial au întârziat terminarea construirii liniilor. Începând din 1915 aceste căi ferate – astăzi abandonate – timp de opt decenii au avut un rol important în viața așezărilor din aceste zone.

Róth András Lajos:

Bovine autohtone sau străine? Argumente și contraargumente în problema unei schimbări de specii

Autorul analizează drumul necesar, dar anevoios al schimbării de specie în domeniul creșterii bovinelor din Transilvania.

Locul vacilor albe (sure) autohtone, cu o constituție robustă, crescute mai ales pentru carne și tracțiune, încet-încet este ocupat de noile specii din import, crescute mai ales pentru laptele lor. Condițiile vitrege transilvănene, tradițiile din domeniul creșterii animalelor la început nu erau prielnice pentru aceste specii, totuși autoritățile – din considerente agro-politice – au insistat asupra aclimatizării lor pe meleagurile noastre. Dezbaterile pro și contra dintre crescătorii (mici și mari) de vită, dintre localnici și dintre autorități, ne dezvăluie și substratul ideologic, dar și mental al istoriei agrare de la turnura secolelor XIX și XX.

Miklós Zoltán:

Imigrare sau colonizare? Schimbarea componenței etnice a localității Dâmbău

În societatea transilvăneană cunoaștem nenumărate exemple ale tendinței conducerii comuniste, în urma căreia – cu o politică sistematică – s-a schimbat componența etnică a unei localități. Măsurile privind asimilarea au fost sesizabile mai ales în cazul orașelor transilvănene. Paralel și în mediul rural au încercat formarea unor comunități mixte din punct de vedere etnic. Intenția mea este de a documenta acele procese care – în istoria localității Dâmbău – au legătură cu problematica etnicității, precum și prezentarea schimbării dirijate a domiciliului și modificarea în timp a componentelor etnice. Pe baza surselor istorice scrise și a datelor oferite de recensămintele oficiale (care cuprind mai mult de un secol și jumătate), exemplific creșterea numerică a populației românești într-un sat de lângă Târnava-Mică. În primul rând pun accent pe acele cauze, care au generat imigrarea, dar am urmărit și modul integrării în comunitate a imigranților.

Gidó Csaba:

Câteva considerații pe marginea unei monografii. Gerendás Lajos: Székelyderzs és erődtemploma. Editura Unicus, 158. p.

În ultimele decenii au apărut o serie de monografii privind trecutul localităților din Secuime. Rolul unei astfel de lucrări ar fi descoperirea și eternizarea valorilor aparținătoare localității respective. Localitatea Dîrjiu este atestată pentru prima dată de registrele dijmelor papale din 1334.

Biserica-cetate din localitatea menționată a trecut prin mai multe etape de reconstruiri, cele mai importante în secolele XVI-XVII. Biserica-cetate din Dîrjiu, una dintre cele mai importante biserici fortificate din Secuime, începând din 1999 este ocrotită de UNESCO. A doua ediție a cărții lui Gerendás Lajos despre biserica-cetate din Dîrjiu a apărut anul trecut, prima ediție văzând lumina tiparului în 1999. Autorul încearcă să prezinte cât mai detaliat trecutul localității, dar nici cea de a doua ediție a cărții sale nu a reușit să corespundă așteptărilor.

Kelemen Endre:

Gecse Géza: Bizántól Bizáncig. Az orosz birodalmi gondolat. Nemzeti Tankönyvkiadó, Bp., 2007.

Recenzia cărții pornește de la ideea că istoria nu-i privește doar pe istorici, ci și pe omul de rând, din moment ce ea prezintă ca o nevoie reală înțelegerea legăturilor dintre evenimentele care influențează atât soarta colectivă cât și pe cea a individului. Or, cartea lui Gecse Géza vine în întâmpinarea acestei nevoi. Recenzia nu dorește să reproducă cartea, ci să trezească interesul, de aceea se concentrează asupra unor idei care arată puncte convergente cu viața cotidiană. Astfel, cartea rezumă într-un mod elegant și coerent istoria rusă din perspectiva ideii de imperialism, prezentând-o într-o viziune inter-și pluridisciplinară, urmărind atât evoluția acestei idei începând cu nașterea ei în Evul Mediu și până în zilele noastre, cât și deplasările de accent suferite de-a lungul timpului și consecințele acestora. Dincolo de nevoia oricărui om de a interpreta și, prin acest fapt, de a înțelege evenimentele istorice, se pot identifica diferite corespondențe, puncte comune cu istoriografia românească, ca de exemplu ideea referitoare la românii ca apărători ai Occidentului, la cea de insulă latină într-o mare slavă etc.

După trecerea în revistă a motivelor pentru care cartea merită atenția cititorului, sunt prezentate și unele observații critice cu intenție constructivă, cum ar fi lipsa apelării la marii filosofi ruși, precum și la cei occidentali care au influențat modul de gândire al celor dintâi, fără de care dezvoltarea ideii de imperialism nu se poate închipui.

CONTENTS

MIHÁLY JÁNOS	
About the bells of some parsonages in Udvarhelyszék II	7
CSUTAK ATTILA	
The Transylvanian relation of the Wesselényi movement	23
FORRÓ ALBERT	
Data concerning the history of the catholic parish church of Korond	35
CSÁKI ÁRPÁD	
Data concerning the establishment of the reformed parish church of Homoródszentmárton	49
DÓCZY ÖRS	
Habsburg educational politics and local cultural organization in the 18th century	61
KOVÁCS ÁRPÁD	
Data concerning the constructional work of the Transylvanian Franciscans in the 18th century	99
NAGY RÓBERT	
Capital investments of foreigners in the "Szeklerland" (eastern Transylvania) in 1880-1918	119
GIDÓ CSABA	
The narrow-gauge railway of local interest Maros-Torda	133
RÓTH ANDRÁS LAJOS	
White or pied cattle? Arguments for and against changing subspecies	155
MIKLÓS ZOLTÁN	
Settling or colonization? The changing of Küküllődombó's ethnic composition	201

GIDÓ CSABA

Some ideas about a monography

Gerendás Lajos: Székelyderzs and its fortress-church,

Uncius Publishing House, p. 158 229

KELEMEN ENDRE

The theory backhanded

Gecse Géza: From Byzantium to Byzantium.

The Russian imperial idea 235

CUPRINS

MIHÁLY JÁNOS	
Despre clopotele unor parohii din scaunul Odorheiului. II.	7
CSUTAK ATTILA	
Câteva aspecte ale mișcării conduse de Ferenc Wesselényi	23
FORRÓ ALBERT	
Contribuții la istoria bisericii romano-catolice de la Corund	35
CSÁKI ÁRPÁD	
Date privind fondarea parohiei reformate independente de la Mărtiniș (1777)	49
DÓCZY ÖRS	
Reorganizarea învățământului în confederația habsburgică în secolul al XVIII-lea	61
KOVÁCS ÁRPÁD	
Activitatea franciscanilor din Transilvania în domeniul arhitecturii în secolul al XVIII-lea	99
NAGY RÓBERT	
Investițiile străine în Secuime între anii 1880–1918	119
GIDÓ CSABA	
Calea ferată cu ecartament îngust Mureș-Turda	133
RÓTH ANDRÁS LAJOS	
Bovine autohtone sau străine? Argumente și contraargumente în problema unei schimbări de specii	155
MIKLÓS ZOLTÁN	
Imigrare sau colonizare? Schimbarea componenței etnice a localității Dâmbău	201

GIDÓ CSABA

Câteva considerații pe marginea unei monografii

Gerendás Lajos: Székelyderzs és erődtemploma.

Editura Unicus, 158. p. 229

KELEMEN ENDRE

Gecse Géza: Bizántól Bizáncig. Az orosz birodalmi gondolat.

Nemzeti Tankönyvkiadó, Bp., 2007. 235

TARTALOMJEGYZÉK

MIHÁLY JÁNOS	
Néhány udvarhelyszéki plébánia harangjáról. II.	7
CSUTAK ATTILA	
A Wesselényi mozgalom erdélyi vonatkozásai	23
FORRÓ ALBERT	
Adatok a korondi katolikus egyház történetéhez	35
CSÁKI ÁRPÁD	
Adatok a homoródszentmártoni református egyházközség megalapításának történetéhez	49
DÓCZY ÖRS	
Habsburg oktatáspolitikai és helyi kultúraszervezés a XVIII. században	61
KOVÁCS ÁRPÁD	
Adatok az erdélyi ferencesek XVIII. századi építőtevékenységéhez	99
NAGY RÓBERT	
Külföldiek tőkebefektetései a Székelyföldön 1880–1918	119
GIDÓ CSABA	
A maros-tordai helyi érdekű keskenyvágányú vasút	133
RÓTH ANDRÁS LAJOS	
Fehér vagy tarka szarvasmarha? Érvek és ellenérvek egy fajtaváltás kérdésében	155
MIKLÓS ZOLTÁN	
Betelepedés vagy kolonizáció? Küküllődombó etnikai összetételének megváltozása	201

RECENZIÓK, KRITIKÁK 227

GIDÓ CSABA

Néhány gondolat egy monográfia kapcsán 229

KELEMEN ENDRE

A teória visszakézből 235

SZERZŐINK 243

REZUMATE 244

A nyomdai előkészítést
a Pro-Print Kiadó Kft. végezte
Felelős vezető: Burus Endre igazgató
Műszaki szerkesztő: Botár Emőke

Készült a csíkszeredai
Tipographic nyomdában.